

„Tulajdonképpen arra gondolok, hogy a cigányság Magyarországon hiába él itt hétszáz esztendeje, most kezd megszületni. Amíg az értelmisége nem jelent meg, legyen az bár egy kis szellemi elit, amely megvalósítja ezt a népet, megírja történetét, lejegyzi dalait, megfesti történetüket, megformálja az üzeneteket, s beviszi őket a kultúra világába, az örökkévalóságba, addig – ez minden más népnél is így van – nem válhat egyenrangúvá a népek közösségében.” (*Kerékgyártó István interjúja Péli Tamással, 1993, kézirat*)

„Olyan tiszta magot kell elvetni, ami csiraképes, ami egészséges lombozatot hajthat majd, nem nyomja el az összefonódó, sűrű aljnövényzet... A természet ellen való, ha azt látjuk, hogy az aljnövényzet kerül fentre...” (*Orsós Jakab, Közös út – Kethano Drom, 1997*)

„A hatalomnak mindig volt gondja a cigánysággal, és sokáig lesz is még. De a hatalmak változnak, a nemzet marad, s a nemzeten belül nekünk otthon kell érezni magunkat, barátokat kell szerezni és nem ellenségeket. Még, ha van is ellenségünk, próbáljunk kibékülni önmagunkkal is és másokkal is. Ez nem azt jelenti, hogy meg kell alkudnunk. Megalkudni nem lehet. De meg kell értetni, hogy egy nemzet, ahol ilyen nagy lélekszámú kisebbség van, s nem törődik vele, az önmaga jövőjét, az önmaga tragédiáját készíti elő. Mert én kötve hiszem, hogy 10 év múlva ez a nemzet ilyen kondícióval, anyagiakra gondolok, hogy egymillió nincstelen embert el fog tudni tartani. Szükség van arra, hogy ezzel a népcsoporttal is úgy viselkedjen a hatalom, úgy fogadja, mint ennek a nemzetnek bármelyik állampolgárát. Hiszek az ember gondolkodásában és az emberi jóságban is.” (*Lakatos Menyhért: Barátokat keressünk, ne ellenségeket, Közös út – Kethano Drom, 1995*)

A felelősen és távlatosan gondolkodók többsége megegyezik abban, hogy a rendszerváltozás legnagyobb vesztese a cigányság. Az utóbbi évtizedekben megindult a romáknak az európai életformákba és kultúrába történő integrálódása. Ha azt akarjuk, hogy ez a folyamat ne szakadjon meg, és ne krízisekkel járó leszakadásban folytatódjék, a helyzet mélyreható felmérése, az egész társadalom összefogása és hatékony cselekvés szükséges.

A Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesület ennek a felelősségnek a tudatában készítette el és juttatta el a Nemzeti Fejlesztési Hivatalhoz a maga Roma Fejlesztési Programját, amely az egész magyarországi cigány lakosság fejlődését, lakhatási, foglalkoztatási, oktatási és kulturális problémáinak megoldását kívánja szolgálni, és az integrálódás kérdésében magyarországi és összeurópai méretekben egyaránt hasznosítható modellt kíván nyújtani. A Roma Fejlesztési Programból ezen alkalomból elsősorban a kultúra szerepére kívánja felhívni a figyelmet.

A kultúra önmagában nem tudja megoldani azokat a gazdasági-társadalmi feladatokat, amelyek szükségesek, de a kívánatos felzárkóztatás e nélkül nem mehet végbe. Ezt ismerték fel a roma értelmiség legjobbjai, köztük Péli Tamás, Orsós Jakab, Lakatos Menyhért is, és még sokan mások. Intelmük soha nem volt idősezerűbb, mint ma.

Varga Gusztáv

A Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesület
elnöke, az Európa Tanács
magyarországi romaügyi képviselője

Kerékgyártó István

Irodalom- és művészeti kritikus,
ny. tudományos főmunkatárs
a Közép-európai Művésztelép vezetője

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

VIII. évfolyam 9. szám

Kiadja a Cédrus Művészeti Alapítvány megbízásából a Napkút Kiadó Kft., Megjelenik évente tízszer.
Főszerkesztő: **Szondi György**. Szerkesztőségi titkár: **Molnár Noémi**. Lapterv: **Gosztola Gábor**.
Szerkesztők: **Bába Szilvia** (művelődés), **Balázs Géza** (nyelv- és művelődés), **Bognár Antal** (próza),
Király Farkas (vers), **Kovács Ildikó** (szöveggondozás), **Sebeők János** (környezet),
Szondi Bence (törtélem), **Vincze Ferenc** (műbírálat).
Napút-kör: **Csúros Miklós**, **Gráfik Imre**, **Dr. Koncz Gábor**, **Kosáry Domokos**,
Lászlóffy Aladár, **Ósztovíts Levente**, **Sánta Ferenc**, **Schwajda György**, **Konrad SutarSKI**,
Sütő András, **Székely Magda** (tiszteletbeli konzulensek). • Alapította: **Masszi Péter**.
Szerkesztőség: 1014 Budapest, Szentháromság tér 6. • Telefon/fax: (1) 225-3474
E-mail: napkut@t-online.hu • Honlap: www.napkut.hu
Nyomdai kivitelezés: Érdi Rózsa Nyomda. Terjeszti a Hírker Rt. és az NH Rt.
ISSN: 1419-4082

Varga Gusztáv és Kerékgyártó István bevezetője
(a borítóbelsőn)

Előter

Roma mérföldkövek (Sólyom László
köztársasági elnök köszöntője) 3

Voigt Vilmos: A honi cigány néprajzi kutatás
első nagy nemzedéke 5

Újváry Zoltán: Testvért láttak benne 15

Prónai Csaba: Egy újító utóélete 24

Hála József: A cigányprofesszor 28

Soós István: „Pártfogónk és királunk” 35

Erdős Kamill cigánymúzeum-tervezete 42

Bencsik János: A gyulai Erkel Ferenc Múzeum
cigány archívuma 44

Szuhay Péter: A Néprajzi Múzeum
roma gyűjteménye 49

Bódi Zsuzsanna: Magyarországi
cigánymesterségek 56

Kovalcsik Katalin: A folklórzenétől
a rockoperáig 64

Orsós Jakab: Átkozott eperfa 74

Tárlat

Részletek a Roma legenda előadásából;
Illés Bódi Barbara, Kunhegyesi Ferenc
és Szentandrassy István festményei
(a színes mellékleten)

Kerékgyártó István: Szentandrassy pályaképe 77

Indiai sugallatok (Varga Gusztáv
és Szalai József megnyitója) 80

Kort füstött (Kiss Péter miniszter
megnyitó beszéde) 82

Molnár István Gábor: Önéletrajzom 84

Pethes Mária: Nyolc év együtt 86

Péli Tamás három verse 93

A hódolat költeményei

Pethes Mária költeménye 95

Kovács József Hontalan verse 98

Ruva Farkas Pál verse 99

Varga Gusztáv: Emlékeim Péli Tamásról . . . 101

Kárpáthy Gyula: A duende jegyében 103

Federico García Lorca: La casada infiel;

(Nagy László, illetve Choli Daróczi József

fordítása) 104

Rác Lajos: Fény és árnyék 107

Choli Daróczi József: A festő születésnapjára 108
 Kerékgyártó István: Az expresszív
 vizionárius mester. 109
 Kárpáthy Gyula: „Mint ama
 színópei Diogenész...” 112
 Theisler György: Aki elvonult a világtól,
 hogy megajándékozza a világot... 115
 Balázs János versei 117
 Szepesi József emlékkverse 118
 Kovács József Hontalan verse 119
 Esély a jövőhöz
 (Rauh Edit szakállamtitkár előadása) . . . 120

Hangszóló

Elek Szilvia: „A cimbalom Liszt Ferencé” . . . 123

Szóvár

Dede Éva: Virágzik az átok? 127

Ruva Farkas Pál: Bachiphabol tyi bunda! . . . 134

Berek

A menthetetlenség vizualizátora (Lóránt Attila
 és Sebeők János beszélgetése) 142

Ablak

Marion Wagner: Mire számíthatunk Nap mint
 nap? (Terézia Mora: Nap mint nap) 145

Csepregi János: Jelenségek a Nap körül
 (Aleš Šteger: Protuberancia) 148

Könyvleletek

Vincze Ferenc: A test költészete
 (Szabó T. Anna: Elhagy) 150

Égalj

Gállos Orsolya: Pécsvárad 152

Melléklet

Káva Téka - Napút-füzetek 9.

Németh Péter Mikola: Mysterium carnale
 (Hommage à Pilinszky)

Folyóiratunk támogatói:

A Nemzeti Kulturális Alap
 ismeretterjesztés
 és környezetkultúra kollégiuma

Nemzeti
 Civil
 Alapprogram

NAPÚT

Irodalom, művészet,
 környezet

VIII. évfolyam 9. szám

Cigánykép

KUNHEGYESI FERENC
EGYMÁSRA NÉZVE

Összeállította: Kerékgyártó István

A riport- és reprodukciós fotókat ké-
 szítette: Gergen István, Molnár Beatrix,
 Szelényi László és G. Szűcs László.

A szám megjelenését
 a Szociális és Munkaügyi
 Minisztérium,
 a Kalyi Jag Roma Művészeti
 Egyesület;
 Égalj rovatunkat Pécsvárad
 Önkormányzata támogatta.

Roma mérföldkövek

Sólyom László köztársasági elnök köszöntője

Tisztelt Vendégek, tisztelt Művészek! Tisztelt Tanárok és Diákok! Tisztelt Díjazottak! Hölgyeim és Uraim!

Ma itt hivatalosan a Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesület megalakulásának 15. évfordulóját ünnepeljük. Valójában azonban 15 éves tevékenységét kell ünnepelnünk és méltatnunk. Sőt, gondoljuk meg, hogy maga a Kalyi Jag együttes 28 éve működik. Nagyon tanulságos, hogy a hetvenes évek végén elindult egy szívesen látott, sikeres együttes, amely az eredeti, hiteles cigány népzenet vitte színpadra. Ma pedig ott tartunk, hogy már három Kalyi Jag iskola működik, s az évfordulóhoz kapcsolódó négynapos roma néprajzi konferencián megvitatják egy Roma/Cigány Lexikon létrehozását is.

A Kalyi Jag pályája híven tükrözi azt a folyamatot, amelyet más népek Európában a 18. század végétől kezdve már végigjártak: a modern nemzeti identitás megalkotásának lépcsőfokait. Ez az, amit Péli Tamás a cigányság megszületésének nevez. Ez a folyamat mindenekelőtt az emancipáció folyamata. Minden közösség megteremti a maga kultúráját. Ezt a népi kultúrát Bartók Béla mély meggyőződéssel természeti jelenségnek tekintette. Úgy él, virágzik, hogy új hajtásokat nevel Isten napja alatt, mint a növények, csodaszépen, öntudatlanul. Az egyenrangúsághoz azonban az kell, hogy a közösség kilépjen ebből az ártatlan állapotból, s tudatosan megalkossa magát. Annak a világnak a fogalmait és intézményeit veszi át, amelynek egyenrangú tagja akar lenni, így tud abba integrálódni. Minden modern nemzet megszerkesztette magát. Rendbe hozta nyelvét, megírta történelmét, kanonizálta nemzeti mítoszait.

Nemde azzal kezdődött mindenhol, hogy lefordították a Bibliát a nép nyelvére? S lám, mit tett Choli Daróczi József? Folyik a roma néprajzi gyűjtés és rendszerezés. Úgy érzem, a Roma/Cigány Lexikon, a cigányság enciklopédiájának megírása mérföldkő lehet ezen az úton.

A cigányság egész Európában jelen van, sokszínűen, de szétszórtan. Nemzeti „megszületésének” ma a kisebbségi jogok egyre terebélyesebb, nemzetközileg is védett rendszere ad keretet; Magyarországon pedig az alkotmány, amely szerint a cigány népcsoport is államalkotó tényező. Nagy baj van ott, ahol a nemzetiségi lét a népi táncsoportokra korlátozódik. Azt még egy esetleg előítéletes többség is szívesen nézi. Intézményekre, iskolákra, kiadókra, gyűjteményekre van szükség, intézmények kellene nemcsak a kultúra területén, hanem például a foglalkoztatásban, gazdaságban is.

A jogokon túlmenően azonban az államnak erkölcsi kötelessége is, hogy a területén élő nemzeti kisebbségeket segítse. A cél, hogy ezek a közösségek

még a természetes asszimilációnak is ellen tudjanak állni, amely akkor is fenyeget, ha a kisebbség minden jogot megkapott állampolgársága államától. A cigányság felemelkedésének útja nem az asszimiláció. Óriási veszteség minden cigány értelmiség, minden sikeres roma, aki, miután kiemelkedett, lelket cserél: hátrahagyja identitását, s ezzel megtagadja szüleit és népét. Pedig éppen az ilyen, tanulás, tehetség és szorgalom által kiemelkedő emberek példája adhatna motivációt a többieknek. A Kalyi Jag iskolák nemcsak tudást és széles látókört adnak a gyerekeknek, hanem önbizalmat is, és hűségre nevelnek.

A saját kultúra ápolása nem jelenthet bezárkózást, még kevésbé egy folk-lórrezervátumot. Aki ma Magyarországon a cigányságért dolgozik, tudja: a legnagyobb kihívás, hogy a kulturálisan és életvitelükben zárt közösségek váljanak kölcsönösen nyitottabbá, megismerhetővé. A zártságot kell feloldanunk. A nyitás nemhogy asszimilálást nem jelenthet, hanem úgy kell elvégezni, hogy a cigányság sokszínűsége megmaradjon. Számos különböző gyökerű, eltérő történetű és így önálló kultúrájú cigány népcsoport él Magyarországon és a régióban. A sokszínűség megőrzése, fenntartása cigányoknak és nem cigányoknak egyaránt feladata.

A jövő útja tehát a nemzeti és etnikai identitás megtartása, a kulturális sokféleség megőrzése itthon és az Európai Unióban. Ezért bizalommal tölthet el mindenkit, hogy ezt a jelen lévő fiatalok is így élik meg.

A jogok szükségesek, de önmagukban nem elegendők. A kisebbség fennmaradása elsősorban saját lelki erején, élni akarásán múlik. A jelen lévő díjazottak példát mutatnak ebben is.

A Kalyi Jag Egyesület nem csupán a romáknak, de minden magyarnak megmutatta, hogy mire képes egy civil kezdeményezés, amely saját magában bízik, és nem egyedül az állami támogatásra épít. A Kalyi Jag élt mindazzal a lehetőséggel, amit a magyar jogrend, amit az Európai Unió és a nemzetközi, főleg a regionális összefogás kínál. A mostani jubileum nemcsak a cigányság ügye. Szeretném és kívánom, hogy üzenetét az egész ország megértse.

**TIZENÖT éves
a Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesület
1991–2006**

Ünnepi kulturális program és konferencia
a Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesület,
a TIT Kossuth Klub Egyesület,
a Közép-európai Művésztelep és Szabadiskola rendezésében.

2006. szeptember 13–16.

Helyszínek:

Kalyi Jag Iskola, 1062 Budapest, Bajza u. 53.

TIT Kossuth Klub Egyesület, 1053 Budapest, Múzeum u. 1.

Almássy téri Szabadidőközpont, 1077 Budapest VII. ker., Almássy tér 6.

NAPHÁZ Khamorro Klubmozi és Kisebbségi Kulturális Intézmény,
1081 Budapest, Népszínház u. 31.

Thalia Színház, 1065 Budapest, Nagymező u. 22–24.

Voigt Vilmos

A honi cigány néprajzi kutatás első nagy nemzedéke

Évtizedek óta vagyok tanúja, résztvevője hasonló hazai cigánykutató/romológiai konferenciáknak. Sok olyan téma, több olyan előadás, amely most is megjelenik programunkban – már igazán ismerős mindannyiunk számára. Nem hiszem, hogy most szóról szóra kellene mindezt ismét elmondani, hiszen korábban már érvényesen megfogalmaztuk a feladatokat, még az elvégzéshez szükséges utat is kijelöltük. Másoktól sem várom, magamtól sem, most mindent másképp mondjunk el, mint már oly sokszor. Ám azt rögtön hangsúlyoznom kell, hogy az az érzésem, most megint csak a figyelemfelhívásig jutottuk el. Pedig végre hozzá kellene kezdeni a munkához.

Csak most ez nehezebb lesz, mint korábban volt. Nemcsak a közismert anyagi korlátozások miatt, hanem azért is, mivel időközben több kiváló kollégánkat, barátunkat veszítettük el. Emléküknek pár szót magam is szentelnék.

Amikor egy hazai cigány múzeum, cigány lexikon terve először felmerült, amikor a cigány néprajzi tanulmányok sorozatban való megjelentetése elkezdődött, ők még köztünk éltek. Ma már nem. Pótolhatatlan emberek. Nélkülük sosem tudjuk azt adni, amit segítségükkel megkísérelhettünk volna.

Már a kezdetekkor sem volt közöttünk Erdős Kamill (özvegye még igen). Voltaképpen ő volt az utolsó olyan, nagy tudású szakember, aki a hazai cigányok népi kultúráját összegzően tudta volna bemutatni. Az ő örökségében sok témát illetően még ma is az utolsó szintézist találjuk meg. Szerencsére e munkákról van némi áttekintésünk, a legfontosabb művek ma is hozzáférhetőek.

Kezdettől fogva szinte motorja volt e törekvéseknek Balassa Iván, több más funkciója mellett a Magyar Néprajzi Társaságnak is sokáig elnöke. Különösen a „cigány lexikon” elkészítése volt a szívügye. Ezzel kapcsolatos egykori javaslata ma is biztos kiindulópont. Az ő részletes javaslatának szövege csak rövidítve olvasható a *Kethano Drom – Közös Út* (V. évfolyam, 3. szám, 1997.) hasábjain. De a teljes szövegnek is meg kell valahol lennie. Ha máshonnan nem találjuk meg e szöveget, családja bizonyára segít az otthoni példány meglegelésében.

Gémes Balázs évfolyamtársam volt a budapesti egyetem néprajz szakán. Az ő hihetetlen mennyiségű adatot halmozó gyűjtése olykor már ezek közzétételének akadályává is vált. Ő is elmondta 1997-ben éppen azt, mit gondolhatunk a hazai roma adatbázisok kiépítéséről. Mára ő sincs köztünk. Sok olyan adattár van, amelyet ő kezdeményezett. Remélem, hozzáférhetőek ma is. Használunk kell ezeket. Ám az ő személyes tapasztalatait, élelátását már nélkülöznünk kell.

Személyesen is módomban volt ismerni Péli Tamást, ezt a csodálatos művészt és igazán magával ragadó embert. Művei örökre itt élnek köztünk. Ő már nem. Határtalan intellektusát, humorát, a mindennapi problémákat megoldani tudó vitalitását nem felejtik el azok, akik ismerték. Amikor az akkori washingtoni magyar nagykövetség bemutatta a hazai cigányok kultúráját, együtt utaztunk,

sőt a hosszú repülőúton egymás mellett ültünk. Ő nem tudott aludni a gépen – engem meg nem hagyott. Mégis életem nagy élményei között raktároztam el szavait, történeteit. Nagyon hiányzik mindannyiunknak.

És nincs már köztünk a szerény és bölcs ember, Kárpáthy Gyula sem. Irodalmi és újságírói, szerkesztői tevékenységén messze túlmenően minden jó ügy lelkes pártolója volt. Az Országos Cigány Információs és Művelődési Központ létrejötte nélküle elképzelhetetlen lett volna. Mindenhova, még „hívatlanul” is betoppant, ha még nem cigarettával, akkor rögtön rá is gyújtott, és azonnal valamilyen nemes feladat szolgálatára akart elcipelni. Többször sikerrel járt. Rostás-Farkas György barátommal együtt hányszor is jöttek el a pesti egyetem folklór tanszékére, még a Duna-parti épületbe. Azért tartom ezt fontosnak megemlíteni, mivel a hazai cigány néprajzi kutatásnak két, egyformán fontos útja van. Nem képzelhető el magyar folklorisztika anélkül, hogy a kutatók ne mennének el maguk is a „putriba” (hogy képes kifejezéssel éljek). Ám ugyanilyen fontos, hogy a cigány emberek meg ugyanilyen magától értetődő módon menjenek el „a tudomány csarnokaiba” (hogy másik képes kifejezéssel éljek). Csak az ilyen kölcsönös tisztelet és együttműködés lehet a záloga az értelmes munkának. Azóta persze a bölcsészkarral együtt mi szebb helyre költöztünk, de a felejthetetlen „romológiai” emlékek csak a régi épületbe vonják vissza gondolataimat. Gyula bácsi bizony itt lehetne még köztünk, és akkor meg is kérdeznénk tőle, hol is van és mekkora is a „cigány lexikon” elkészült anyaga?

Nem a szenilitás, inkább a szerenitás mondatta velem ezeket az emlékező szavakat. Nagyjaink emlékéről sosem szabad megfeledkeznünk! Volt azonban egy másik oka is annak, hogy e nagy neveket megemlítettem. (Még másokét is hozzátehetném.) Ugyanis ma, nélkülük, sokkal rosszabb starthelyzetben vagyunk, mint voltunk úgy tíz-tizenöt évvel ezelőtt. Ők elmentek, ám nem álltak helyükbe mások. Ha konkrét feladatokat akarunk kitűzni a hazai néprajzi cigánykutatás számára: igazában most is csak azokra számíthatunk, akik a „régebbi gárdából” még köztünk vannak. Kiváló emberek vannak köztük (hogy csak a mellettem ülő Újváry Zoltán professzort említsem) – ám senki sem fiatalodik az évek múltával. Amit tizenöt éve dinamikusabban csinálhattunk volna meg, mára bizony csak lassabban tehetjük.

Ám nem is lamentálni szeretnék. Csupán leszögezném hogy egy-két évtizeddel ezelőtt jobbak voltak a hazai cigányság népi kultúrája kutatásának feltételei. Nekem egyetlen munkahelyem volt (és van): egyetemünk folklór tanszéke. Majd fél évszázada ismerem. És látom, szinte sohasem sikerült tanulni vágyó, értelmes cigány néprajz szakos egyetemi hallgatóra szert tennünk. Nem rajtunk múltott. Sokat tudnék mesélni arról, milyen trükkökkel próbáltunk e téren eredményeket elérni. Nem mindig sikerrel. És azt is hozzá kell tennem, hogy évtizedekkel ezelőtt sokkal több gárdzó hallgatónkat érdekelt a cigányok néprajza, folklórja, mint most. Egy-két kivételtől eltekintve az ilyen érdeklődés manapság csak ideig-óráig tart, egy-egy látványos témájú dolgozatot eredményez – ám amikor a komoly, rendszeres kutatómunkára kellene sort keríteni, még e néhány fiatal néprajzos kolléga is elpárolog... Persze, tudom, a szegedi, pécsi, debreceni, miskolci, kolozsvári, bukaresti, újvidéki magyar néprajzoktatásban más jelenségek is megfigyelhetők. Ám nagyon meglepődnék, ha ottani tanártársaim megcáfolnák pesszimista állításomat. Magam örülnék a leginkább

annak, ha nem lenne igazam... Holott fiatal kollégákra azért is szükségünk lenne, hogy valakinek átadhassuk a hazai néprajzi cigánykutatás bizony fényes stafétabotját. Ugyanis mi is egy hosszú staféta részesei vagyunk.

A mostani konferencia szervezői arra kértek, hogy *A magyarországi cigány néprajzi kutatás első nagy nemzedéke az európai ciganológia élvonalában* címmel Wlislocki Henrik és Herrmann Antal generációjáról beszéljek. Ezt könnyen megteheti bárki, hiszen számos előtanulmány született erről. Azokhoz képest sok újat most magam sem tudok mondani. Néhány szempontra mégis szeretném felhívni a figyelmet.

Nem ezzel a nemzedékkal kezdődött a cigányok iránti érdeklődés hazánkban. Ekkor már évszázadok óta készültek leírások e különös nép életviteléről, szokásairól. A magyar folklór kitörölhetetlen alakjává vált a cigány. Azt is magyar teológus fedezte fel, hogy a hazai (győri) cigány dialektus voltaképpen egy Indiában megtalálható nyelvszövetséghez sorolható. Szerencsére azt is sikerült kinyomozni vagy inkább tudatosítani, hogy a 19. században feljegyzett „magyar népköltési szövegek” előadói között már ott voltak a cigányok is. Persze igazában sosem fogjuk megtudni, végtére is hány 19. századi „magyar” népdal, népballada vagy népmese előadója volt cigány. Ám végül is ezekben mérhető szövegszámra gondolhatunk. Valamivel pontosabb képünk van e korszak magyarországi „cigány” népzenejéről, néptáncairól – jóllehet a néprajzi források itt is azt jobban tükrözik, milyen „magyar” (vagy annak nevezett) néphagyomány előadói voltak cigányok. Legutóbb a *Magyar Népmesekatalógus* külön kötetben regisztrálta a maga ilyen cigány anyagát. És noha ez nem teljes, nem is problémamentes munka – azt azért félreérthetetlenül dokumentálja, hogy egész kötetnyi (!) ilyen adatot állíthattak össze a „magyar” népmesekatalógus munkatársai. Hogy csak klasszikus íróinkat említsem, Csokonai, Petőfi, Arany János, Móra Ferenc, Gárdonyi Géza, Móricz Zsigmond és mások számára magától értetődő tény volt, hogy a „magyar” folklór is él a cigányok ajkán. Ezt külön szinte meg sem kellett állapítani.

(Még jóval később is ez maradt a helyzet. Aki kézbe veszi Ráduly János csodálatos kibédi magyar népballedagyűjtéseit, folyvást azt olvashatja, hogy az 1970-es években a legkiválóbb ottani balladaénekes Majlát Józsefné Ötvös Sára volt. A folklórkutató szerző elég eldugott helyen, csak mintegy mellékesen említi, hogy „Sára néni” cigány asszony. Mintha ezt könyvének minden olvasója amúgy is tudná.)

Ám az „első nagy nemzedék” megnevezés mégis jogosult. Tagjai voltak azok, akik itthon is, külföldön is, a néprajzkutatásban is és a romológiában is igazán tudományos, magas szintre emelték az ilyen kutatásokat. Sokoldalú munkásságuk a „cigányösszeírástól” a „cigány nyelvtanig” sok mindenre kiterjedt, és népköltési gyűjtésük, e szövegek fordítása, leíró tanulmányok készítése, az eredmények továbbítása a nemzetközi néprajzi közvélemény számára egyaránt fontos volt számukra. Úttörők voltak és kezdeményezők – ennek a helyzetnek minden előnyével és hátrányával. Munkásságukat akkor is, mindmáig igazán nagyra tartotta a magyar néprajztudomány. Ennek most csak néhány, újabb eseményét említem.

Az akkor Paládi-Kovács Attila igazgatásával működő akadémiai néprajzi kutatócsoportból indult ki az a kezdeményezés (Kriza Ildikótól), hogy legyen egy

külön konferencia a cigányok aktuális folklorisztikai és néprajzi kutatásának témáiról. 1991. szeptember 17–18-án került sor rá. Az előadások egy része azután megjelent a *Cigány Néprajzi Tanulmányok* I. kötetében (1993-ban). Ez az évkönyv a Magyar Néprajzi Társaság akkor már közismert és hagyományos nemzetiségi évkönyvsorozatának új szekciója volt. Az évkönyveket (mint ahogy a Békéscsabán immár több évtizede rendszeresen megtartott nemzetközi nemzetiségi néprajzi konferenciákat is) Balassa Iván szorgalmazta, és Eperjessy Ernő révén gyakorlatilag a kultuszminisztérium nemzetiségi osztálya finanszírozta.

Gödöllőn 1996. november 15-én a Petőfi Sándor Művelődési Központ szervezett egy kiállítással egybekötött tanácskozást, amelynek anyaga később (1998-ban) könyv alakjában is megjelent (Bari Károly szerkesztésében, *Tanulmányok a cigányság hagyományos kultúrájáról* címmel).

Századik évfordulója volt 1998-ban annak, hogy Herrmann Antalt a kolozsvári egyetemen kinevezték a néprajz magántanárává. Voltaképpen ez volt az első egyetemi katedrája a néprajztudománynak Magyarországon. Ebből az alkalomból Kolozsvárt az egyetemi magyar tanszék jubileumi ülészakot szervezett. Két szempontból is fontos volt mind az egykori kinevezés, mind a jubileumi ülészak, ezt jól bizonyítja, hogy két fórumon is megjelentek az itteni előadásszövegek. A *Krizsa János Néprajzi Társaság Értesítője* 1999. évi 1–2. száma külön füzetben hozta őket. Ez a magyar néprajz és a kolozsvári egyetemi oktatás szempontjából fontos kiadvány. Még ugyanebben az évben, Bódi Zsuzsanna szerkesztésében, a *Cigány Néprajzi Tanulmányok* 8. kötete is merített ebből – immár a cigánykutatás számára. Ez a kiadvány más, igen fontos dokumentumokat is közöl Herrmann cigánykutatásairól, úgyhogy ma ez szolgálhat kiindulásul mindazoknak, akik e témával foglalkoznak. (Természetesen Herrmann egész életműve egyre inkább szinte áttekinthetetlenül gazdagnak látszik – hiszen ennek több más vonatkozása is volt.)

Mindezek folytatása, új szempontból való összegezése az a Kárpáthy Gyula szerkesztette kötet (*Apostolok módján. Wlislócki Henrik, József főherceg, Herrmann Antal és Erdős Kamill a cigányokért*. Budapest, 1999), immár az Országos Cigány Információs és Művelődési Központ kiadványaként. Ebben nemcsak a címben szereplő klasszikusokról, hanem a közelmúlt cigánykutatóiról, illetve tőlük is értékes írások olvashatók. Kiemelkedő értéke a kiadványnak, hogy végre újra közölte a *Pallas Lexikon* nevezetes nagy „cigány”-címszavát, azt a már több mint 110 éves áttekintést, amelyről sokan tudtak, ám nem volt könnyű hozzájutni, mivel sokan úgy szereztek meg a maguk számára, hogy kiszedték vagy kitépték még a lexikon könyvtári példányaiból is.

A Cigány Művelődési Központ kiadványa valódi és nemes „ön-igazolás”. Arra mutat rá, milyen hagyományai vannak a hazai cigánykutatásnak, mit kellene folytatni, korszerűsíteni, kiegészíteni.

Ám akármilyen szép termést is hozott a múlt évszázad utolsó éve, azt sem felejtethetjük el, hogy ezóta megtorpantak a hasonló kiadványok. Örvendetes kivételként egyedül Újváry professzor áttekintését említhetjük, Wlislócki Henrikről. Minthogy erről ő maga szól, és minthogy kismonográfiája még az idén bővített formában fog megjelenni, erről többet most nem is kell szólanom. Az ő áttekintésének külön érdeme, hogy közli Wlislócki több, ha nem is elfelejtett, mégis

az utóbbi sok-sok évtizedben senki által nem látott magyar cikkét. (Ismeretes, hogy a német Hochmann 1994-ben Wlislöcki németül megjelent műveiből és egyéb dokumentumokból állított össze egy hallatlanul érdekes kötetet.)

Az elmondottak alapján is teljesen indokoltnak tarthatjuk, hogy a Wlislöcki-József főherceg-Herrmann Antal generációt valóban „nagy nemzedéknek” nevezzük. És azt is teljesen indokoltnak tartjuk, hogy munkásságukat a nemzetközi ciganológia élvonalába helyezzük. Ez is szinte közhely a hazai néprajztörténeti kutatásokban. És mostani konferenciánkon is többen foglalkoznak majd ennek az állításnak a különböző szempontból való megvilágításával.

Éppen ezért mindehhez csupán egyetlen szempontot illesztenék. A mi tudománytörténeti kutatásunk azt ugyan hangsúlyozni szokta, hogy a nagy nemzedék magyar cigánykutatói szorosán kapcsolódtak az éppen ekkor megszerveződő magyar néprajzi kutatás egészéhez – ennél tágabb körben azonban nem szokták méltatni tevékenységüket. Legfeljebb még azt szoktuk említeni, hogy a Magyar Néprajzi Társaság, az Ethnographia folyóirat a millenniumi néprajzi tevékenységben is részt vettek. Azt csak újabban szoktuk említeni, hogy már az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című nagy vállalkozás körül is megtaláljuk őket, mégpedig olyan kollégáikkal együtt, mint például Katona Lajos, aki a magyar néprajztudomány megszerveződésének is klasszikusa volt.

Ám nemcsak nálunk, Magyarországon szerveződik meg a néprajztudomány a 19. század utolsó két évtizedében. Ugyan a mi *Acta Comparationis Litterarum Universarum* folyóiratunk, majd ennek nyomán az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* csakugyan „világelső” a maga nemében, az első összehasonlító irodalomtudományi, illetve néprajztudományi folyóiratok – mindkettőben önálló cigánykutató dolgozatokkal –, ám e korban másutt is hasonló törekvések figyelhetők meg. Ugyan az angol *Folk-lore Society* némileg régiebb, ám ekkor éli fénykorát, nemzetközi szempontból ekkor a leginkább hatékony. Ekkor indul meg az olasz (és a szicíliai) folklórkutatás. Ekkor szerveződik meg a francia folklorisztika. Ekkor kezdi el munkáját az osztrák néprajz. Ekkor a németek több összehasonlító irodalomtudományi (és néprajzi) folyóiratot alapítanak. Ekkor a csehek és oroszok a szláv néprajz kiállításait, folyóiratát hozzák létre. Ekkor jelenik meg a lengyel (sőt az ukrán) néprajzi társaság. Ekkor szilárdul meg a román folklorisztikai kutatás. A Balkán nyugati részét ekkor nemcsak magyarok és ciganológusok, hanem szerb és horvát kutatók is monográfiákban vizsgálják. Ebben a nemzetközi távlatban helyezhető el a „nagy triász” tevékenysége is. Folyóirataik szerkesztői üzeneteiből, levelezés rovatából ma is szinte napnyi pontossággal láthatjuk, mennyire rendszeres volt kapcsolatuk külföldi kollégáikkal. Akik számára ugyancsak nem volt különbség aközött, ahogyan a saját népükkel vagy ahogyan összehasonlító kutatásokkal foglalkoztak, az utóbbi szempontjából mindig is külön fontosságot tulajdonítva a cigányoknak. Akik folklóráját e generáció európai folklórkutatói mind archaikussága, mind a cigányok vándorlásai miatt külön is perdöntő adatanyagnak tekintették.

Természetesen a nagy nemzedék munkásságát sem kell idealizálni. Sokszor rögtönöztek, nem vitték véghez terveiket. Wlislöcki „adatainak” máig vannak kritikussai, neki magának ellenségei. A vándorló cigányok közötti kóborlása ugyan valódi „antropológiai terepmunkabravúr”, ám bizonyára egy sajátos,

labilis, kettős lelkű ember sokéves énkeresésének is tünete. Herrmann non-konformizmusa is gyakran „több a soknál”. Hogy végtére is miképp viszonyult a Habsburg főherceg a cigányokhoz – erről is különböző teóriák keringenek. Ám ha azt ajánlom is, hogy ne kritikátlanul olvassuk munkáikat, vegyük észre (véletlen, olykor akár szándékos) tévedéseiket is – azt mindenképpen előtérbe kell állítani, hogy hihetetlen munkabírás, sokoldalúság jellemezte őket. És minden tudói kívülállásuk ellenére is olyan közel kerültek a cigányokhoz – mint a későbbi nemzedékek kutatói közül is nagyon kevesen. Noha nem saját élményként, ám mégis elég hihető beszámolókból észrevehettem, ma sem könnyű cigány folklórt gyűjteni a Kárpát-medencében...

A fentiekben nem adtam teljes, tudománytörténeti szemlét. Minthogy a múltban megvalósított fontos kutatások résztvevői, vezetői itt vannak körünkben, az ő beszámolóikban bizonyára szó esik ezekről. Magam csak a magamét mondtam, visszautalva fontos, korábbi kezdeményezéseinkre is.

Visszatérve kiindulópontunkhoz, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy ma is szinte mindig fel kell ütni e több mint százéves klasszikusokat, ha a hazai cigány kultúrát egy kicsit is meg akarjuk ismerni.

Most, amikor egyre nehezebb (anyagi) helyzetbe jut néprajztudományunk – olyannyira, hogy még felelős (vagy éppen felelőtlen) képviselője is például a nemzetiségi néprajzi konferenciák megszüntetését tartja kívánatosnak –, a hazai cigánykutatás talán az utolsó pillanatban kísérelheti meg azt, amit már többször is megtervezett: egy cigány lexikon és egy cigány múzeum végre létrehozását. E konkrét tervekről külön kell beszélnünk. Itt azonban azt is le kell szögezni, hogy évszázados adósságunk ez: többek között e „nagy nemzedék” előtt is pironkodnunk kell eddigi mulasztásaink miatt.

Ha összeadnám mindazt az időt, amelyet értekezéssel töltöttünk, amikor javaslatokat készítettünk, amikor ezeket lelkesen el is fogadtuk – annyi munkanap jönne ki, ami jó néhány feladat elvégzésére elegendő lett volna. Most is zömmel azt ismétljük, amit már sokszor elmondtunk.

El kellene kezdeni dolgozni a feladatok megvalósításán, addig, amíg nem lesz késő. Legyen ez a mai konferencia az utolsó a tervcsinálások és beszámolók sorában, legyen az első ezek megvalósítása útján! Ahogy elnézem a többnapos, illusztris konferenciát, ez a sok ember végre hozzáfoghatna tervei megvalósításához!

Múzeum- és lexikontervek

Amint már erről több ízben is szó esett: három tudományos feladat egymással szorosán össze kell hogy kapcsolódjék: egy központi magyar roma adattár, egy múzeum és egy lexikon megteremtése.

Nem kell hosszasan érvelni annak érdekében, hogy szükség van arra, legyen egy olyan „adattár”, amelyben a cigányainkra vonatkozó fontos és pontos adatok megtalálhatók legyenek. Évtizedek óta sokszor elmondták ennek kikerülhetetlen jelentőségét, és ehhez ma legfeljebb azt tehetjük hozzá, mára technikailag egy *interaktív adatbázis* látszik a leginkább használható megoldásnak. Egy ilyen adatbázisból gyakorlati kérdésekre kaphatunk feleletet. Pél-

dául arra, cigány volt-e Bihari János? Cigány-e Bangó Margit, Kovács Apollónia, vagy a cigánykutatók közül Csalog Zsolt, Erdős Kamill? Cigány volt-e a debreceni egyetem világhírű finnugor nyelvész-professzora, Papp István? Melyik magyar cigányprímásnak volt (egy ideig) francia hercegnővel kötött házassága? Hány cigány származású egyetemista kapott néprajzi diplomát Magyarországon? Hány cigány élt, mondjuk Kassán, a millennium idején? Igaz-e, hogy a magyarországi hóhérok cigányok voltak? Mely múzeumokban láthatók cigány képzőművészek alkotásai, és ezek melyek? Melyek azok a magyar szépirodalmi alkotások, amelyek címében előfordul a „cigány” szó? Hol, milyen iskolákban tanították vagy tanítják ma nálunk a cigány nyelvet? (És ezek közül melyiket?) Melyek a legkedveltebb cigány lakodalmi ételek? Valóban cigány keresztnév-e a Carmen? Van-e jellemzően a cigányok által kedvelt kutyafajta? Nem viccelek e példákkal. Ugyanis ilyen és hasonló kérdéseket vetnek fel az emberek nap mint nap. Az is nyilvánvaló, hogy ez az adattár/adatbázis akkor jó, ha van kitekintése az egész Kárpát-medencére. Összeállításának eddig is két akadálya volt, mára is ugyanazok az akadályok maradtak meg: nincs, aki ezt meg is csinálná, és nincs rá pénz sem.

Egy magyarországi cigány múzeum terve sem újkeletű dolog. Már József főherceg és társai gondoltak erre. (Nem érdemes itt szóba hozni, hogy még a rendőrség is érdeklődött e terv iránt.) A mai budapesti Néprajzi Múzeum már a kezdetektől fogva (a „magyar” néprajzi gyűjtés mellett) szakavatott cigány néprajzi gyűjtéssel is foglalkozott. 1960-ból ismerjük Erdős Kamillnak azt az írásos tervezetét, amelyben (a gyulai városi múzeum mellett) egy önálló cigány gyűjtemény létrehozását javasolta. Amint Erdős hivatali feliratából jól látszik, ez elsősorban egy néprajzi múzeum lett volna, ám az egész Magyarországról gyűjtött anyagot mutatott volna be. Sajnos, a bürokraták miatt a tervből nem lett semmi. Pedig égető szükségünk lett volna (és ma is lenne) egy országos cigány múzeumra! Amely bemutatná a hagyományos cigány kultúra minden fontos tárgy körét. Nem pótolja ezt az, hogy sok vidéki, országos, tematikus múzeumunkban van cigány anyag is, sőt ezekből kisebb-nagyobb kiállítások is készültek, szerencsés esetben ezek katalógusai vagy más kiadványai a kiállítás lebontása után is tájékoztatni tudják az érdeklődőket. Természetesen az lenne a legjobb megoldás, ha ez az országos hatókörű cigány múzeum nem csupán egy, a szó szoros értelmében vett néprajzi múzeum lenne, hanem a cigány művészetet, zenekultúrát, oktatást stb. is bemutatná. És ebben a múzeumban oktatnának is: cigány és nem cigány iskolákból ide látogató tanulók nyerhetnének itt életre szóló élményt, gondolkodásmódjuk számára eligazítást. Akár bizonyos praktikus foglalkozások is elképzelhetőek lennének e múzeum szervezésében: mint ahogy például a szentendrei szabadtéri néprajzi múzeumban is a régi sütés-főzést, régi mesterségeket rendszeresen bemutatják, sőt tudtommal házasságot is lehet kötni az itteni templomban.

Ezerszer elmondtuk azt is, hogy a Magyarországra látogató turisták – akik amúgy sem mindig tudják egymástól megkülönböztetni a magyar népi kultúrát és a cigány népi kultúrát – ide biztosan ellátogatnának. Amikor több mint tíz évvel ezelőtt magam is bővebben foglalkoztam e feladattal, azt javasoltam: minden legyen e múzeumban három nyelven kiírva: cigányul, magyarul és angolul. Az utóbbi nyilván a turisták tájékoztatására.

Miért nincs ma ilyen múzeumunk? A felelet hasonlít az előbbihez. Azért, mert nincs, aki megcsinálja. És még az előbbinél sokszorta több pénz is kelle-ne ehhez. Ami nincs. Pedig ugyancsak megérné...

Miért kellett mindezt előljáróban elmondanom ahhoz, hogy egy cigány lexikon lehetőségeit ismét megpendíthessük? Azért, mivel az adattár és a múzeum kiválóan kiegészíti (kiegészítené) a lexikont. Ugyanis nem lehet minden adatot bevenni egy mégoly nagy lexikonba sem. Ugyanis nem lehet minden évben új kiegészítésekkel együtt megjelentetni egy lexikont. Ugyanis nem lehet egy cigány festő összes műveit, a kiváló cigány költők verseit méltó előadásban, vagy a méltó cigány temetés, egyébként akár a csengőöntés minden fázisát egy lexikonban közreadni. Arra való a múzeum, hogy ott ki-ki meg is nézhesse mindezt. Ady Endre vagy József Attila életműve mégsem azonosítható egy-egy lakásuk bemutatásával. Bartók Béla művészetét nem annak a villának az alapján tudjuk megérteni, ahol lakott. Mégis – szerencsére – nekik van emlékmúzeumuk, és aki egyszer is látta ezeket, sosem felejtí el az ott nyerhető élményt. Hát még egy jó cigány múzeum milyen önfelismerést meg felismeréseket adhatna! Amire annál is nagyobb szükségünk lenne, hiszen a mi cigányaink kultúráját ma is alig ismerik, oly sokszor félreismerik, meg aztán a modernizálódó világ napról napra tüntet el tárgyakat, helyszíneket, szokásokat, életkörülményeket, és sajnos ma már igen gyakran már azt sem tudjuk hitelesen felidézni, ami még pár éve általános volt. Nevetségesnek hangozhat, ám igaz – a régi, faragott paraszti bútorokból még mindig több jutott be a múzeumokba, mint az ezt követő, átmeneti kultúra tárgyi világából, mint amilyen például: az első szemüveg, az első néprádió, az első villanylámpa, az első női bicikli, az első televíziós készülék, az első cigány nyelvű mise vagy istentisztelet... A hazai cigányok életének tegnapiját meg mai átalakulását egy jó múzeum nélkül sosem fogjuk megismerni!

Ami mármost a sokszor elképzelt magyar cigány lexikont illeti: ezt akkor sem lenne könnyű elkészíteni, ha már meg lenne cigány adattárunk, és megvolna már cigány múzeumunk. Ezek nélkül viszont még százszor vagy akár ezerszer is nehezebb a feladatunk...

Tulajdonképpen igen tanulságos lenne végigkísérni azt, mindedig hogyan is kerültek be (ha bekerültek) cigányok a magyar lexikonokba? Voltaképpen a jobb lexikonjaink mindig is törekedtek arra, hogy tájékoztassák az olvasókat a cigányokról is. Ám mindez együttvéve sem pótol egy önálló cigány lexikont. Több munkaértekezlet, tanácskozás felismerte e tényt, és meg is tette a maga javaslatait. Legutóbb (1997-ben) Kárpáthy Gyula terjesztett elő ilyen javaslatot, és a kívánatos nemzetközi közreműködők nevét is említette. Ugyanekkor bemutatta Balassa Ivánnak erre az alkalomra készített tervezetét, amely ma is kiindulópontként szolgálhat.

Mit mondhatunk minderről ma, egy újabb évtized elmúltával? Először is azt, hogy akkor azért, noha szerény körülmények között, mégiscsak meg is indultak a cigány lexikon munkálatai. Ám mindebből a mai napig semmi sem jelent meg. A munka abbamaradt. Sőt időközben sok olyan szerzőt veszítettünk el, akik bizony igencsak pótolhatatlanok.

Hogy mégse az előbb már kétszer is előhozott pesszimista kijelentést ismételjem („nincs rá pénz” – „nincs, aki megcsinálja”) – más oldalról szeretném

most összegezni mindazt, amit régebben is gondoltam erről, illetve ahol ma is lehetőséget látok ilyen jellegű érdemi munkára.

Egy évtizede még egy általános (magyar) cigány lexikont terveztünk. Amely a hazai cigány társadalom és kultúra minden főbb területét bemutatta volna. És amely történetileg (sőt kitekintőleg mindmáig) az egész Kárpát-medencét vette volna figyelembe. Most is azt mondom, igazában erre lenne szükségünk! Nem sok-sok cigány szaklexikonra, amely sok mindent megismételne, mondjuk a cigány nyelvtől a cigány művészetekig, ám éppen sok-sok fontos összefüggésre nem tudna rámutatni. Amelyben a cigányok egészségügye, művelődési viszonyai, vallása, önálló szervezetei (ide értve a politikai szervezeteket is) is benne lenne, nem csupán a látványos témák, mint például a néptánc meg népviselet. Tudom, egy ilyen általános lexikonban a „kényes” témák is előjönnek (pl. a bűnözés) – ám még mindig jobb, ha egy olyan lexikonban olvasható erről korrekt tájékoztatás, amelyben rögtön a környező lapokon, mondjuk, a búcsújárás, Cinka Panna és Kodály operája szerepelne, nyilván pozitív kicsengéssel. Még az „illusztrációk” is jobban hatnának így együtt! Akinek már volt alkalmá kézbe venni Csemer Géza csodálatos sikerkönyvét (*Habiszti*), jól emlékezhet arra a csak első tekintetre furcsa megoldásra, hogy a cigányok élete és értelme itt egyaránt megismerhető, és mondjuk a „bevert tojás Hadik módra” receptjéhez itt hozzákapcsolódik Bihari János *Hadik óbester nótája* című verbunkosa.

A mostani hírek szerint arra van pénz, hogy egy egykötetes lexikon készüljön, amely voltaképpen a hazai cigány „néprajzi” témákat mutatná be. Ami a címet illeti, a *Roma / Cigány Lexikon* került javaslatba, ami ugyan kompromisszum, ám érthető és kivitelezhető megoldás. Viszont ez a cím mégiscsak félrevezető, ugyanis ha csak néprajzi témák szerepelnek: ez esetben célszerűbb lenne a címben is feltüntetni a „néprajzi” szót. Talán a két szó sorrendjén is gondolkozni lehetne: szerintem a *Cigány / Roma* lehetne a történetileg is igazolhatóbb címszó.

Természetesen legelőször magyar nyelven kellene megjelentetni e lexikont, és csak ezután „cigányul” – de melyik hazai cigány nyelven is? Egy már magyarul megjelent, jó és sikeres lexikon esetében viszont az idegen nyelvű kiadás is elképzelhető. Régebben biztosan a német lett volna a legalkalmasabb világnyelv, mára az angol látszik a legjobb megoldásnak. Minden lexikon célja az, hogy egy kiindulópontnak tekinthető időponthoz köthető ismeretet adjon. Most erre talán a 2000. esztendő lenne a legalkalmasabb. Ami a terjedelmet illeti, körülbelül a *Magyar Néprajzi Lexikon* egy kötetét lehetne mintául venni. Ez még megvalósítható méretű mű lenne. (Viszont egy általános „cigány lexikon” legalább két ilyen kötetnyi terjedelmet igényelne.)

Egyébként a tapasztalat azt mutatja, hogy nem érdemes elhúzni és sokkötetessé tenni egyetlen lexikon munkálatait sem. Egy „nagy méretű”, sokkötetes megoldás oda vezet, hogy a néhány munkára fogható szakember sok éven át szöszmötölne a munkával. Közben pedig elfogy a pénz.

A *Magyar Néprajzi Lexikon* igen jó mintának tekinthető. Legfeljebb néhány ott követett szerkesztési ostobaságtól kellene megszabadulni: például a cigány lexikonban az életrajzok legyenek pontosak (tüntessék fel a dátumokban nemcsak az évet, hanem a hónapokat és napokat is), a szakirodalom felsorolását ne maximálják, a fényképek és más illusztrációk forrásait pontosan meg kell

említeni, hivatkozni kell a múzeumi tárgyak pontos adataira, stb. Az egykötetes cigány lexikonba több áttekintő címszót kellene írni. Például a hangszereket elég, ha egyetlen, nagyobb címszó mutatja be, az egyes hangszernevek ehhez képest csak ide utaljanak. Nyilvánvaló módon korlátozni kell a lexikonban szereplő személyek, intézmények önálló címszóban felsorolását. Csemer könyvében is sok száz, rövidebb-hosszabb életrajz olvasható. Egyébként már Markó Miklós *Cigányzenészek albuma* című, először a millenniumra megjelent áttekintésében is ez a helyzet. És már ő fényképekkel is ábrázolta az egyes zenészeket. Ha lenne „adattárunk”, oda biztosan mindenki és mindenki fényképe beférne. Ám, hogy a mostani cigány „néprajzi” lexikonba ki is jusson be önálló címszóval, nem könnyű dolog eldönteni. Magam nem is szeretnék ilyen cenzorként működni...

Amikor 1977-ben összegeztem az akkor tervezett nagy cigány lexikon címszavaira és ezek arányaira vonatkozó elképzeléseimet (ez most is olvasható a *Kethano Drom* 1997. évi 3. számában), akkor is arról beszéltem, milyen nyelvű legyen a kiadvány, és miként foglalja magába a Kárpát-medencében élő cigányok kultúráját. Nyilvánvaló dolog, hogy az első világháború végéig az akkori Magyarország egyetlen cigány csoportját sem hagyhatjuk említés nélkül, már csak azért sem, mivel a rájuk vonatkozó források is így kezelték őket. Azt persze külön címszavakban (pl. *szlovákiai cigányok, burgenlandi cigányok, horvátországi cigányok, boszniai cigányok, szerbiai cigányok, romániai cigányok, kárpátalji cigányok* stb.) is el kell mondani, mióta jelentek meg az említett tájakon, van-e róluk szlovák, osztrák, horvát stb. áttekintés (több esetben: van!), hogyan szerepelnek a magyar szakirodalomban. Azonban kultúrájuk részletes tárgyalásának nem a mi lexikonunkban van az igazi helye. Sok esetben éppen az utóbbi, több mint 80 esztendőre vonatkozóan nem is ismerünk fontos, rájuk vonatkozó adatokat, a mi néprajzkutatóink nem is vizsgálták életmódjukat. Viszont az olyan címszavakba, mint például a foglalkozások, lakás, táplálkozás stb. természetesen a rájuk vonatkozó ismereteinket is be kell építeni.

Mind egy általános, mind egy „csupán” néprajzi cigánylexikonnak elengedhetetlen feltétele a hitelesség és őszinteség. Nemcsak arra vonatkozik ez a megjegyzés, hogy az évszámoknak és a cigányok számarányára vonatkozó közléseknek pontosaknak kell lenniük. Az értékelésben nem szabad túlzásokba esni. Nem szabad a tényeket elhallgatni, még akkor sem, ha ezek kedvezőtlenek vagy annak tűnnek. Akkor hihetőek az iskolázottságra vonatkozó adatok, ha az írástudatlanságra vonatkozó pontos adatokat is közöljük. A táplálkozás bemutatásából az ürge és a sündiszó sem hiányozhat. Egyébként ezeket ügyis keresni fogják az olvasók, és ha nem találják meg, azt sem hiszik el, ami benne lesz a címszavakban. Tudom, már csak emiatt sem lesz könnyű dolga a címszavak íróinak.

Mostani megjegyzéseimet éppen erre, a szerkesztésre vonatkozó tanáccsal zárom. Kell e néprajzi cigány lexikonhoz két hatékony főszerkesztő: egy cigány szakértő és egy néprajzi szakértő. Az ő egyetértésükkel készülhet el a lexikon. Kell egy néhány fős technikai szerkesztő csapat, akik ezen a lexikonon dolgoznak: a szövegek és a képek szerkesztésén, az engedélyek beszerzésén, a nyomdai munka korrigálásán. Nekik kell az adatokat is ellenőrizni. (Hiszen például még a születési évszámok és helyek is más-más forrásműben igencsak

különböznek egymástól. Ezeket össze kell vetni, és pontos adatokat szabad csak közölni.) És, főként kell egy cikkíró gárda is. Ez hány főből álljon – nem is tudnám most megmondani. Azért gondolnék kevesebb számú, ám áttekintő jellegű címszavakra, mivel ez a megoldás meggyorsítaná a lexikon elkészülését.

Ám ezt is, és más, fontos, mégis praktikus kérdést mielőbb egy szerkesztőbizottsági ülésen kellene tisztázni. Ha valóban szeretnék egy ilyen lexikont látni, még az idén el kell kezdeni a munkát. Előbb a szerkesztést kell megszervezni, majd a címszavakat kell megírni, majd ezeket kötetbe kell szerkeszteni, és ezt meg is kell jelentetni. Három-négy év kell ehhez. Amelyet a mostani pillanattól kezdve kell számolnunk.

Fecsegni, reménykedni, értekezni persze még sokáig és mindig lehet. Eddig azonban sok-sok évtized telt el anélkül, hogy valódi munka folyt volna. Tovább nem várhatunk. Ma talán még lehet találni olyan szakembereket, akik képesek lennének dolgozni e lexikon számára, akik részt tudnának venni a szerkesztésben. Ám az ő számuk egyre fogy, éveik száma viszont egyre nő, erre fordítható szabad idejük pedig mára szinte el is tűnt.

Újváry Zoltán

Testvért láttak benne

Wlislöcki Henrik cigány néprajzi munkásságának áttekintése

Wlislöcki Henrikről születésének 150. évfordulója alkalmából pár hónappal ezelőtt emlékeztem meg az *Ethnica* című folyóiratban. (Korábban az *Apostolok módján* című kötetben írtam róla.) Az ez évi jeles évfordulóra elkészült egy nagyobb dolgozatom, amelyben Wlislöcki cigányokkal foglalkozó munkáit tekintem át. Előadásomban néhány fontosnak ítélt fejezetet emelek ki. Először az eredetre, az őshazára vonatkozó véleményéről szólok.

A cigány őshaza kérdése Wlislöckit kutatásainak kezdete óta foglalkoztatta. Alaposan ismerte a korabeli vonatkozó irodalmat. A fontosabbnak ítélt munkákról áttekintést ad, és az őshaza kérdésében kifejti saját véleményét. Mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy mivel a cigányok eredeti hazájukat nem ismerik, feltételezhető, hogy őshazájuktól

már évszázadok óta távol éltek, mielőtt Európában a 15. század elején a népvándorlás utolsó csapataként megjelentek.

Az eredetre, az őshazára vonatkozóan a legkülönbözőbb vélemények alakultak ki. Ezek a teóriák Wlislöcki véleménye szerint hibásak, „egyetlen egy

sem közelíté meg a valót, mert minden egyébre, csak ép a nyelvre nem voltak tekintettel”. Néhány hipotézist ismertet, elsősorban azért, hogy „annál inkább feltűnjék azon magyar ember érdeme, ki először mondta ki a cigányoknak Indiából való származását”.

Az eredet, az őshaza kérdése bőséges fantáziálásra adott lehetőséget. Voltak, akik a cigány elnevezésből kiindulva úgy vélték, hogy görög vallási eretnek, mások Mezopotámiából elűzött lakosok utódainak tartották, ismét mások a Kaukázus hegységénél élőktől származtatják a cigányokat. Volt olyan szerző is, aki német zsidóknak tartotta a cigányokat. Egy magyar történetíró – Pray György – tatár eredetűnek véli őket. A legelterjedtebb az a nézet volt, amely szerint a cigányok Egyiptomból származnak. A cigányok magukat egyiptomi bűcsújáróknak nevezték mindenütt, ahol megjelentek az európai országokban. Azért kell zarándokolniuk „és a kereszténység alamizsnáiból élniök, mivel Jézust, midőn ez szülőivel Herodes üldözései elől menekült, nem fogadták be magok közé”. Ezzel a mesével – amint Wlislöcki írja – igyekeztek a hatóságokat megnyerni. Mindenütt szívesen fogadták őket, részvételt voltak irántuk, s mint „szent zarándokokat” megajándékozták. Magyarországon Zsigmond királytól menlevelet kaptak. Kedvező fogadtatásuk Európában azonban nem tartott sokáig. Wlislöckit idézzük: „Miután több mint félszázadon át Közép-Európa kimélettel viseltetett a »szent zarándokok« iránt; és garázdálkodásaikat türelmesen viselte, beállott a visszahatás és a cigányokat mindenütt üldözni kezdték.” Számtalan kegyetlen rendeletet adtak ki ellenük. Wlislöcki szerint az egyház kezdte meg a cigányok elleni harcot. I. Frigyes Vilmos porosz király rendelete szerint (1725) „minden cigány, legyen az férfi vagy nő, ki már 18 éves és a porosz állam területén találtatik, – kegyelem nélkül felakasztandó”.

A cigányok származásának, őshazájának kérdése – függetlenül európai helyzetüktől – változatlanul foglalkoztatta a kutatókat. Wlislöcki szerint a cigányok nyelvére nem fordítottak figyelmet, pedig a nyelv adja meg a származásra vonatkozó helyes irányvonalat. Ebben nagy érdeme egy magyar embernek van. Vályi István református lelkész leideni egyetemi évei alatt három malabriai fiatalember nyelvére figyelt fel. „Észrevette, hogy ezen fiatal emberek anyanyelve szerfelett hasonlít kiejtésre nézve a magyar cigányokéhoz, felhasználta a kedvező alkalmat s több mint ezer malabriai szót jelentésével együtt följegyzett. Ugyanezen három fiatal ember azt is elmondá Vályinak, hogy hazájok egyik tartománya Czigania nevet visel. Midőn Vályi hazájába visszatért, malabriai szójegyzékét felolvasta győri cigányoknak és minden egyes szó jelentését megkérdezte – s a cigányok majdnem minden egyes szó értelmét meg is tudták mondani.”

A cigány nyelv indiai eredetét, a cigányok Indiából való származását a tudományos kutatás megerősítette. „De miután – írja Wlislöcki – Indiában számtalan, nyelvre úgy, mint szokásra nézve különböző népfajok honolnak, nehéz eldönteni, hogy melyik indiai népfajhoz tartoznak a cigányok.” Ugyanilyen nehéz megmondani, hogy mikor és milyen okból hagyták el hazájukat: „rejtély marad előttünk, és alig van reményünk ennek megoldásához”. (Az idézeteket l.: *Az erdélyi cigány népköltészet*, 1885.)

A cigányok indiai eredetét, kultúrájának gyökereit Wlislöcki a cigány népköltészet, a cigány szokások, hiedelmek, mítoszi maradványok nyomán szá-

mos példával igyekeznek bizonyítani. A cigány folklórban előforduló szent folyót Wlilocki egyértelműen India szent folyójának, a Gangesznek tekinti. A közösségi élet több szokása, eleme is indiai kapcsolatra mutat. Ezek megállapítása alapos vizsgálatot igényel. (A cigányok indiai eredetéről, nyelvéről, vándorlási útvonalairól stb. Wlilocki a Pallas Lexikon 'cigány' címszavában is ír.)

A másik nagy téma a cigányok nemzetiségi, társadalmi, közösségi szerkezetének a kérdése. Ennek meghatározása a legnehezebb feladatok közé tartozik. Az idevonatkozó kutatások első képviselője Wlilocki volt. A nemzetiségi tagolódásra, a sátoros, azaz a vándorló és letelepedett cigányok cigányságon belüli helyzetére napjainkig Wlilocki tanulmányai nyújtanak iránymutató eligazító példákat.

Wlilocki saját megfigyelése nyomán fejti ki véleményét az erdélyi sátoros cigányok nemzetiségi és családi viszonyairól. Jól látja, hogy ennek a kérdéskörnek a tanulmányozásához vissza kellene nyúlni a cigányság őshazabeli – indiai – állapotáig. Úgy véli, hogy a cigányoknak ósrégi, még Indiából származó szokásaik, hiedelmeik vannak, és bár évszázadokon át igyekeztek ellenállni az idegen kultúra hatásainak, a családi és nemzeti állapotaikra hatással voltak azok a népek, amelyekkel Magyarországra jövetelük előtt éltek. Mindazonáltal a társadalmi, közösségi életükre vonatkozóan fennmaradtak olyan vonások, amelyek ősi hazájukra mutatnak vissza. Ilyen jellemző vonás az indiai kasztszellem.

Wlilocki megfigyelése szerint lényeges a különbség a letelepült cigányok és a vándorcigányok szervezeti élete között. Kölcsönösen megvetik egymást. Ez egymás megnevezésében is mutatkozik. A letelepült cigány *gletecsore*, azaz szegény nyelvű, a vándorcigány meg *kortorár*, azaz barangoló, bitang. Kapcsolat a két csoport között csak ritka esetben létesül. Így például vegyes házasságot a legvégső esetben kötnek. A különállással kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy a két „osztály” közötti különbség megvolt-e már a cigányok Magyarországra jövételekor, vagy pedig azután alakult ki.

Wlilocki hangsúlyozza, hogy 1494-ben „... hazánkba eredetileg csak vándor vagy úgynevezett sátoros cigányok (kortorár) jöttek. A magyarországi letelepedett cigányok a sátoros cigányok közül váltak ki, mégpedig kirekesztés révén. A hatalmat gyakorló vajdának jogában állt a felügyelete alá tartozó csoportból száműzni azokat, akik becsstelen tettet követtek el. Ezek kénytelenek voltak valahol letelepülni. Városok, falvak végén éltek, kézművesek, zenészek, napszámosok lettek. Ez utóbbiakra gyakran szomorú sors várt. Aki zsellérnek szegődött egy földesúri birtokra, onnan csak ritkán szabadulhatott. Ha megszökött, többnyire súlyos büntetést kapott. Ilyen szörnyű büntetést idéz Wlilocki egy Szacsy László nevű földesúr naplójából, aki 1760. július 12-én a következőket írta: „... mai napon három jobbágyos tzigányom megszökött és tsak késő este tsipettek meg Fara János hívséges inasomtól, az Angyalosi határon. Chutsdy Péter már másodszer szökött. Asszonyom kívánta, hogy addig verjük a tzigány talpát, a míg vére foly. Megtettük; akkor hamus lúgba fűrésztettük lábait. Káromkodott és azért ajkát levágtattam és azt megsütöttük és vele megétettük. Rüttyös Ferkó és Tsingely Andris tzigányoknak 50 botot adtunk, arra megétettünk velük 2 taliga lóganét...”

Lényeges változást jelentett 1848 a cigány jobbágyok számára is. A cigány törzsek szétesőben voltak. Erdélyben hat cigány törzs volt: Leila, Kuknya, Asáni, Csále, Tek és Dáliyo. Ezek közül kettő, a Tek és a Dáliyo feloszlott, tagjai letelepültek, és ők képezték a városi és a falusi cigányok zömét. Róluk mondja Wlislöcki, hogy szakítottak a hagyományaikkal és eredeti szokásaikkal, miközben a sátoros cigányok fenntartották a régi törzsekre és nemzetségekre való felosztást. A csapatok egymástól elkülönülve vándoroltak. Élükön külön-külön vajda állt. Sem házasság, sem más kapocs nem fűzte őket egymáshoz.

A vándorló, a sátoros erdélyi cigányok helyzetét, jövőbeli képét Wlislöcki az 1880-as évek végén így látta: „nem messze van az idő, midőn ők is kényszerítve a mindent átídomító kultúra által letelepednek, s csakhamar elvesztik őseredeti szokásaik legutolsó foszlányát is, a haladó kor áramlatában”.

A családi élet sajátos vonását említi Wlislöcki az erdélyi vándorcigányok köréből. A cigány fiúgyermeket tizedik életévében önálló útra indítják. Magára maradva kell dolgoznia, élnie. Ezért nem ritka az az eset, hogy alig serdül fel, feleséget keres. A nősülendő legény gyakorlatilag nincstelen, csak a nősülés révén kerülhet jobb helyzetbe. A nő viszi a házasságba a szükséges javakat. A férj a saját családi, nemzetségi közösségéből egy másikba kerül, abba, amelybe a felesége tartozik. Lényegében mindaddig alárendelt helyzetben van, amíg gyermekek nem születnek. Ezt követően megváltozik a szerepe, de továbbra is engedelmessé kell az anyósának és a nemzetség idős asszonyainak. Erről írja Wlislöcki, hogy különös vonása a cigány jellemnek a vénasszonyok iránti tisztelet. Úgy véli, hogy ez abban a hitben rejlik, amely szerint a vénasszonyok „titkos szerek és bűbájos italok birtokában vannak”.

További nagy témakör a folklór.

Wlislöcki cigány folklór témájú írásai között külön hely illeti meg az erdélyi cigányok népdalairól, népköltészetéről közölt munkáit. Elsősorban eredeti népköltészeti gyűjtései jelentősek. A dalokat cigány nyelven, illetőleg magyarul és németül is közölte. Ahol lehetett, cigány dalokat publikált. Újságokban, folyóiratokban közölt példákat, a szokásokról írt cikkeit is illusztrálta cigány dalokkal. Idevonatkozó munkájának fontos eredménye a *Haideblüten* (Leipzig–Hamburg, 1880) és az *Az erdélyi cigány népköltészet* című kiadvány (Budapest, 1885).

A szerény terjedelmű *Haideblütent* a kritika elismeréssel fogadta. A dalokat Wlislöcki kolozsvári, gyulafehérvári és udvarhelyi cigányoktól gyűjtötte. Német nyelvre lefordította, amelyről az első ismertető, Jancsó Benedek írta, hogy „a német fordítás nemcsak hű és találó visszaadása az eredetinek, hanem oly költői átdolgozása, helyesebben mondva utánköltése, hogy szinte fáj az ember lelke, miért nincsenek ezek az egyszerű naiv dalocskák ily szépen és költőien magyarul visszaadva” (Fővárosi Lapok, XVII. 1880. 1104–1105.). Magyar nyelvre fordított példák később több publikációban napvilágot láttak. Az e körbe tartozó legfontosabb magyar nyelvű kiadvány *Az erdélyi cigány népköltészet*.

Wlislöcki magyar nyelvű daloskötete a *Haideblüten* után öt évvel jelent meg, a dalok számát szinte megduplázva, mesékkel, közmondásokkal kiegészítve. Az anyagot bevezető tanulmányban Wlislöcki bő terjedelemben a cigányok ere-

detével, európai, magyarországi elterjedésével, bejöveteleivel foglalkozik. A dalokra vonatkozó rész egy évvel korábban az Egyetemes Philológiai Közlönyben jelent meg (1884, 34–44.).

Az erdélyi cigány népköltészetéről Wlislócki saját kutatásai nyomán úgy vélekedik, hogy az lényegesen gazdagabb más területek cigány költészeténél: „Míg Európa több tartományában a cigányok közt a népdal ugyancsak gyéren és ritkán terem..., addig hazánkban a cigány népdal nemcsak hogy dúsan tenyész, hanem egyszersmind oly illatos virágokat is hajt, melyek... megbe-sülhetetlenek.”

Wlislócki meggyőződése – mint említettem –, hogy a cigányok Indiából származnak. Ennek bizonyítását látja a cigány népköltészet olyan elemeiben, amelyek valószínűleg a cigányok Indiából való kivándorlása előtt születtek. Így például az a „szent folyó”, amely egy balladában szerepel, az indusok szent folyója, a Gangesz. A cigány népköltészetet a nyugalom jellemzi, amely – Wlislócki szerint – úgyszintén az indusokkal való rokonságot bizonyítja. Természetes azonban, hogy vannak olyan cigány népköltészeti alkotások, amelyek megegyeznek más népek költészetével. A cigány népköltészet elsősorban a magyar népköltéssel mutat rokonságot. Idevonatkozóan Wlislócki néhány példát említ, utalva román és szász változatokra is.

A magyar példa a Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetében *Pálbeli Szép Antal* cím alatt jelent meg (1872, 172.). Ez a *csudahalott* típusba tartozó ballada, amelynek a magyar balladamonográfia nagyszámú európai variánsára utal.

Wlislócki erdélyi cigány népköltészeti gyűjteményében és a *Haideblüten* antológiában egy balladai hangvételő epikus költemény az elégetett hűtlen asszonyról szóló ballada cigány változata. A történet szerint Bársony Gyuri felesége Vodas szeretője. Mialatt Bársony Gyuri dolgozik, az asszony megcsalja. A férj rajtakapja, és a tüzes kemencébe veti.

A férjét megcsaló hűtlen asszony szörnyű bűnhődésének ez a módja, a tűzhalál motívumának változata a magyar Barcsai-típusú balladákban fordul elő. A spanyol, a délszláv, a bolgár és a román motívumvariánsok mellé kapcsolható a Wlislócki által lejegyzett cigány ballada is.

*

A cigány népdalok gyűjtésének nehézségeit Wlislócki többször említi. Az okok közé veszi a cigány ember szemérmességét, tartózkodását és zavartságát, ha a gyűjtő a dalok tartalmi vonatkozásaira kérdez: „czigány-népdalok gyűjtése, feljegyzése sok fáradságba, s még több türelembe kerül”. Wlislócki elévülhetetlen érdeme, hogy vállalta a cigányokkal való együttélést, a közös vándorlást. Így figyelhette meg őket közelről és hallhatta dalaikat: „Csak az, ki a sátoros cigányok közt számtalanszor és különböző alkalommal megfordult, csak az tudja tulajdonaikat, sajátságos szokásaikat felfogni, méltatni és szeretni. »A rongyos ruha alatt nagy kincs rejlik.« A kinek alkalmá volt valaha holdfényes éjtszakán őserdők árnyában vagy végtelen síkon ama titokszerű, mélabús cigány népdalokat hallani, az soha sem fogja feledni ama rongyos alakokat, kik a pattogó tűz körül ültek; az soha sem fogja feledni dalaikat, főleg azt az egyet, melyet majdnem minden alkalommal énekelnek a sátoros cigányok”:

Sírban nyugszik régen az én édes anyám,
Elhagyott a rózsám, hűtelen lett hozzám;
Szeretnék én azért e világtól válni,
Anyámhoz a sírba le szeretnék szállni!

Wlislócki emlékezéséből a szeretet, a tisztelet érződik a cigányok kultúrája, népköltészete iránt. Rajongása nyilvánul meg abban, amikor a dalokat „illatos pirosló vadrózsák”-nak nevezi, amelyekben nincs nyoma „a beteges, mesterkéltségnek, szenvelgett fájdalomnak és tulhajtott, eget ostromló eszméknek”. A cigány népköltészetet egyenrangúnak tekinti más népek költészetével. Utal a kölcsönhatásokra, amelyek az egyenrangúságnak fontos példái. Az erdélyi magyar, szász, román népköltészetből vett párhuzamok azt mutatják, hogy Erdélyben, ahol a cigány népköltészet él, a „keleti és nyugati műveltség kezét nyújtának egymásnak”.

Az erdélyi cigány népköltészetéről magyarul megjelent kiadvány (1885) után öt évvel, hatszor bővebb terjedelemben látott napvilágot Wlislócki nagy népköltészeti gyűjteménye, a *Volksdichtungen der siebenbürgischen und sündugarischen Zigeuner* (Wien, 1890). Az előszóban utal a gyűjtés körülményeire. A cigányokkal való együttélése, velük való utazásai alkalmával, amint írja, gazdag népköltészeti kincset gyűjtött „a jó szándékú, világtól elhagyatott néptől”. A legfontosabb irányelve az volt, hogy minden, amit a gyűjteményben közöl, hiteles legyen. Evégett ugyanazon példákat több személytől szó szerint feljegyezte. – „Azon voltam – amint írja –, hogy az eredetét adjam vissza, szó szerinti alakjában, anélkül, hogy szépitettem vagy megnyirbáltam volna.” Hozzáteszi azonban, hogy „a variánsok közül mindig a szépeket és az érdekeseket emeltem be ebbe a gyűjteménybe”. Az anyagot hét csoportba sorolva mutatja be: „I. Dalok, II. Gyermekdalok és mondókák, III. Balladák és románcok, IV. Varázsigék és varázsf formulák, V. Találós kérdések, VI. Közmondások, VII. Mesék és legendák.”

Meséket, mondákat Wlislócki jóval korábban, *Az erdélyi cigány népköltészetben* is közölte. Abban három, magyar nyelvre fordított mese jelent meg. Egy évvel később az *Ungarische Revue*-ben (1886, 2.) *Vier Märchen der transilvanischen Zigeuner* cím alatt négy mesét cigány nyelven és németre fordítva közöl. Ugyanabban az évben (1886) hatvanhárom mesével, mondával megjelent Berlinben a *Märchen und Sagen der transilvanischen Zigeuner* című gyűjtemény. Az anyag lényegében beolvasztva lát napvilágot a *Volksdichtungen...* kötetben (1890), ahol a mesék, mondák száma összesen száz.

A *Märchen und Sagen der transilvanischen Zigeuner* kötet elé írt előszóban Wlislócki a gyűjtés körülményeiről, szempontjairól is ír. Ezeket a sorokat idézzük: „A következő kérdés megválaszolása igen fontos: hogy hol, mikor ill. kitől kaptam az erdélyi cigányok meséit és mondáit, amiket itt elsőnek teszek közzé? Évek óta a nyelv és a cigányok népirodalmának a tanulmányozásával foglalkozom, főként az erdélyi sátoros cigányokéval. 1883 nyarán eldöntöttem, hogy egy közvetlen, hamisítatlan forrásból merítek és az adatokat nem a letelepült cigányok, hanem az erdélyi cigányok bármelyik vándorló csoportjánál gyűjtöm. Több hónapon keresztül éltem és vándoroltam egy vándorcigány csoporttal egész Erdélyben és Magyarország dél-keleti részein keresztül. Ez

alatt az idő alatt, sok minden más mellett, igen csak érdekes adatokat, többek között ezeket a meséket és mondákat, amiket itt leközlök, nyertem ki.”

A meséket és a mondákat Wlislócki a népek legrégebbi és legritívább irodalmi jelenségének tekinti. Mindkét népi műfaj hűen tükrözi a nép gondolkodásmódját, nézeteit, szellemét és szokásait. A mondával kapcsolatban úgy véli, hogy annak kettős jelleg tulajdonítható: az egyik vallási, a másik világi. A kettő gyakran egymásba fonódik. A vallási – mítoszi – elemek kapcsolódhatnak történelmi eseményekhez és természeti jelenségekhez egyaránt. Ily módon a „rejtelmekkel és misztikus hitanyaggal” telítődnek a mondák, és állandó alakot öltve „országról országra vándorolnak, szétterjednek mindenfelé, ahol a népek hitében, nézeteiben, hagyományában kapcsolódó pontokra találnak”. Lényegében ugyanez figyelhető meg Wlislócki szerint a népmesékkal kapcsolatban is, bár azokhoz ritkábban kapcsolódnak történelmi vagy vallásos események, inkább a szórakoztatás igényét elégítik ki.

A mondai példák közül Wlislócki önálló tanulmányban foglalkozik a világ teremtéséről szólóval, amely motívumegyezést mutat a magyar, illetőleg számos más nép teremtésmondájával. Az *Erdélyi cigány monda a világ teremtéséről* című tanulmányában Wlislócki egy cigány nő elbeszélését közli. Szüzséje röviden: A világ keletkezése előtt „egy nagy víz létezett”. Az Isten a botját beledobta. A botból nagy fa nőtt. A fa alatt egy ördög tartózkodott. Az Isten felszólította: merüljön a víz alá, hozzon fel homokot. Az ördög többszöri próbálkozás után hozott fel homokot. Abból teremtette Isten a földet. Egy *bika* az ördögöt elvitte. A nagy fáról, amely az isten botjából nőtt, *hús* esett a földre. A fa leveleiből emberek teremték: „Így teremté isten a világot és az embereket.” (A monda *Mesék* fejezetcím alatt *Az erdélyi cigány népköltészet* kötetben, összehasonlító elemzéssel az Egyetemes Philológiai Közönyben – 1884, 763–773. – jelent meg.)

Wlislócki abból indul ki, hogy a cigány monda a világ teremtéséről nem alkotja „egyetlen nép kizárólagos birtokát, hanem az egész emberiség tulajdonát”. Ezért a cigány mondát más népek hasonló mondáival kell összehasonlítani ahhoz, hogy a mitológia ősi, keresztény vonásokkal keveredett elemei feltáruljanak. Germán, perzsa stb. mítoszokat említ, amelyekben a *nagy fa*, a világfa a kultusz tárgya, azon termett az első ember, a halhatatlanság itala csorgott, hús hullott róla, mindenféle mag termett rajta stb. A nagy víz az élet vize, amelyben a világfa nőtt, a mélyéről merített fövényből alkotta meg az isten a földet.

Wlislócki számos példáját magyar és vogul párhuzammal egészítjük ki. Egy magyar mondában – *Kálmány Lajos* gyűjtése – szintén ördög hoz földet a tenger mélyéről. A vogul példa szerint a legfelsőbb lény az ördöggel azonos szerepű Elm-pit bízza meg, hogy hozzon egy maroknyi földet a tenger fenekéről.

A cigány monda és más népek példái nyomán Wlislócki arra következtet, hogy a teremtésmondák „egy közös ős-árja mythosból mint közös forrásból erednek”.

*

Wlislócki egy nehezen gyűjthető folklórműfajról is közölt anyagot. Ez a műfaj a szólásokat, közmondásokat foglalja magába. Wlislócki két, magyar nyelvű munkájában közöl proverbiumokat. *Erdélyi cigány közmondások* cím-

mel az Egyetemes Philológiai Közlönyben (1884) harminc példát tett közzé. Az egy évvel később megjelent kötetben, *Az erdélyi cigány népköltészet* című gyűjteményében 44 proverbiumot sorolt a *Közmondások* fejezet alá. A 74 példából az azonosokat levonva összesen 58 önálló cigány közmondást közölt magyarul. A német nyelvű nagy gyűjteményében, a *Volksdichtungen der siebenbürgischen und südungarischen Zigeuner*ben a proverbiumok száma száz. Kitűnően bizonyítják a cigány szemléletmódot és bölcsességet.

Közmondásokat gyűjteni nem könnyű. A cigány ember – amint Wlislöcki írja – mit sem tud arról, hogy mi a közmondás. Teljesen felesleges feltenni neki a kérdést, hogy mondjon szólásokat, közmondásokat, noha „a cigány nép nem csak gazdag kincset bír népdalaiban, hanem közmondásai is nagy számmal keringenek a nép ajkán”, és ezekben „sok elmésséget és humort találhatni”.

Wlislöcki nagy érdeme, hogy a minden bizonnyal jelentős cigány proverbiumkészletből valamennyit megmentett, példát és irányt mutatva a további kutatásnak.

*

Wlislöcki folklórkutatásainak jelentős eredménye a *Volks Glaube und religiöser Brauch der Zigeuner* címen megjelent monográfia (Münster i. W. 1891). Hét fejezetben foglalja össze a cigányok hiedelmére, szokásaira vonatkozó anyagot. E munka kapcsán is felemlíti a kutatás nehézségeit. A nem cigány ember, a cigány közösségen kívül élő kutató a szokásoknak és a hiedelmeknek legfeljebb csak a külső formáit ismerheti meg. A lényegükbe nem tud behatolni, elsősorban azért nem, mert a cigányok sok évszázados üldöztetésük miatt zárkózottá váltak, és az idegenek előtt elrejtik vallásos szokásaikat és nézeteiket. Wlislöckit a cigányok befogadták, és „...nem csak egy törzs cigányai, hanem a világ összes cigánya egy testvért ismer fel benne titkos jelek alapján, akitől nem kell tartaniuk, aki előtt a maga teljes valójában megmutatkozhatnak... Ezt a szerencsét – írja tovább Wlislöcki – minden tekintetben kiélvezhettem és erőmnek megfelelően ki is aknáztam.”

Wlislöcki a cigányokkal való együttélés, a velük való vándorlás során saját megfigyelése nyomán gazdag hiedelemanyagot gyűjtött össze. A recens hagyományt írásos forrásokkal, adatokkal tette teljesebbé. Főleg a Duna menti cigányok hagyományait vette figyelembe, mivel – amint írja – abban megőrződött „az ősi hit a maga hamisítatlan formájában”, mentesülve az idegen hatásoktól.

Wlislöcki megállapítása szerint a cigányok minden tevékenységét a szellem-lények, a démonok létezésében való hit uralja. Úgy vélik, hogy a démonok materiálisan léteznek, hatást gyakorolnak az emberre és állatra egyaránt. Mindenféle praktikával a jóindulatuk megnyerésére törekednek. A legmagasabb rangú lény az isten – *del, devla* –, aki jót és rosszat is tud cselekedni. Az égben, a csillagok felett lakik. Ő teremtette a világot, mely kezdetben víz volt. Homokból megalakította a földet. Egy fáról származtak az emberek. Örök életűek voltak. Nem volt bánat, gond, hideg és éhség, de jöttek a gonosz szellemek, nyomorúságot, fájdalmat, betegséget hoztak az emberekre, akik mágikus cselekvésekkel igyekeztek ellenállni nekik. Különböző praktikákkal, varázsló eljárásokkal próbáltak hatni rájuk. Ez jó és rossz tevékenységre egyaránt irányulhatott. Jelentős szerepük volt benne az amuletteknek, varázsszereknek és fétiseknek.

Néhány fából készült mágikus célú amulettfigurát mutat be Wlislöcki a *Volks Glaube...* kötetben. Kettőre itt hivatkozunk. Az első neve *Nivashi*. A vízi szellemek megnyerésére készítették. A folyó mellett tartózkodó cigányok a folyóba dobják, azzal a céllal, hogy a vízi szellemek ne húzzák le őket a mélybe. A másik figura a *Keshelyi Ana*, a betegségdémonok anyja. A kis fafigurát egy békába dugják, és elássák a beteg sátrában vagy a kunyhójában. Úgy vélik, hogy ezzel kiengesztelik a betegség démonát, és a beteg meggyógyul.

Wlislöcki Henrik gazdag folklórgyűjtéseinek anyagát zömmel német nyelven publikálta. Önálló magyar nyelvű kötete az erdélyi cigány népköltészetéről jelent meg. Kalendáris és egyéb szokásokról közölt cikkeket lapokban, több tanulmánya a magyar néprajztudomány folyóiratában, az *Ethnographiában* látott napvilágot. Néhány írását közölte az Egyetemes Philologiai Közlöny is. A cigány nyelv tudományos szempontból is érdekelte Wlislöckit. Már huszonöt éves korában megjelent egy munkája, amelyben a cigány nyelvről értekezett. Egy német nyelven megjelent kötete cigány nyelvtant és szótárt tartalmaz (*Di Sprache der transilvanischer Zigeuner*, Leipzig, 1884). Vizsgálta a cigány szavak átvételét a magyar és az erdélyi szász nyelvben és fordítva. Széles érdeklődési körét mutatja, hogy hozzászólt a Szilágyi és Hagymási néven ismert népballadához. A magyar folklór számára rendkívül értékes művet írt *Aus dem Volksleben der Magyaren* címmel (München, 1843). Hasonlóan jelentős munkája a *Volks Glaube und Volksbrauch der Siebenbürger Sachsen* (Berlin, 1893). Ugyancsak fontos tanulmánya a román népeletről: *Aus dem Leben der Siebenbürger Rumänen* (Hamburg, 1889). Számos könyve, tanulmánya becses forrása az erdélyi népek folklórkutatóinak és az összehasonlító néprajztudományak. Wlislöcki hatalmas életművet hagyott ránk. A magyar tudomány sokáig alig vett róla tudomást. Alighanem *Katona Lajos* volt az első, aki a *Magyar Nyelvőrben* (1889) Wlislöcki varázversekről írt tanulmányát páratlan értékűnek tartja. És ezt elmondhatjuk Wlislöcki teljes munkásságáról. Évtizedek múltán *Erdős Kamill*, *Vekerdi József*, *Voigt Vilmos* felismerték Wlislöcki munkásságának tudományos értékét, és talán ezzel a munkánkkal mi is hozzájárulunk e zseniális tudós életművének megismertetéséhez.

Prónai Csaba

Egy újító utóélete

Wislocki Henrik reneszánsza Nyugat-Európában

Wislocki Henrik (1856–1907) azért éli reneszánszát, mert kutatásai során közeli kapcsolatba került a cigányokkal, és mert nélküle a cigány kultúra nem írható le – írja Martin Ruch 1986-os tudománytörténeti doktori munkájában, amely az 1900-ig született, német nyelvű cigánytanulmányokat mutatja be. A közel ötszáz oldalas értekezésnek több mint nyolcvan oldala a 19. századi tudóssal foglalkozik. Mindez érthető is, hiszen Wislocki Henriknek és terjedelmes munkásságának valóban központi és rendkívüli jelentőséget kell tulajdonítunk a cigánykutatás történetében. Bár ehhez rögtön azt is hozzá kell tenni, hogy a tiszteletadás, ami járt neki, egyúttal a személye körüli legenda kialakulásához (is) vezetett. Empirikus munkamódszere egyfajta mítoszképződést indított el, ami már közvetlenül a halála utána megfigyelhető.

Például egy nekrológ úgy emlékezik meg róla, mint „a cigány lélek intim ismerőjéről”, aki kilépett saját kultúrköréből egy „mocskosnak és megvetettnek” tartott világ tanulmányozására. Ezekben a tudomány oltárán feláldozott években tanulta meg a cigány erkölcsi szokások féltve őrzött titkait, olyan makacs munkával áthatolva a hagyományos bizalmatlanság korlátain, amelyet korábban még senki sem végzett.

Ugyanakkor Ruch arra is felhívja a figyelmet, hogy Wislocki ellentmondásos személyiség: cigányokkal kapcsolatos alapvető állításai egyszer romantikus elfogultságról árulkodnak, másszor arrogánsak, és munkáját és munkamódszerét is ennek fényében kell megvizsgálni.

Kétségtelen, hogy Wislocki sokat tett a nyelvészeti és folklórkutatások téren, és fáradhatatlanul dolgozott, ha arról volt szó, hogy meghallgassa az öreg cigányok halottbúcsúztatóit. Ugyanakkor azt is írta, hogy sok „börtöntöltelék” éppen a cigányok közül került ki, amiből számára az következett, hogy a cigányok jelleme nem örvendetes, mondja Joachim S. Hohmann, az első szerző, aki felhívja arra a figyelmet, hogy Wislocki elítélő módon beszél a cigányokról. Ugyanakkor azt is írja, hogy figyelembe véve Wislocki igazságtalan ítéletét, ami nélkülöz minden szimpátiát, felvetődik a kérdés, miért áldozott rengeteg időt a cigánykutatásnak?

Ennek a kérdésnek mindazokban fel kell merülnie, akik Wislockit eredetiben olvasták, vallja Ruch. Szerinte eddig vagy az olvasmányok voltak nagyon hiányosak, vagy lehet, hogy az agresszív hangokat tudatosan nem vették figyelembe, mert ellentmondtak volna annak a megértő és intim képnek, amellyel korábban Wislocki kapcsán találkoztak. Személyét és munkásságát a szakirodalom mind a mai napig egymásnak ellentmondóan ítéli meg, Jiri Lipa például Wislockit olyan „gonosztevő áltudósnak” tartja, akinek „sikerült fenntartania a tudományosság látszatát”. Szegő László „olyan felelőtlen” írónak, aki – „a divatot kihasználva” – „tudománytalan horror-gyűjtemények sorozatát” alkotta

meg a mágikus cigány szokásokról. Erdős Kamill viszont 1960-ban azt írja, hogy még ha Wlislocki hajlamos is a túlzásokra, „munkássága egészét tekintve, úttörő jelentőségét kiemelve, méltán tekinthetjük őt az eddig élt legnagyobb cigánykutatónak” (és ehhez hasonlóan például Vekerdi és Mészáros).

Mindenképpen alapos forrásfeltárássra és szövegkritikára lenne szükség ahhoz, hogy a kérdésben igazságot tehesünk. Minden bizonnyal nagy segítséget adnának azok a hátrahagyott iratok és levelek, amelyek segítségével talán többet megtudhatnánk Wlislocki életéről. Ezeknek a forrásoknak a keresése erdélyi irattárakban eddig sikertelen volt. A szegedi József Attila Tudományegyetem könyvtárában őrzött Herrmann Antal-hagyatékban azonban megtalálható 178 olyan levél, amely vagy Wlislockitól, vagy valamelyik családtagjától származik. Ezeket Joachim S. Hohmann adta ki, 1994-ben (I. Wlislocki 1994).

A holland Wim Willems, aki *In search of the true Gypsies* című könyvének Wlislockiról szóló fejezetében alapvetően Martin Ruch disszertációjára épít, igyekszik pontosan meghatározni az erdélyi kutató terepmunkáinak időpontjait. Arra a következtetésre jut, hogy Wlislocki „csak” néhány hónapot töltött a cigányok között, 1883 nyarán, és ezt „csak” néhány hét követte 1886 telén.

Wlislocki terepmunkája ettől függetlenül mégis vitathatatlan. Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy nem egyedülálló, hiszen Michael Ivanovitch Kounavine „megelőzte” őt, és talán Sigismondo Caccini is. Előbbi 1840-től 1876-ig folytatott kutatásokat, a cigányokkal együtt vándorolva, ennek során 123 mesét, nyolcvan hagyományt és legendát, valamint százhusz kisebb cigány költeményt gyűjtött. Utóbbi 1872-ben (15 évesen!) kezdte el tanulmányozni a rozengró szintókat. Nem tudni, hogy ekkor rendszeresen felkereste-e táboraikat, de 1893-ban már jól ismeri őket, és az ezt követő húsz éven keresztül tartotta velük a kapcsolatot.

Wim Willems már említett könyvének egyik lábjegyzetében szereztem tudomást arról, hogy a német Kirsten Martins-Heuss azt tervezte, ír egy életrajzt Wlislockiról, de ebben halála megakadályozta. Így a kulturális antropológiai cigánykutatások előfutárának 1990-es évekbeli nyugat-európai reneszánszát Joachim S. Hohmann mellett csak Leonardo Piasere reprezentálja.

Az olasz kutató Wlislockit egy franciaországi konferencián az első cigányokkal foglalkozó szociálintropológusnak nevezte, és ezzel kapcsolatos tanulmánya, amellyel explicite Wlislocki Henrik emléke előtt tisztelgett, a franciaországi Études Tsiganes-ban 1994-ben meg is jelent. Piasere mindezt nemcsak (vagy nem kifejezetten) Wlislocki terepmunkás hírneve (legendája?) miatt írta, hanem saját konkrét empirikus elemzéséhez is felhasználta a Wlislocki által gyűjtött adatokat, aki a téma tökéletes ismeretében – még ha hiányosan is, de – elsőként állította össze egy erdélyi cigány csoport rokonsági terminológiáját. Nyolcvan évek kellett utána eltelnie – írja Piasere –, hogy valamely más kutató egy cigány csoport terminológiai rendszerét újra feldolgozza. És ehhez hasonlóan Wlislocki közléseit hívta segítségül az olasz kutató a cigány jelekről szóló tanulmányában is, amelyeket alapvető kiindulási és összehasonlítási pontnak tekintett. Szerinte a Wlislocki által gyűjtött adatok – például óriási dal-, ballada- és eposzgyűjteménye – azért maradtak évtizedekig „enigmatikus homályban”, mert nem határozta meg sohasem munkamódszerét, „személyes forrásait”, gyakran általánosította minden Balkán-vidéki cigányra azt, amit esetleg egy-

egy jellegzetes csoportnál figyelt meg, ráadásul nem törekedett arra, hogy azokat elkülönítse a szóbeli állításoktól.

Az, hogy ma Wlislocki „reneszánszát éli”, részben azért lehetséges, mert a társadalomtudomány mai álláspontja szerint pusztán azért, mert mindazokat, amiket Wlislocki a 19. század végén bizonyos cigány csoportokról lejegyzett, azóta sem tudta senki sem megerősíteni, még nem jelenti azt, hogy ne lett volna tényleg igaz. Mind a mai napig nem volt senki sem, aki ugyanazokat a csoportokat tanulmányozta volna, amelyekkel Wlislocki együtt élt. Ismereteink előrehaladtával pedig, úgy tűnik, hogy a közvetett bizonyítékok nem cáfolni, hanem inkább megerősíteni látszanak a legendás kutató állításait. Az a cigány panteon például, amelyről Wlislocki az egyik könyvében ír, nagyrészt megfelel az abban a régióban élő parasztok panteonjának, akikről ma a román etnológusok írnak. És nem a cigány népcsoportok sajátossága-e, hogy kultúrájukat a helyi nem cigányok kulturális elemeinek felhasználásával építik föl, ahogyan ezt már számos szerző kimutatta?

Valószínűleg Joachim S. Hohmann is úgy gondolta, kevésbé valószínű, hogy Wlislocki egymaga találta volna ki mindazt, amit könyveiben közzétett, amikor 1994-ben arra szánta el magát, hogy – közel háromszáz oldalas terjedelemben – újra megjelenesse a 19. századi kutató német nyelvű, többnyire csak nehezen hozzáférhető folyóiratokban és gyűjteményekben megjelent tanulmányait (l. Wlislocki 1994).

A kortorárik (a Wlislocki által tanulmányozott cigányok) létezésében kételkedőknek hadd említsek meg két párhuzamot. Azok a bolgár cigány csoportok, akiket jó hetven évvel ezelőtt az angol Gilliat-Smith (alias 'Petulengro') leírt, ma már nem léteznek. Ehhez hasonlóan eltűntek az úgynevezett rozengró szintók is, akik a 18. században még Közép-Olaszországban éltek, de aztán nyomuk veszett. Utóbbiak emlékeire azonban Leonardo Piaserének sikerült rátalálnia. Egy 1996-os olasz tanulmányában részletesen elmeséli, hogy milyen út vezetett ideig, és hogy 1993 egy forró júliusi reggelén a Jesi Történeti Archívum és Könyvtár Colocci Vespucci-archívumában hogyan érte a villámcsapásszerű felismerés: kezében tartja annak bizonyítékát, hogy a rozengró szintók valóban léteztek. Sigismondo Caccini kiadatlan rozengró szintó-olasz szótárának kéziratában maradtak fenn, ha másképp nem is.

Mi még nem tártuk fel kellő alapossággal mindazt, ami a rendelkezésünkre áll, és nem lettünk rá sok mindenre, ami Wlislockival kapcsolatos. Wim Willems hívja fel egy lábjegyzetben a figyelmet Martin Ruch egyik lábjegyzetére, miszerint Wlislocki egyik leveléből az derül ki, hogy élete során naplót vezetett. És arra is, hogy létezett „valamilyen hagyaték”: van olyan, Herrmann Antalhoz írott levél, ami Wlislocki hagyatékát is megemlíti. Alfred Wlislocki Herrmann Antalhoz azért fordult, hogy óvja őt attól, hogy ami fennmaradt, azt Wlislocki feleségére, Fanny asszonyra hagyják. Az azonban, hogy pontosan mi történt, ma már nem állapítható meg.

Annyi bizonyos, hogy a mai napig Wlislocki Henrik egyetlen kiadatlan kézírata sem került elő. És nagy a valószínűsége, hogy több anyag valóban nem maradt fenn, hiszen Herrmann Antal biztosan publikálta volna azokat az akkoriban ismert folyóiratokban. A *Zeitschrift der Deutschen Morganländischen Gesellschaft*ban (1897a), az *Österreichisch-Ungarische Revue*ben (1897b) és

az *Am Urquell*ben (1897c) megjelent utolsó publikációk Wlislöcki tudományos és publicista tevékenységének végpontját képezik. Később még dolgozott a Világtörténelem számára (I. Wlislöcki 1905, 1907), ebből arra lehet következtetni, hogy betegsége ellenére néha voltak olyan kedvező órái, amikor világosak voltak a gondolatai. Azt azonban nem tudjuk, hogy pontosan milyen betegségtől szenvedett. Ez a rejtély éppen úgy fennáll, mint néhány nyomkereső azon feltételezése, mely szerint valamely archívum vagy könyvtár szegleteiben valószínűleg még található olyan rejtett kincsek, melyek új megvilágításba helyezik Wlislöcki életét és munkásságát: jegyzetek, feljegyzések, levelek és – mindenekelőtt – kéziratok. Lehetséges. Egy dolog azonban biztosan nem fog megváltozni: Wlislöcki Henrik a cigánykutatások jelentős alakjainak egyike. Tanulmányait megélt tapasztalat alapján írta. A kor és az életkörülmények arra kényszerítették, hogy szinte kitaláltként éljen. És mégis volt mersze azt állítani, hogy a cigányokhoz fűződő kapcsolata a legszerencsésebb dolog, ami csak történhetett vele. Lehet, hogy azért hallgatott a cigányokhoz fűződő barátságáról, mert sátraikban és barlangjaikban, tábortüznél több jóindulatot kapott, mint bárhol máshol a világon?

Felhasznált magyar nyelvű irodalom:

- Erdős, Kamill: *Cigánykutatók*. In *Erdő Kamill cigánytanulmányai*. Szerk. Vekardi József. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 1976, pp. 107–110.
- Piasere, Leonardo: *A matrilineáris cigánység mítosza*. In *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa*. Szerk. Prónai Csaba. Új Mandátum, Budapest, 2000, pp. 394–408.
- Szegő László: *Babonaság és vallásosság a magyarországi cigányoknál*. Világosság 14 (1): 44–48., 1973.
- Vekardi József: *A magyarországi cigánykutatások története*. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1982.

Forráshivatkozások:

- Wlislöcki, Heinrich von: *Vom wandernden Zigeunervolke. Bilder aus dem Leben der siebenbürger Zigeuner*. Verlangsanstalt und Druckerei Actien-Gesellschaft, Hamburg, 1890

- Wlislöcki, Heinrich von: *Das sogenannte Pharaonslied der Zigeuner*. Zeitschrift der Deutschen Morganländischen Gesellschaft (51): 485–498., 1897
- Wlislöcki, Heinrich von: *Die Stellung des Weibes bei den ungarländischen Wanderzigeunern*. Österreichisch-Ungarische Revue (19): 91–107., 1897
- Wlislöcki, Heinrich von. 1897c. *Sprichwörter muslimischer Zigeuner*. *Am Urquell* (1): 251–253.
- Wlislöcki, Heinrich von: *Die Zigeuner*. In *Weltgeschichte*. 5. kötet. Szerk. Hans F. Helmolt. Lipcse, 1905, pp. 406–414.
- Wlislöcki, Heinrich von: *The story of the Gypsies*. In *History of the world*. 4. kötet, London, 1907, pp. 3104–3112.
- Wlislöcki, Heinrich von: *Zur Ethnographie der Zigeuner in Südosteuropa. Tsiganologische Aufsätze und Briefe aus dem Zeitraum 1880–1905*. Szerk. Joachim S. Hohmann. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 1994

Hála József

A cigányprofesszor

Bevezetés. Herrmann Antal (Brassó, 1851. július 30–Szeged, 1926. április 15.), a magyar néprajztudomány jeles személyisége, a Magyar Királyi Polgári Iskola Tanítóképző Intézet (Pedagógium) németnyelv- és irodalomtanára (1883–1920), a kolozsvári, majd a szegedi tudományegyetem néprajzprofesszora (1898–1926), a Magyarországi (1896-tól Magyar) Néprajzi Társaság egyik létrehozója (1889), az első magyarországi néprajzi folyóirat, a III. kötettől a *Zugleich Organ für Allgemeine Zigeunerkunde* alcímmel megjelenő *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* alapító szerkesztője elsősorban folklorista volt. Bejárta egész Magyarországot, különösen Erdélyben vizsgálódott sokat, ahol nemcsak a magyarok (székelyek, hétfalusiak, kalotaszegiek stb.) körében gyűjtött, hanem a romá-

nok, szászok, örmények, zsidók és különösen a cigányok népi kultúrája iránt is élenken érdeklődött.

Sokoldalú néprajzi tevékenységén belül nagy jelentőségűek a cigánysággal kapcsolatos munkálkodásai. A gyűjtések szervezése, a gyűjtés, a feldolgozás, a közreadás és az oktatás terén egyaránt kiemelkedő munkát végzett. Nem véletlenül nevezték kortársai „cigányprofesszornak”, „cigányvajdának”, „országos főcigánynak”, „cigánytudósnak”, „tudós cigánynak”, sőt, „fehér cigánykirálynak”.

A CIGÁNYKUTATÁSBAN ELÉRT EREDMÉNYEIT LEGUTÓBB Bódi Zsuzsanna és Joachim S. Hohmann mutatta be. Nem akarván az általuk leírtakat ismételni, a következőkben, hozzájuk csatlakozva, néhol őket kiegészítve Herrmann Antal ez irányú négy évtizedes munkásságának néhány mozzanatát, fejezetét emelem ki.

Az első gyűjtőút. Herrmann Antal első gyűjtőmunkáját a cigányság körében kezdte, mégpedig Liszt Ferenc egyik művének hatására.

Liszt 1859-ben francia nyelven könyvet adott ki a magyarországi cigányokról és a cigányzenéről, amely 1861-ben magyar nyelven is megjelent. A világhírű zeneszerző és zeneművész e munkájában „jóhiszeműen a magyar zenét teljeséggel cigány találmánynak törekedett bizonyítani” – írta Pnori Thewrewk Emil. „Kizárólag a cigánybandák hangszeres zenéjét (tehát a verbunkosokat és magyar nótákat) tárgyalja, amelyet szerinte Indiából hoztak magukkal a cigányok, s Magyarországon kedvező fogadtatásra találván, e nép kebelében kivirágzottak.” E megállapításával „A magyar szellemi élet egyik legnagyobb viharát kavarta fel a múlt (XIX.) század derekán (...).”

Liszt művének rá gyakorolt hatásáról, egyben cigánykutatásainak megkezdéséről egy helyen így írt Herrmann:

„1886. újév után kezdtem foglalkozni a cigányzenével, illetve a cigányoknak a magyar zenéhez való viszonyával. Láttam, milyen zavaros a külföldi zenetheoretikusoknak ebbeli nézete. Liszt Ferencz, a »hírhedett zenésze a világnak«, a ki zseniális zeneműveivel és tüneményes játékaival meghódította a világot a magyar zenének, elméleti munkáiban megtagadta e zenének létezését. (...) Áttanulmányoztam az e témára vonatkozó irodalmat. Nagyon meggyőzők voltak a mi muzsikusaink fejtegetései – magunkra nézve, a kiket nem kellett meggyőzni, de nem a külföldiekre nézve, a kiket nem lehetett meggyőzni. Láttam, hogy egy igen fontos momentum hiányzik a tárgyalásból: az az igazi cigány zene, a mi nem lehet vita tárgya. Eddig csak a hotel vagy a csárda cigányának instrumentál zenéjét vették tekintetbe, a mit másnak huz pénzért s nem vonták bele a kutatásba az eredetibb vokálzenét, az éneket, a cigány népdalt, a mit magának dudol kedvtelésből. Hát ezt akartam én kutatásaim tárgyává tenni.”

1886 nyarán Wlislöcki Henrikkel és fiatal sógorával, Heltai Zoltán (Nándor) színésszel és hegedűművésszel indult az első erdélyi gyűjtőútra. Kutatásaikat a Kisfaludy Társaság ajánlólevéllel és némi pénzzel, a Közlekedésügyi Minisztérium pedig a Magyar Államvasutakra érvényes ingyenjeggyel támogatta. Vonattal, illetve sátoros cigányokkal szekérrel és gyalog közlekedtek – inkognitóban, magukat cigánynak kiadva. Herrmann Wlislöckitől akkorra már megtanult cigányul, és hogy még „hitelesebb” legyen, egy, az 1885. évi budapesti Országos Általános Kiállítás „fegyencz-pavillonjában” vásárolt rabruhát viselt. Wlislöcki időnként külön utakon járt. „Menet közben este az erdőben, a sátorút körül, sok cigányéneket tanultunk meg. A legelső kedvező alkalommal, aztán feljegyeztük, én a szöveget, sógorom a nótát” – olvashatjuk Herrmann egyik visszaemlékezésében.

Heltai, az Országos Színészegyesület későbbi tisztviselője, pénztárnoka, irodalmi és színészeti ügynökségének igazgatója nem tudott cigányul, ezért a gyűjtés közben némának tette magát. Később ő is megtanulta a nyelvet és cigánydal-fordításai is megjelentek.

Herrmann az 1886-ban gyűjtött dalok egy részét lapjában, az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*-ban, illetve a cigánykutatók nemzetközi társaságának folyóiratában hamarosan közölte.

Mindig gyűjtött, s ha kellett, rögtönzött. Herrmann az első élmények és eredmények hatására minden alkalmat megragadott, hogy a cigányoktól folklóralkotásokat gyűjtsön. Lelkes turista volt, s kirándulásai alkalmával sem tagadta meg önmagát, ahogy Gaál István írta róla: „Turista kirándulásain magának is és a társaságnak is sok derűs percet szerzett azzal, amikor alkalomadtán a sátoralját anyanyelvén szólítva meg, a dádek és rajkók szertelen csodálkozásának, majd örömeinek kitörésében gyönyörködött.” Álljon itt néhány példa kirándulásain végzett gyűjtéseiről!

Az 1889. évi Csobánka környéki turistaútajáról az alábbiakat írta:

„A faluba visszajövet kissé megállapodtam a cigánykolóniánál. Lakói ugyancsak megörvendettek a cigány szónak, de még inkább a bő aprópénznek. Pár jelentéktelen cigány danát jegyeztem fel; mutatványul közlök itt két apróságot (...)” S közlött két négysoros dalt cigány és magyar nyelven.

A Magyarországi Kárpát Egyesület Budapesti Osztályának tagjai 1889. nyár elején Pomáz környékére kirándultak, az Oszolyt akarták megmászni. A kirándulásról a fiatal turistatárs, a későbbi jeles pályatárs, Jankó János a következőket írta:

„Ezen a díszes fogaton (szőlőszállító kocsin) robogtunk tova; a falu előtt azonban egy csoport cigányt pillantottunk meg; a cigány-professzor nem akart tovább menni, ő azokkal beszélni akar, az alelnök pedig az egész csoportot, amíg a tudós beszélgetett velük cigányul, lefényképezte. (...) A falun keresztül aztán elérkeztünk a Laszkovszky-ligethez (...). A ligetben maga Laszkovszky úr fogadott (...). De hol a mi cigány-tudósunk? Nincs sehol. Le kellett róla mondanunk. A társaság nélküle mászott fel az Oszolyra, a társaságunkba levő hölgy (az alelnök 12 éves kis leánya) volt az első odafönn. A sziklák közt csoportba ültünk, hogy lefényképezzenek, minden készen volt már, csak a napot lestük. De az nem akart előbujni; egyszerre hatalmas dörgés hallatszott; a társaság felugrott, a készüléket hamar összecsomagolta s le a vizes bozótton át rohantunk a vendéglőbe; épen hogy jól megáztunk! Mikor leértünk, már ott várt minket a cigány-professzor; a szemei csillogtak, boldogság sugárzott arcáról, cigányokat fogott s leirt egy cigány mesét.”

1892-ben Kisfaludy Károly győri szobrának felavatásán vett részt. „Az ünnepélyes banketre nem mentem el. Nem szoktam diszlakomákra járni, de különben is ethnographiai kóborlásom voltam, természetesen nem szalonruhában” – írta erről az utazásáról. A fogadás helyett inkább kiment a cigánytelepre és gyűjtött négy dalt, amelyeket cigány nyelven és magyar fordításban közölt is.

A XIX. század végére annyira behatóan ismerte a cigányság kultúráját, hogy nem esett zavarba, ha arról bárhol, bármikor, akár rögtönözve beszélnie kellett. Példa erre az alábbi eset.

Az Erdélyi Kárpát Egyesület 1898. június 12-ére néprajzi műsort szervezett Kolozsváron. „A közönség nagy érdeklődéssel nézett Vikárnak (Vikár Bélnak) a magyar népköltészetéről szóló fonográf-mutatványokkal kísérendő előadása elé és egészen megtöltötte a Központi Szálló tágas és ilyen célra igen alkalmas disztermét, amelyet Nagy Gábor a tudományos cél tekintetéből díjtalanul engedett át.” Azonban Vikár Budapesten lekéste a vonatot, ezért Herrmannak kellett átvenni a szót. Erről így számolt be az *Ellenzék* című lap tudósítója: „Herrmann a közönségtől bocsánatot és elnézést kér, hogy a Vikár érdekes mutatványai elmaradván, saját, (...) egészen rögtönzött s csak függeléknek szánt előadásával kell betölteni az egész programot. Ez után egy órai szabad előadásban érdekesen, és behatóan ismertette az erdélyi cigányok népköltészetét.”

A Magyar Néprajzi Társaság cigány szakosztálya. Herrmann egy „folklore társulat” alapítására Meltzl Hugó lapjában, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*ban név nélkül már 1881-ben javaslatot tett, de a felhívás akkor visszhang nélkül maradt. Azonban a gondolat később is foglalkoztatta őt, és az évtized végén, 1889-ben szinte egy személyben megteremtője lett a Magyarországi Néprajzi Társaságnak, amelyben titkárként (1889–1892, 1896–1906) és alelnökként (1893–1896) tevékenykedett, illetve szerkesztette az egyesület folyóiratát, az *Ethnographiát* (1891–1892).

A József főherceg védnöksége alatt 1889. január 27-én Budapesten megalakult társaságban nyolc nagyobb szakosztályt szerveztek. Az első (Népfajok szerinti szakosztályok) huszonek kisebb szakosztályra oszlott. „Utóbb – Fiume lakosságára tekintettel – még olasz szakosztály készült alakulni, s így valóban a korabeli Magyarország minden népe és nemzetisége képviseltette magát a zsidóság kivételével, melyről azonban tudvalévő, hogy önmagát nem népcsoportként, hanem felekezetként tartotta számon és e korban a hivatalos álláspont szerint sem minősült nemzetiségnek.”

A cigány szakosztály elnöki tisztét József főherceg töltötte be, helyettese Ponori Thewrewk Emil, az előadó pedig Herrmann Antal lett. E szakosztály és tagjainak elismertségét jelzi, hogy a társaság első felolvasó ülésén, 1889. november 16-án József főherceg *A cigányokról* című előadása hangzott el Ponori Thewrewk Emil tolmácsolásában. Az előadás, amelyről részletesen beszámoltak a korabeli lapok, az *Ethnographia* I. évfolyamának 1. számában jelent meg.

Az említett Ponori Thewrewk Emil klasszika-filológusról, budapesti egyetemi tanárról itt csak annyit, hogy Budenz József mellett ő volt József főherceg *Cigány nyelvtanának* bírálója 1886-ban, és ő állította össze és szerkesztette a kötet terjedelmes és tartalmas függelékét (*Irodalmi kalauz*) is.

Megemlítjük, hogy számos forrás szerint Herrmannnak elévülhetetlen érdemei voltak a könyv megalkotásában. Ha ez így volt, akkor nem értjük, hogy abban köreműködőként miért nem szerepel sehol a neve. Viszont a mű Ponori Thewrewk függeléke nélküli német nyelvű változata az ő fordításában látott napvilágot.

A jegenyefüldői „ethnographus telep”. Herrmann nemcsak kutatót, hanem kutatásokat elő is segített, 1890-ben például bérbe vette a kalotaszegi Jegenyefüldőt azzal a céllal, hogy a „magyar szellemi munkásoknak” olcsó és jó pihenő- és nem utolsósorban kutatóhelyet biztosítson. Az „ethnographus telepen” két éves fennállása alatt számos neves kutató fordult meg, akik közül többen fontos dolgozatokkal járultak hozzá Kalotaszeg megismeréséhez. Az ő meghívására ment Kalotaszegre Jankó János is, aki három hónapos gyűjtőmunkájára alapozva megírta az első magyar néprajzi tájmonográfiát.

A Jegenyefüldőn időző (pihenő és kutató) tudós társaság egyik „oszlópos tagja” Herrmann barátja, a másik „cigánytudós”, Wlislöcki Henrik volt, aki ott a fürdőigazgatóság titkáráként és könyvtárosként is tevékenykedett. Jankó János írta róla:

„A fürdőn tanyázik tudós remeteségében dr. Wlislöcki Henrik, az a másik cigánytudós, ki könyvet írt a cigányok jóslásairól és kártyavetéséről. Ismeri és szereti az egész vidék minden cigánya, hiszen jobban érti az ő nyelvüket, mint ők maguk. Csodálatos ember, rengeteg szorgalmu, reggeltől estig nem mozdul ki magányából, dolgozik folyton, s ha kint van, csak a nép közt jár-ke, gyűjt dalokat, meséket, szerelmi varázslásokat és népszokásokat.”

Egy másik cikkben a következőket olvashatjuk:

„Herrmann Jegenyén tartotta jeles dolgozótársát, dr. Wlislöcki Henriket, ki ottan 2 ½ évi időzése alatt igen számos tudományos cikket kívül 8 nagy néprajzi munkát írt és adott ki, mindegyiket Jegenyéről kelezve, melyek az eddig ismeretlen helyet híressé tették a nemzetközi etnografiai irodalomban (...).”

S persze Jegenyefürdőn Herrmann Antal sem csak a vendégeivel foglalkozott, hanem gyűjtéssel is. Az ott és a környéken feljegyzett cigány népdalokat és meséket a Kalotaszeg című lapban közölte.

Herrmann Jegenyefürdőn a vendégeivel ünnepelte meg negyvenedik születésnapját, amely egy korabeli tudósító szerint a következőképpen zajlott le:

„A Jul. 30-án Herrmann tanár 40. születésnapjának tiszteletére tiltakozó körmenetet rendeztek. Majd meg az ünnepeltet pódiumra ültették és üdvözlések, karének, szónoklatok közt leleplezték. A deputációk koszorukat raktak lábaihoz, a végén pedig nagy diszmurira gyülekeztek.”

Erre az alkalomra Wlisslocki Henrik verset írt, amely cigány és magyar nyelven a *Jegenyefürdő Értesítője* 1891. 5. számában jelent meg az alábbi lábjegyzettel: „Póthang a Herrmann-ünnepélyhez.”

A vers így hangzik:

Romengo thagar hin kate;
Stárvárdes bersá hin leszke;
Ker, oh gule devla lesz
Barvalesz te bachtalez!
But romenge but' the del
But chal szake te pijel!

*Itt lakik a cigány vajda;
Ma van születése napja;
Jó Istenem, oh adjad,
Legyen mindig boldog, gazdag!
Czigányokhoz jó maradjon,
Nekik enni-inni adjon.*

1890–1891-ben Jegenyefürdőn Eötvös Albert nagyalmási cigányprímás „derék bandájával” húzta a „talp alá meg a tiszta czelnai borhoz valót”. A cigány zenészt Jankó János így jellemezte:

„Bánkódó és nem bankódó szerelmesek és szerelemteleneké itt az élet. A főszerelmes szerepét azonban a cigánybanda primása, Berci játsza; ő szerelmes abba az arcképbe, melyet mindig a szíven hordoz, ezenkívül a nyeszennyuszájába, no meg a fürdő minden hölgyvendégébe, kikkel azonban ezt csak a legkellemesebb módon, zene által érezteti.”

Eötvös Albert, nyilván Herrmann hatására, egy nagyalmási karácsonyi éneket közölt a Kalotaszegben, a zenekarának tagjairól írt dalait pedig ugyanabban a lapban a „főnöke” tette közzé.

A néprajztudós és a cigányprímás jó kapcsolatára bizonyíték az az 1890 és 1907 között Herrmannhoz írt tizenegy Eötvös-levél, amelyek a professzor hagyatékában maradtak fenn. A cigány sorokat is gyakran tartalmazó magyar, illetve cigány nyelvű levelekből, amelyekben Herrmann többször „nagyságos principális uram”-nak szólítatják, egyebek mellett az alábbiak derülnek ki. Kérte a tudós közbenjárását, hogy megszületendő gyermekének József főherceg legyen a keresztaja (ez nem sikerült). A millenniumi ünnepségeken Budapesten akart zenélni a bandájával, ez ügyben jótévője tanácsát kéri, valamint segítségét

ahhoz, hogy fia tovább tanulhasson Kolozsváron. A levelekből kiviláglik az is, hogy a cigányprimás dalokat és meséket gyűjtött Herrmann számára. Hagyatékában Eötvös Albert cigány nyelvű lejegyzésében 59 dal és két mese található.

Egyetemi előadásai a cigányokról. Herrmann Antal a kolozsvári egyetemen próbaelőadását 1898. január 31-én, bevezető előadását pedig március 8-án tartotta meg. Gaál György szerint valószínűsíthető, hogy a néprajz bevezetése, esetleg Herrmann habilitációja érdekében is a Ferenc József Tudományegyetemen 1897. július 6-án díszdoktorrá avatott József főherceg tett lépéseket. Ez csak feltételezés, azt azonban bizonyosan tudjuk, hogy a magyar néprajz első katedrájának megszületését és első magántanárának európai viszonylatban is jelentősnek mondható kinevezését nagy részben – talán teljes mértékben – az Erdélyi Kárpát Egyesületnek köszönhetjük.

Herrmann Kolozsváron és később Szegeden 1898 és 1926 között összesen 123 kurzust hirdetett meg. Már az első kurzus címe *A cigányokról* volt (1897/1898. II. félév). Róluk bizonyára más előadásaiban (például Néprajzi szemelvények, Erdély néprajzi áttekintése) is beszélt, az alábbiak pedig címeikkel is utalnak tartalmukra: *Az erdélyi cigányok néprajza* (1903/1904. I. fé.), *A cigányok néprajza* (1903/1904. II. fé.; 1904/1905. I. fé.); *Cigány szövegek olvasása – főleg néprajzi szempontból* (1904/1905. I-II. fé.); *A cigány népköltésről* (1905/1906. I. fé.); *Az erdélyi cigányok népköltése* (1905/1906. II. fé.); *Az erdélyi cigányokról* (1907/1908. I. fé.); *A cigányügy rendezése néprajzi szempontból* (1908/1909. II. fé., 1909/1910. I-II. fé.); *A cigányügy rendezésének néprajzi vonatkozásai* (1911/1912. I. fé.); *A magyarországi cigányok demográfája, A cigány népköltésről és zenéről* (1911/1912. II. fé.); *A hazai cigány tárgyú irodalom kritikája* (1912/1913. I. fé.); *A cigányok vallása* (1913/1914. II. fé.); *A cigányügy rendezésének etnikus vonatkozásai* (1917/1918. II. fé.); *A cigányrendezés kulturális feladatai* (1918/1919. I. fé.); *A cigány élet a cigány népköltészetben* (1922/1923. II. fé.); *A cigány élet a cigány népköltészetben* (1922/1923. II. fé.); *A cigányok élete, nyelve, költészete és zenéje* (1923/1924. I-II. fé., 1924/1925. I. fé.); *A cigányok néprajza* (1924/1925. II. fé.); *A cigányok népköltése (nyelvmutatványokkal)* (1925/1926. I-II. fé.).

Műveinek bibliográfiája. Herrmann Antal publikációinak száma több ezerre tehető. A mennyiséget pontosan nem tudjuk, mert műveinek teljességre törekvő bibliográfiája még nem készült el. Több tudományszak hasznára válna, ha ezt a nagy munkát valaki elvégezné.

A cigányokkal kapcsolatos írásainak (önálló kiadványok, tanulmányok, cikkek, folklórközlések, könyvismertetések stb.) jegyzékét Bódi Zsuzsannának köszönhetjük. A „korántsem teljes” „válogatás” az eddigi legteljesebb lista Herrmann ilyen tárgyú műveiről (az utánközlésekkel együtt 125 számozott és három számozatlan, összesen 128 tétel az 1886 és 1915 közötti időszakból). Amikor Bódi Zsuzsanna e munkát végezte, rendelkezésére bocsátottam az általam összegyűjtött bibliográfiai adatokat. Azóta újabb tizenegy cikket találtam, és most megragadom az alkalmat, hogy ezekkel kiegészítsem a bibliográfiát.

A tizenegy közül Herrmann kettő alá az általa gyakran használt Nonquis álnevet írta. Az egyikből többek között kiderül, hogy *A Pallas nagy lexikona*

IV. kötetének külön mellékletében megjelent *A cigányok népköltészete és zenéje* című rész szerzőjéül tévedésből tüntették fel az ő nevét, ezt valójában Wlisslocki Henrik írta. E helyreigazítást a jövőben a kutatóknak figyelembe kell venniük.

A másik írás József főhercegről szól és a magyar nyelvű változattal egy időben megjelent a hazánkból elszármazott Felbermann Lajos által szerkesztett *Life* című angol hetilapban is.

Ha valaki majd vállalja a további bibliográfiai adatgyűjtést, annak a különféle lapokban Nonquis aláírással megjelent cikkeket is figyelembe kell vennie. Csak óvatosnak kell lennie, mert ezt az írói álnevet Nyizsnyay (Nyizsnyánszky) Iván, szépirodalmi és egyházi írásokat, valamint műfordításokat publikáló római katolikus teológiai tanár is használta.

Felesége és fia a cigányokról. Herrmann Antal huszonnégy éves korában vette feleségül Heller Júliát, akivel annak 1921-ben bekövetkezett haláláig boldog házasságban élt. Négy gyermekük született: Júlia, Irén, Antal és Károly. 1923-ban újra megnősült, házasságot kötött a nálánál harminchat évvel fiatalabb Cs. Jósa Aranka polgári iskolai tanárnővel. Mindkét feleségének jelentek meg publikációi.

Heller Júliának több cikke látott napvilágot különféle lapokban, köztük egy cigánymese-közlés a *Kalotaszegben*. E mesét minden bizonnyal férje hatására, jegenyefürdői nyaralása idején gyűjtötte.

Egyik fiának, ifj. Herrmann Antal tanárnak könyvei, versei és műfordításai jelentek meg. Cigány vonatkozású írásai közül *A cigányok mint állatmérgezők* címűt ismerjük. A Temes megyei cigányokról szóló kis füzetnek is ő volt a szerzője, nem édesapja, amint ez az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában és néhány bibliográfiában tévesen szerepel. E tévedésre ezúton hívom fel a figyelmet.

Anekdóták, történetek. A Herrmannról fennmaradt anekdoták és történetek közül több a cigányok társaságában történt kalandjairól szól: például hogy gyűjtés közben cigány származású katonaszökevénynek adta ki magát; hogy eltűnt és hosszú idő múlva került elő egy elfogott cigánykaraván tagjaként (Függelék 1.); hogy malacot vásárolt s mint lopott zsákmányt vitte a cigányoknak (Függelék 2.); hogy malacot, baromfit lopott a cigányokkal (Függelék 3.); hogy egy vajda meg akarta házasítani, ezért megszökött a cigányok köréből (Függelék 4.); hogy megvasaltatta magát, úgy csatlakozott egy cigánykaravánhoz (Függelék 5.) stb., stb.

E történetek igazságtartalmát ma már nehéz lenne kideríteni. Egy részük bizonyára folklór, a Herrmann-mitológia körébe tartozik. E mitológia kialakításában ő maga is részt vett. A *Tiszántúl* cikkírója például azt közölte, hogy „saját fülemmel hallottam tőle a »mi vándorlásunkról« beszélni.” Egy másik újságírónak így nyilatkozott: „Hónapokig sátoros cigányokkal bolyongtam mindenfelé, velük éltem, velük laktam és velük együtt vittek be a csendörök a börtönbe.” És ne felejtjük el azt a fentebb már idézett, saját maga által elmondott történetet sem, amely szerint első gyűjtőútján, 1886-ban rabruhában kereste fel az erdélyi cigányokat.

Soós István

„Pártfogónk és királunk”

József főherceg romológiai kutatásai és reformjai a cigányság társadalmi-kulturális beilleszkedéséért

Már a kortársak és Habsburg József Károly főherceg életrajzírói is többször felvetették a kérdést: mi indította Európa egyik legtekintélyesebb és legősibb uralkodóházának nagy műveltségű tagját arra, hogy a jórészt kora társadalmának periferiájára szorult (szorított), lenézett és megvetett cigányság iránt érdeklődjön?

Ennek a „páratlan” érdeklődésnek az okát általánosságban a főherceg határtalan szívjóságában és humanitásában vélték megtalálni, azaz: „...lelke szánalmat érzett ez iránt a hazátlan (...) kóbor faj iránt. Megszánta őket és elismerte emberi mivoltukat. Pártfogásába vette a cigánynépet, segítette őket, azon fáradozott, hogy visszaadja őket önmaguknak és a társadalomnak.” Ez a magyarázat, mely roman-

tikus túlzásoktól sem mentes, eléggé egyoldalúnak és felszínesnek tűnhet. Nem tagadható, hogy a főherceg személyétől, egyéniségétől elválaszthatatlan volt a nagyfokú emberszeretet, az embertársai sorsán való könnyítés nemes szándéka. A románoknak nyújtott segítség, az irányukban tanúsított megértés és szeretet, melyet többen egyszerűen „nagyúri szeszély szülte különcködés”-nek, sőt hóbotos, unaloműző szórakozásnak tartottak, pusztán nem hozta volna meg azokat az eredményeket, melyeket József főherceg sok évtizedes ciganológiai munkássága egyértelműen bizonyít. Erre hívta fel a figyelmet egyik életrajzírója és egyúttal közeli ismerője, Ponori Thewrewk István is, hangsúlyozva, hogy az, „aki egy pusztuló félben levő emberfaj nyelvének műhelyébe hatol, s itt bámulatos kitartással eltanul mindent, hogy így szerzett tudását azután közkinccsé tegye: az nem szeszélyes különcködő, hanem lelkiösmeretes tudós, a ki sokat tanult, hogy azután tanítson”.

Thewrewk István véleményéhez kapcsolódva, illetve azt kiegészítve úgy véljük: a főherceg esetében olyan tudatos, sőt elkötelezett magatartásról és ehhez kapcsolódó programról van szó, melynek keretében a főherceg a kor egyik égető problémájára keresett megoldási lehetőségeket, nevezetesen: a cigányságot a korabeli magyar társadalom egyenjogú s egyenrangú állampolgárainak sorába emelje. A cigányság felemelését emberbaráti módon, és nem az állam és a közigazgatási szervek által képviselt represszív, kényszerítő eszközök alkalmazásával kívánta elérni. Felismerte továbbá a románokban rejlő tehetséget és értékeket, kultúrájuk gazdagságát és sokszínűségét. Ezeknek az értékeknek a megmentését és közkinccsé tételét részint a ciganológia különböző területein (mint például a cigány nyelv összehasonlító vizsgálata, a cigány nyelvjárások felkutatása, a ci-

gány nyelvtan kiadása, a cigányság vallásáról és hiedelemvilágáról, erkölcséről, zenéjéről, táncairól, mindennapi életéről, múltjáról, letelepítéséről írott tanulmányai) kifejtett tudós munkálkodásával, részint pedig azzal kívánta szolgálni, hogy a hatóságok, sőt gyakran magánszemélyek ellenszenvétől kísérvé, nemes és jóindulatú törekvéseiben őt gáncsolva, a cigányokat a folytonos kóborlás helyett állandó letelepedésre, rendszeres munkára szoktassa, saját birtokain (Alcsút, Bánkút, Kisjenő, Göbölpuszta) biztosítva számukra lakhelyet és munkát.

Ha tehát József főherceg és a hazai cigányság kapcsolatainak gyökereit kutatjuk, ismételten mindenekelőtt arra a kérdésre kell válaszolnunk: mi készítette a főherceget arra, hogy figyelme a cigányok felé forduljon? Erre állítólag az életrajzírói által oly nagy előszeretettel és sokszor emlegetett, anekdotába illő, igen prózai körülmény indította, nevezetesen: az 1853–1856 között a Lombardiában, a német nyelvű Wasa gyalogos ezrednél szolgáló fiatal főherceg felfigyelt azokra a túlnyomórészt Felső-Magyarország nyugati területeiről származó cigány katonákra, akikkel előjáróik csak nagy nehézségek árán tudták a parancsokat megértetni, illetve érintkezni, mivel kizárólag cigány nyelven beszéltek. A történet szerint a jószágos főherceg megsajnálta a cigány katonákat, és elhatározta, hogy megtanulja tőlük a nyelvüket, illetve az általuk beszélt nyelvjáráásokat. Hogy így történt-e vagy sem, azt konkrét források hiányában nehéz lenne egyértelműen bizonyítani. (Meggjegyezzük, hogy József főherceg első érintkezései, illetve találkozásai a cigányokkal korábbra datálhatók: feltehetőleg 1850-ben, Csehországban tett látogatása alkalmával ismerkedett a cigányokkal.)

Mindenesetre tény, hogy az akkor már számos nyelvet kitűnően beszélő főherceg nagy érdeklődéssel kezdte tanulmányozni a cigány nyelvet, melyben nagy segítségére voltak a különböző cigánygrammatikák, mindenekelőtt Richard Liebich német–cigány nyelvtana. József főherceg többéves cigány nyelvi tanulmányai során nemcsak a romani nyelv alapjait sajátította el, de behatóan foglalkozott a cigány nyelv nyelvjárásaival, azok hangtani, alaktani sajátosságaival. Mindezt jól példázzák egyrészt a kor ciganológiai kutatásainak jeles képviselőivel (Franz v. Miklosichsal, Rudolf von Sowával, Friedrich Müllerrel, Franz Nikolaus Finckkel) folytatott tudós levelezései, másrészt híres cigány nyelvtana, melyben számos magyarországi cigány nyelvjárásról értekezik. Továbbá – sajnos kéziratban maradt és feltehetőleg elveszett – cigány szótára, valamint nem utolsósorban az 1870–1880-as években nagy szorgalommal gyűjtött, hozzá intézett felső-magyarországi, erdélyi, szerbiai cigány nyelvjárásokban írt levelek, melyeknek 1890. évi publikálásával és értelmezésével úttörő munkát végzett az Európa-szerre élő cigányok nyelvjárásainak kutatásában.

József főherceg élen járt a cigány nyelvjárások tanulmányozásában azzal is, hogy azokat morfológiai, mondattani és lexikai szempontból a lehető leg részletesebben és mélyrehatóan elemezte. Ennek megvalósítása érdekében igyekezett minél több időt tölteni a már megtelepedett cigányok között, a vándorcigányokat pedig a fenti céltól is vezetve telepítette le birtokain. A legkülönbözőbb vidékekről származó cigányok nyelvének lingvisztikai módszereket alkalmazó, beható tanulmányozása egyedülállóan gazdag gyűjteményt eredményezett. A korabeli híradások szerint a főherceg állandóan jegyzetfüzetet tartott magánál, és ha valami különösét, tudományos szempontból fontosat vélt hallani a cigányok között, azonnal papírra vetette.

A romani nyelv és dialektusai céltudatos kutatását, feltérképezését a főherceg nem pusztán tudományos érdekből végezte, hanem – ahogy egyik levelében kifejtette – a cigány nyelv megmentéséért: „A cigány nyelv lassan elenyészend, csuda, hogy eddig élt, azért iparkodtam Miklosichcsal annyira még emlékét fönn tartani.”

József főherceg – leveleinek tanúsága szerint – többször dicsérően szolt a cigány nyelv, a cigány nyelvjárások gazdag szókincséről. Az összegyűjtött szavakat, kifejezéseket azután, midőn cigányai körében tartózkodott, használta is. Így gyakran élt például a 'jóllakni' magyar szónak megfelelő cigány kifejezéssel („me cháv man csáló” = 'teleeszem magamat' vagy „me szinyom csáló” = 'tele vagyok'), mely kifejezést a cigány nyelvet tanulmányozók számára elsőként közölte. Nemcsak a magyarországi (kárpáti, dunántúli, tiszai, magyar-tót, azaz felvidéki) és erdélyi cigány (oláh-magyar) nyelvjárásokat ismerte és közülük az észak-kárpáti dialektust kitűnően beszélte, hanem a magyar-tót, a német, a török, a román, a szerb és bolgár cigány dialektusokat is, továbbá behatóan tanulmányozta az egyes nyelvjárásokat beszélő cigányok kiejtését, hangkészletét is.

Cigány nyelvtanával nemcsak a hazai, de az európai nyelvészek körében is jelentős elismerést vívott ki magának. Az MTA nyelvtudományi bizottsága vizsgálta meg a munkát, melyet „úgy gazdag tartalmánál, mint sikerült szerkezeténél fogva igen becsesnek” nyilvánított, s egyúttal annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az „némi javítások után díszére fog válni a magyar nyelvészeti szakirodalomnak”, s az MTA melegen támogatta megjelentetését, ragaszkodva egyúttal ahhoz, hogy a magyar tudós társaság neve alatt lásson napvilágot.

A cigány nyelv megőrzésére irányuló törekvései párosultak a cigányok mindennapi szokásainak, vallás- és hiedelemvilágának, ősi mondáinak, meséinek, zenéjének, nyelvi emlékeinek, történelmi múltjának stb. feltárásával. E törekvéseit jól példázza azoknak a cikkeknek, értekezéseknek, programoknak a sora, melyekben részben önállóan, részben tudós ciganológus-etnográfus kollégáival (például Wlislöck Henrikkel, Herrmann Antallal) közösen elsőként tett kísérletet a magyarországi cigányság magas tudományos színvonalú bemutatására. Gondoljunk csak itt például magyar cigánytörténeti összefoglalására, az *Oszt-rák–Magyar Monarchia írásban és képben* című millenniumi kiadvány számára készített nagy ívű tanulmányára, az ezredévi kiállítás számára az ő irányítása alatt összeállított cigányputrirra és sátorra, illetve az erről írott szakkikre stb.

Mindezekhez hosszú éveken át előtanulmányokat folytatott, nagy súlyt helyezve a hazai és a külföldi romológia irodalom megismerésére, sőt igyekezett beszerezni az összes, a romák történetével, nyelvével, nyelvjárásaival, néprajzi szokásaival foglalkozó munkát. Idővel a tárgykörben valóságos kis szakkönyvtárra sikerült szert tennie, de ezzel nem volt megelégedve: „könyvtáram szegény a cigány bibliográphiában” – írja egyik levelében. Hozzáteszi: „de többet végeztem szóval a romákkal, mintsem bírtam volna könyvekből, sőt bevallom, hogy sok cigány munkáról tudomásom sem volt”.

Hogy a cigány nyelvel, kultúrával kapcsolatos kutatásait elmélyítse, József főherceg az 1880-as évek elejétől kiterjedt levelezésbe kezdett a romológia legkiválóbb tudósaival. A fent említett nyelvészek és etnográfusok kívül kapcsolatba került a nemzetközi Gypsy Lore Society megalapítójával s a Journal of the Gypsy Lore Society szerkesztőjével és kiadójával, Charles Godfrey Lelanddal és a társaság titkárával, David MacRitchie-vel. Lelandnek sikerült megnyernie

a társaság és orgánuma támogatására a főherceget, aki nemcsak anyagilag segítette a folyóirat megjelenését, de tevékenyen közre is működött annak munkájában (kisebb cikkek és cigánylevelek közlésével). Nem rajta múlt, hogy a társaság és folyóirata négyéves működés után megszűnt.

A főherceg a romológia magasabb színvonalra emelése és a cigány etnológiai, etnográfiai, lingvisztikai, zenei és szociológiai kutatások eredményeinek szélesebb körű megismertetése, illetve népszerűsítése céljával felvállalta a Herrmann Antal által szerkesztett és kiadott *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* folyóirat erkölcsi és anyagi támogatását – a nemzetközi cigány társaság jóváhagyásával –, mintegy a Gypsy Lore Society pótlásaként, külön rovatot indítva abban *Mittheilungen der Zigeunerkunde* címmel. Széles körű kapcsolatai révén sikerült számos tudóst megnyernie a folyóirat számára. Ezzel, saját vallomása szerint, fő célja az volt: „...lássa a külföld, hogy van hazánkban elég tudós ily vállalatokra. Bővítem az anyagot a megbukott »Gypsy Lore Society« eddigi czigány népisméjével és úgy reményelem, hogy még bővebben mutathatjuk be hazánk népisméjét a nyugat tudósainak.” Vállalkozását siker koronázta, 14 éven át tájékoztatta a hazai és külföldi olvasókat az orgánum a hazai cigányság néprajzáról, letelepítéséről, nyelvjárásairól stb.

Hasonlóképpen üdvözölte az 1890-ben indult magyar néprajzi folyóiratot, az *Ethnographiát*, egyetértve annak céljaival, és a Magyarországi Néprajzi Társasághoz intézett levelében annak az óhajának adott hangot, „hogy tudományos téren hazámban oly üdvös működését mindig a legislegjobb siker koronázza”, s egyúttal támogatásáról biztosította a társaságot. Ez a támogatás részint abban nyilvánult meg, hogy a főherceg a társaság folyóiratát anyagilag segítette, részint pedig abban, hogy a „tudomány egy egészen speciális területének kiváló és általánosan elismert művelőjeként” roma néprajzi és nyelvészeti tárgyú tanulmányokkal látta el. Elsők között volt, akik a folyóirat első számában publikációval jelentkeztek, s természetesen roma témájú cikkel (*A cigányokról*). Ebben, melyet a főherceg jó barátja, Ponori Thewrewk Emil ismertetett a Magyarországi Néprajzi Társaság felolvasó ülésén, s melyet eredetileg a fent említett, az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című kiadvány számára készített, öt nagyobb fejezetben mutatta be a cigányság származását, nyelvét, vallását, családi életét, közösségi szervezetét, s végül a cigány vajdák vendégszeretét.

A főherceg romológiai tudományos eredményei részben azoknak a személyes élményeknek, tapasztalatoknak, gyűjtőmunkának is köszönhetőek voltak, amikor is József főherceg több ízben hosszabb-rövidebb időt töltött „kedves romái” társaságában a különböző cigánytelepeken vagy vándorcigányok társaságában. Szívesen ment cigányai közé, örömmel hallgatta dalaikat, zenéjüket, tanulta táncaikat, s e közös együttlétek után – amint azt levelei is tanúsítják – maga is „cigány”-nak érezte magát, amiképp a cigányok is annak tartották.

Többször nehezményezte, hogy a cigányokat mint „külön nép- és nyelvfajt” nem vették fel a népszámlálásba, ezért, mintegy a hatóság mulasztásait is pótlandó, a vándor és letelepedett cigányokról egyaránt statisztikai leírásokat készített. Többször megfordult például Debrecen külvárosában, az úgynevezett „cigányvárosban”, ahol szerinte „az igazi magyar-rom tájszó uralkodott”. Az itt élt cigányokról, többek között az alábbiakat írta: „Telepített rom-ok, koromfeketéek, részben mesteremberek, részben állandó lakással bíró csavargók.”

Embersége, közvetlensége, megértő segítőkészsége és – előkelő származása ellenére – egyszerűsége révén közel került a cigányokhoz, és szerte az országban nagy népszerűségnek örvendett körökben. A főherceg, egy korabeli beszámoló szerint, ahol csak az országban megjelent, körülötte rögtön ott teremtek a cigányok, valóságban bálványozva őt. „A cigány nép apraja-nagyja, mintha gomba módra bújna ki a földből, a melyre József főherceg lép, sűrűn környékezi őt, lesi jöttét, követi nyomdokát. És József főherceg megszólítja őket cigányul, a gyerekeket is, a nagyokat is, s bizony sok ezüst hatost, huszast, de sok forintot is csúsztat a markukba észrevétlenül. Senki se tud a cigányokkal oly bizalmasan elbeszélgetni, mint a magyar főherceg, szeretik is őt nagyon és egymás közt így is hívják: ‘a mi királyunk’.” A főherceg ezt a titulust vagy megszólítást mindig kedvesen elhárította magától.

Személye köré számos legenda szövődött, melyek az ország különböző cigánytelepein és kumpániáiban újabb és újabb elemekkel egészültek ki, színesedtek. A cigányok sokszor nagy távolságokat tettek meg gyalogszerrel csak azért, hogy „királyuk”-at láthassák, egy jó napot kívánhassanak a főhercegnek, hogy beszámolhassanak neki örömeikről-bánatukról, mindennapos gondjaikról. Nem mulasztották el egyetlen alkalommal sem, hogy a főhercegtől feléjük áradó barátságot, szeretetet és bizalmat hasonló szeretettel viszonzozzák. Így nem felejtették el őt köszönteni neve napján vagy házassági évfordulója alkalmából. Számos levélben fordultak hozzá, hogy némi anyagi segítséget kérjenek tőle, s ő, ha módjában állt, mindig segített, nem utasítva el senkit sem. Sokszor keresték meg különleges kérésekkel is: például hogy legyen keresztapa vagy vőfély.

A romák József főhercegben legfőbb jótévedőjüket és patrónusukat is tisztelték. Hadd idézzük itt a neves selmecbányai cigányzenekar vezetőjének, öreg Balogh Ferkónak levelét, mely talán a legszebb példája, kifejezője annak a hálának, ragaszkodásnak, melyet a főherceg iránt az egész cigányság érzett: az „... elhagyatot és mindenkitől megvetve szegény Cigány nemzetet kegyeskedet Fénsséges uram igénybe és pártolásába venni a mijért ezen szegény elhagyatot Cigány nemzet nemtugya megszolgálni Fénsséges uramnak mért mert szegény tehetetlen nemzet mertha vagyonos emberek lennének ez volna az összes magyarországbéli Czigány nemzetnek a kötelessége ezer és ezerfőből ösze csuportozni és csatlakozni és egy diadal zászlóval Fénsséges uramhoz sijetni és lábajiná térgyelve mondani hálás köszönetet és a Cigányok diadal zászlóján arany betűvel ezen fölirat lenne, Fénsséges urunk és Pártolónk örömel halunkmeg és a sírbaszálunk nyugotan fekszünk halva és holtan is kötelessigünk lesz Fénsséges urunk nagy lelkőségért imátkozni, azért mert még mióta a világ fennál nem találkozt ember aki ezen elhagyatot Cigány nemzetet, figyelembe és Pártolásába vette volna mint Fénsséges uram, a mire a Cigány nemzet büszkén és hangsúlyozva elmondhatja hogyvan Pártfogónk és királunk...” Egy költő vagy író sem fogalmazhatta volna meg szebben és érzékletesebben a cigányságnak pártfogója iránti őszinte szeretetét.

A főherceg nem maradt adósa romáinak e szeretet viszonzásában, amely a legkülönbözőbb formákban jutott kifejezésre. Részint abban, hogy számos cigány családot támogatott egyszeri vagy folyamatos anyagi juttatásokkal, részint abban, hogy tekintélyét és népszerűségét latba vetve munkát, munkahelyet szerzett a cigányoknak, vagy kieszközölte, hogy visszakapják azokat a korábbi munkalehetőségeiket (csósz, kondás, kovács, mezőgazdasági eszközkészítő, uradalmi konyhai

kisegítő, kocsijavító), amelyeket elsősorban cigány származásuk miatt veszítettek el, vagy éppenséggel hogy díszruhába öltöztette kedvenc cigány zenészeit.

Minden hozzá intézett kérést persze a főhercegnek sem állt módjában teljesíteni. Például annak a zalaegerszegi cigánynak a panaszát orvosolni, aki azzal fordult hozzá, hogy szerezze vissza a vármegyétől a tőle elvett lovakat. Máskor pedig egy cigány vajda olyan különleges kéréssel kereste fel, hogy adjon neki – a középkori és kora újkori uralkodókhöz hasonlóan – menlevelet, melynek birtokában az országban szabadon kóborolhat kumpániájával, és ne legyen kitéve a csendőrök folytonos zaklatásának.

Az 1870-es években már a nyelven kívül meglehetősen jól ismerte a magyarországi és erdélyi cigány szokásokat, különös tekintettel zenéjükre, táncaikra. Maga is szívesen énekelte dalaikat és megtanulta táncaikat, s örömmel táncolt a cigány leányokkal. Jó zenei érzékének köszönhetően hangszereken is játszott, és néha beállt cigányai közé zenélni. Alcsúton egyenesen egy 13 tagú cigányzenekart tartott, és Arad vármegyei birtokán, Borosjenőn is gyakran hívatott magához cigány zenészeket. A felesége, Augusztia főhercegnő és Mária leánya által írott verseket készséggel bocsátotta cigány zenész ismerősei, például Radics Lajos miskolci cigányprímás rendelkezésére megzenésítés végett. Különösen híressé vált e megzenésített versek közül a *Borúra derű* című, melyet a főherceg saját költségén nyomtatott ki.

Jelentős szerepe volt a cigány értelmiségiek, mindenekelőtt kedvenc cigánynya, Nagyidai Sztojka Ferenc támogatásában, akinek cigány szótárát a saját költségén jelentette meg két kiadásban. Büszkén emlegette egyik levelében Jókai Mórnak: „Tudtommal ez lesz az első cigány munka cigánytól írva.”

József főherceg az 1880-as évek második felétől kezdve nagy hangsúlyt helyezett a cigányok letelepítésére (elsősorban saját birtokain) és életük jobbítására, elviselhetőbbé tételére. 1886-ban egyik levelében örömmel számolt be első letelepítési kísérleteiről: „A cigány nép jelenére némi világosságot terjeszt nem rég kezdett és jó eredménnyel folytatott azon kísérletem, hogy göböljárasi pusztákon alkalmazom mindenféle munkákra. Az ürge fogás már régi idő óta létezett, de jelenleg már földmunkához is állnak, mint fűtők a cséplőgépeknél sat. Már egy kis sereg állandó szolgálatomban van. Erdélyben ez mind régen létezett, mert ott a béresek, cselédek majd mind cigányok. Göböljárasi ispánom tanul is már cigányul.” Lakások és munkalehetőség biztosításával, továbbá anyagi juttatásokkal igyekezett rávenni a kóborló kumpániákat a helyben lakásra: „Azon tanácsot adtam nekik, hogy telepedjenek le és hagyják abba az örökös cél nélküli kószálást.”

A Fejér megyében kóborló, sátoros cigányokat alcsúti birtokára vitte, ahol élelmezte őket és felszereléssel látta el őket. Sok baja volt velük, de az állandóan letelepedettekkel is, és csak nagy nehézségek árán sikerült kibékíteni a vármegyét, amely elszedette a vásárokrá vonult cigányok lovait és kocsijait. Ezeket a romákat, akik a vármegye eljárása miatt el akartak vándorolni Alcsútról, egy rövid ideig még vissza tudta tartani: „Egy családot ugyan sikerült egy házban megállítani, de meddig maradnak, nem tudom. Azonban minden hozzám jönnek jó tanácsokért, de mást nem adhatok, mint, hogy jöjjenek hozzám állandó munkában, ami azonban neki egyelőre nem igen kedves ajánlat. Ezek azonban nem voltak veszélyesek, mert csak 4-5-ször évenként utaznak, nem is lopnak, csak kis kereskedésből élnek.”

A főherceg igyekezett mindent megtenni azért, hogy a romákat birtokain tartsa. Többek között „csinos házakat” építtetett számukra. Azoknak, akik még-

is a kóborló életmód folytatása mellett döntöttek, lovakat vásárolt, és kieszközölte a vármegyénél, hogy engedélyezzék számukra a vándorlást. Azok, akik a letelepedést választották, a környékbeli községekben házakat kértek. „Láttuk ebből, hogy valamit civilizálódtak.”

Ismeretes, hogy e nemes és jó szándékú törekvései sajnálatos módon megtörték részint a hatóságok és a helyi lakosság ellenállásán, sőt, mondhatni, a romák iránti ellenszenves viselkedésén, részint pedig magának a már letelepített cigányok egy részének régi, vándorló életmódjukhoz való visszatérése miatt. Ez utóbbira példa alcsúti roma telepének felbomlása, melyben jelentős szerepe volt magának a letelepítettek vajdájának, Lakatos Gyurinak, aki állandóan lázított a főherceg intézkedései ellen. Végül a főherceg kénytelen volt elküldeni őt, nehogy – az ő szavait használva – „megbolondítsa” a roma közösséget. A hozzájuk írt cigány nyelvű levele jól példázza a főherceg határtalan jóindulatát, segítőkészségét a cigányok felemelése érdekében: „Én azt szeretném, ha ti rendes, jóra való cigányok lennétek és szerencsés, gondtalan életet élhetnétek, tanulhatnátok. Ebben segítsen titeket a Jóisten, hogy legyen jó életek, szerencsétek, gazdagságotok. Higgyetek nekem és a papnak, aki velem együtt őszintén csak a javatokat akarja. Én igazán tudom, hogy szerettek engem és ti is tudjátok, hogy úgy szeretem én is a gyerekeiteket, mintha a saját gyerekeim lennének. Ne higgyetek azoknak, akik csak bolondítgatnak, szédítenek titeket, de sohasem segítenek rajtatok igazán, mint mi. Én azt akarom, hogy a gyerekeitek iskolába járjanak, és ha ott sokat tanulnak, legyenek okosak, hogy ne kelljen nekik nincstelenségben, félelemben élni. Én eddig is gyakran meglátogattalak benneteket, és valahányszor baj volt, mindig jobban segítettem nektek, mint a vajdátok, aki egész télen még felétek sem nézett.”

Úgy látszik, a levélnek lett foganatja, mivel a főherceg alcsúti cigányai a következő három évben a letelepült életet választották. A főherceg szerint a helyi lakosság azonban nem tűrte meg őket, és kénytelen voltak elvándorolni. József főherceg lovat és kocsit biztosított számukra, és megegyezett velük, hogy addig maradhatnak nála, amíg dolgoznak, munkát vállalnak. „Ha nálam maradhattak volna és már elég jó sikerrel vezetett oskolában legalább talán a gyermekek szelídültek volna meg.”

Ezek a kudarcok azonban nem térítették el attól a határozott szándékától, hogy továbbra is, szinte egészen haláláig, a cigányság felemelésén munkálkodjon, integrálja őket a korabeli magyarországi társadalomba, kulturális értékeiket széles körben meg-, illetve elismertesse. Bízott abban is, hogy az állam szintén magáévá teszi az általa kezdeményezett letelepítési programot, többször is megkeresve ebben az ügyben a belügyminisztériumot és a vármegyei hatóságokat. Remélte, hogy ha az állam elkezd „a telepítési ügyet, jobban fog sikerülni, mint az ily magánvállalat” (mármint az övé). Mint ismeretes, reményeiben csalatkoznia kellett, humánus tevékenysége nem talált követőkre.

Mégis, a cigányok javára kifejtett több évtizedes elméleti és gyakorlati munkássága nem volt hiábavaló. Nyomatékosan felhívta kora közvéleményének figyelmét a cigányság sanyarú helyzetére, elmaradottságára, társadalmi kivettségére. Embersége, jóindulatú segítőkészsége, anyagi áldozatai szolgáljanak ma is jó példaként mindazok számára, akik a cigányság szociális és szellemi felemelésén kívánnak munkálkodni.

Erdős Kamill cigánymúzeum-tervezete

A nevezetes iratot – memorandumnak is nevezhetnénk –, amit dr. Balassa Iván őrzött meg. Nagy értéket mentett meg a professzor: Erdős Kamillnak ezt a beadványát ugyanis egyetlen minisztérium vagy más hivatali iratok között ma már nem lehet felkutatni. Elsüllyedt, ahogy az első pillanatoktól fogva süllyesztőbe akarták tenni, hiszen akkor (1960-ban) a hivatalos pártpolitika nem akarta elismerni a cigányság nemzeti-etnikai kisebbségi mivoltát, sőt, valójában etnikai jellegzetességeit is tagadni akarta. Márpedig egy múzeum a cigányság etnikai értékeinek felkutatásával erre látványos cáfolat lett volna. Amikor ő ezt a tervezetet benyújtotta, a legkülönbélebb kifogásokkal éltek. Így például a hivatali mamelukok azzal „érveltek”, hogy egyidőben kellene megvalósítani valamennyi hazai kisebbségnek a múzeumot stb., stb.

Azt a tanácsot kapta akkor Erdős Kamill, hogy beadványát „cigány gyűjtemény” néven illesse, úgy is mondhatnánk, álcázza.

Minderről részletesen és hitelesen beszámol dr. Balassa Iván professzor.

A közölt tervezetből világosan kirajzolódik egy komplex múzeum jól átgondolt, módszeres gyűjtésen alapuló, elvileg is meghatározott koncepciója.

Kárpáthy Gyula

Előterjesztés cigány múzeum felállítása tárgyában

I. Indokok. A kutatás fontosságának tudományos és politikai alátámasztása:

a/ A cigányok, igen nagy hagyományőrző képességükkel – saját hagyományaikon kívül – őrzik még azokat a hagyományokat is, melyek a magyarok között még kiveszőben vannak, illetve kipusztultak. Ezenkívül a cigányok – Indiából Európába történő vándorlásuk során – felszedték az útbaeső népek szellemi és anyagi kultúrájának egy részét, tehát: nemzetközi jelentőségű. Az összehasonlító néprajztudományban szinte elengedhetetlen a cigányanyag ismerete.

b/ Jelenleg nemcsak Magyarországon, a Szovjetunióban, a szocialista országokban okoz problémát a cigányok társadalmi beilleszkedése, hanem egész sor kapitalista országban is, pl. Franciaországban, Svédországban, a Német Szövetségi Köztársaságban stb.

De ha ismerjük a különböző fajta cigányok ősi foglalkozását – tehát ha felkutatjuk azokat a tárgyakat, melyet pl. kovácscigányok stb. készítettek, akkor már megkönnyítjük a választást erre a kérdésre: milyen munkák felelnének meg leginkább a különböző fajta cigányoknak? Legalább is a kezdeti időszakban. Mert hiba volna, ha pl. teknővájó cigányokat nem erdőgazdaságokban és kovácscigányokat nem vasipari munkahelyeken foglalkoztatnánk.

Ami a sajnos még igen sok helyen tapasztalható „faji előítélet” kérdését illeti: egy cigánygyűjtemény megtekintése hathatósan járulhatna hozzá ennek

fokozatos – de mielőbbi - megszűnéséhez. Mert a gyönyörű, dúsan díszített művészi tárgyak (pl. vasfogasok, kocsik, sírkerítések, a híres cigányfűrók, csengők, pipaszurkálók stb.), ezenkívül a csodaszép népköltészeti alkotások (balladák, dalok, mesék) – melyekbe belelapozni és itt e helyen olvasni is lehetne – más színben tüntetnék fel a cigányokat, azokat a cigányokat, akikről oly sok elítélő szó esik, sokszor igen-igen méltánytalanul.

(A magyar emberek többet tudnak olvasmányaikból pl. a négerekről vagy az indiánokról, mint a cigányokról, pedig ezek köztünk élnek. És ebben van a cigányság tragédiája. Mert eredetük, származásuk, történelmük a környező lakosság előtt ismeretlen, tehát az egyszerű magyar szemével nézve – gyanús.) A Cigánymúzeum megtekintése után talán nem fog az apa így fordulni a fiát tanító pedagógushoz: „az én gyerekemet pedig ne ültesse cigány mellé”.

Ami magukat a cigányokat illeti: régi, megrögzött szokásaik, babonáik ellen sem tudunk megfelelő módon harcolni, ha nem ismerjük sajátos életfelfogásukat – és nem utolsó sorban azokat a tárgyakat, amuletteket (pl. „szemverés elleni”, „terhességi”, „betegség gyógyító” stb.), melyekhez a babonás képzetek rögzülnek. És ez egyben higiéniai, egészségügyi kérdés is.

II. A múzeumi gyűjtés jelentősége – emlékezés a holocaustra. A cigányság egyre fokozódó asszimilációja következtében, anyagi és szellemi kultúrája veszendőbe megy. A rézművesek, kovácsok, bádogosok, teknővájók, fésűkészítők, meszelőcsinálók stb. nem tudják felvenni a versenyt a fejlettebb iparral, kereskedelemmel. Ez világjelenség. Nálunk, mint a múltban viszonylag elmaradottabb országban, ez a pusztulás nem volt olyan rohamos. Éppen ezért a külföld még jelenleg is – ugyanúgy, mint a századforduló táján – Magyarországot „a cigánytudományok klasszikus földjének” ismeri. (Természetesen ehhez hozzájárult a nagy cigánykutató triumvirátus: Wlislöck Henrik, Herrmann Antal és József főherceg tudományos munkássága is.)

Napjainkban is tapasztalhatjuk, hogy külföldi kutatók magyarországi kollégáikhoz fordulnak vitatott, illetve megoldatlan problémáikkal. Sőt, nemcsak a tudósok, hanem hivatalos hatóságok is minket keresnek meg, mint ahogy pl. Pierre Join-Lamber francia államtanácsos úr – a franciaországi „cigányügy” rendezése kapcsán – a mi véleményünkre volt kíváncsi, ugyanúgy, mint Carl-Harman Tillhagen, svéd állami megbízott és a német Georg Althaus.

Biztos vagyok abban, hogy nemzetközi viszonylatban is nagy érdeklődés nyilvánulna meg e gyűjtemény iránt, hiszen első lenne a világon.

És végre méltóképpen megemlékezhetnénk cigánymártúrjainkról is (a hitleristák kb. többszáz ezer cigányt pusztítottak el a különböző koncentrációs táborokban), akikről sajnos – és mondjuk meg: szégyen – vajmi keveset tud a közvélemény.

III. A beszerzések tervszerű megindítása. A gyűjteménynek időlegesen helyet ad Dankó Imre múzeumvezető, a gyulai Erkel Ferenc múzeumban – az első 1-2-3 évben, míg az anyag, a tárgyak gyűjtése, ezek feldolgozása folyik.

A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének támogatására is számítok, melynek munkatársai – ha igaz is, hogy nem ebben az ügyben, de – már eddig is kimutatták messzemenő jóindulatukat és lelkesedésüket minden jó ügy

iránt, mely egyenlő a magyarok és a cigányok közötti jóviszony mielőbbi kialakításával. (A fent említett Kulturális Szövetség egy korábbi, csakhamar megszűnt szervezet, nem azonos az 1985/86-ban létrejött MCKSZ-szel. A szerk.)

Meginduláshoz szükség van 5000 forintra, tárgyvásárlásra, és 5000 forintra a begyűjtő utak, szállítás fedezetére, az 1961-es évre, a gyulai múzeum költségvetésében.

Sorrendi fontosságban említem a cigánykovácsok készítette tárgy beszerzését, a hozzá való műhelyfelszereléssel, a „kárpati“-cigányoktól, az oláh-cigányok „khelderas“, „bodoca“, és „fodozovo“ törzseitől, illetve fajtáitól. (A különböző fajta cigányok készítette tárgyak formában és díszítésben eltérnek egymástól.)

A nagyobb kovácmunkák, pl. az úgynevezett „dorozsmai kocsi“ (vasalkatrészei, melyet cigánykovácsok csináltak, dúsan díszített), sírkerítés, vasfogas – ezenkívül a későbbiek folyamán, pl. egy-két sátor, teljes női ruházat stb. beszerzéséhez természetesen további támogatás szükséges, gondolok itt például a Cigányszövetség áldozatkészségére is.

Sajnos én, súlyos és állandó betegségem, ezenkívül rokkantsági járadékom miatt semminemű állást, illetve hivatalt nem vállalhatok el, de – társadalmi munkában – szívesen elvégzem és megszerzem a cigányanyag felkutatását, katalógizálását, rendszerezését, mellyel megvetnénk az alapját önálló Cigány Múzeumnak.

Erdős Kamill
cigánykutató

A dokumentumot első ízben közölte Kárpáthy Gyula az általa szerkesztett könyvben (Apostolok módján, SMdigital Kiadó, Budapest, 1999.)

Bencsik János

A gyulai Erkel Ferenc Múzeum cigány archívuma

A közelmúlt történései között egy olyan tudománytörténeti esemény zajlott, amely mindannyiunkat érinthetett. Részvételeinkkel egy új tudományos diszciplína született: ez pedig a ciganológia volt. A múlt évszázad, pontosabban annak utolsó évtizedei voltak azok a korszakhatárok, amikor a ciganológia képes volt arra, hogy a humán tudományok tömbjéről leváljon és önálló diszciplínává szerveződjön. Komoly erőfeszítések árán történt, és e folyamat napjainkig tartott. E folyamat jellemzője, hogy a gyűjtő munka az elszórt, magános vállalkozásból mindegyre gyarapodó tudományos munkává terebélyesedett. Egymás után jöttek s jönnek létre a kisebb-nagyobb tudományos műhelyek. Komoly kínlódást megérve e folyamat napjainkban is szervezés fázisában van.

A múlt század közepén a történelmi kutatás területén az anyagelvűség bővületében átfestették a folyamat egészét. Túl közel esett a világegéshez, a nagy katasztrófához, amikor is kiteljesedett a mindenfajta emberi gonoszság (a fasiszmus, a kommunizmus), feltalálta a poklot az ember számára, ide sorolandók a koncentrációs táborok, gulagok... etc. Nos, azok, akiket érintett a katasztrófa, a zsidóság és a cigányság, velünk együtt, egy hazában éltek. Mindkét népcsoport, vallási csoport és nyelvi közösség megsemmisítésére tett kísérlet értett a társadalomnak, értett az egyes embernek is. Ez ártalom a közgondolkodást fertőzte meg, és teremtett olyan gondolkodásmódot, mely hatásában máig is kitapinthatóan jelen van társadalmunkban. Úgy tűnik, hogy roppant nehezen mozdul ki e szellemiség (!) a nulla-pontról.

A szellemiség visszahatása olyan eredményt szült, hogy e témákkal foglalkozni is eredendő bűn lett volna. Éppen ezért a honismereti mozgalom eredményeképpen sorra született településmonográfiákban nem merték a zsidóságot szemrevételezni valamilyen szempontból. Rendre kimaradt a zsidó tematika. Ehhez hasonlóan szokatlan és elmarasztaló véleményt kiváltó tettként fogadták a cigányságról való írást az egyes monográfiákban.

Tehát a tudományos élet mintegy álságos magatartása miatt mindkét területet tabuvá avatta.

Ilyen módon vizsgálódásunk kiterjedhetett lassan a zsidóságra, és ezzel együtt, de amazzal nem párhuzamosan a cigány közösségekre is. E két vallási és etnikai közösség ilyen együtt szemlélése, a téma közös tárgyalása semmiképpen nem indokolt. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy a zsidóságot a vallási elkülönülés, annak következtében életmód- és szokásbeli másságuk tette részben kirekesztetté. Szemben a cigánysággal, ahol is a cigányok a 19. század eleje óta tapasztalható elmaradottságuk, sajátos életmódjuk és nyelvhasználatuk miatt lettek a társadalom peremére szorult kisközösségekké. Mind mélyebbre süllyedő, magatartásukban, műveltségben tragikusan elkülönülő csoporttá. Mindeközben a cigánysággal néhány vagy több gesztus értékű lépés történt. Ilyen első gesztusként értékelhetjük, hogy az 1945-ös földreform során településenként elütő mértékben részesítették a cigány családokat termőföldjuttatásban. Eltelvén néhány évtized, a cigánytelepek felszámolására tettek alig sikeres kísérletet. Az új vagy jó állapotú lakásokat gyorsan lelakták, tönkretették. A köröttük lévő kerteket felverte a gaz, műveletlenül hagyták.

Kezdjük e témakörben a Gyulai Múzeumban végzett munkával. Úgy tűnik, hogy a cigányokkal való törődés Gyulán Erdős Kamillal kezdődött, indult. E munkában komoly segítséget kapott Erdős Kamill az Erkel Ferenc Múzeum akkori igazgatójától, Dr. Dankó Imrétől. Ebbe beleérthető a szakmai tanácsoktól, módszertani eligazításokon át az a tény is, hogy az egyik alapvető tanulmányát „A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai” sorozatban kiadta. Majd a jeles ciganológus halálát követően Dankó Imre írta meg első életrajzát, és ugyancsak ő méltatta Erdős Kamill e téren végzett tudományos munkásságát.

Meg kell említenünk azt is, hogy a hazai kutatás a roma szóval felcserélte a cigány szavunkat. Ebből alkotta aztán a tudományágnak az elnevezését, vagyis ettől kezdve divatosá lett Romológiai Kutató Intézetet szerveznia tudományt pedig, mely a múltjukat, életmódjukat kutatni hivatott, romológiaként emlegetik.

Talán nem érdektelen az sem, hogy még ma is akadnak olyanok, akik a cigány személyeket minden előzetes megszólítás nélkül tegezik, ha fiatal az illető, ha jóval öregebb is az.

Visszatérve Erdős Kamillhoz elmondhatjuk, hogy a szellemi (elmondás útján gyűjtött, vagyis szóbeli hagyományt jegyezte le) – orális – gyűjtést végezte.

Erdős Kamill összegyűjtötte a környezetében, gyűjtőútjai során azokat a kisméretű tárgyakat, melyeket féltett az elkallódástól. Természetesen papírból előállítható írott vagy rajzolt dokumentumokat. Széles körű érdeklődésére jellemző volt, hogy a sajtófigyelő szolgálatot is figyelembe vette. Így jelentős anyagot archivált, halála után az özvegye a hagyatékot gondosan csomagolta és őrizte kisméretű lakásukban.

A magam munkájáról, e téren végzett tevékenységemről el kell mondanom, hogy Gyulára 1976-ban kerültem. Tájékoztattam a múzeumban eddig folyt munkáról. Munkatársaim elbeszéléséből megismertem több személyt, s ezek között Erdős Kamill tudományos tevékenységét.

Felhívták figyelmemet özvegyére, aki egy új, emeletes panelház emeletén őrizte férje hagyatékát.

Első lépésként az Erkel Ferenc Múzeumban 1977-ben Erdős Kamill halálának (1962) 15. évfordulója tiszteletére szerepeltettünk részint Erdős Kamill ciganológiai munkásságát bemutató, részint pedig a Békés megyei Cigányság életét, a velük való társadalmi törődést reprezentáló ciganológiai anyagot. Megjegyezzük, hogy ehhez nem volt semmi agyag a múzeum gyűjteményében. Ezért hát felkerestem Erdős Kamillnét, s kértem, adja kölcsön a hagyatékot. Az ekkor bemutatott ciganológiai anyagot vándorkiállításaként is bemutattuk a megye azon településein, ahol a cigány lakosság lélekszáma jelentősebb, így Dobozon, Sarkadon, Vésztőn stb... 1978-ban bizonyos szempont szerint átrendeztük és újra bemutattuk e kiállítást a Békéscsabai Megyei Művelődési és Módszertani Központban. Ekkor szerveztek egy országos Cigány Közművelődési Konferenciát (1978. július 3–6.). Már ekkor láthattuk s tapasztalhattuk, hogy e kérdéskörnek (a ciganológiai kutatásnak) aligha van múzeumi gazdája a megyében. Ezért is, no meg azért is, mert a cigányságra orientált közművelődési munkának múzeumi vonatkozása is van, illetve lehet, ennek nyomán elhatároztuk, hogy gyulai Erkel Ferenc Múzeumban létrehozzuk a cigány gyűjteményt, létrehívunk egy CIGÁNY ARCHÍVUMOT. Az említett konferenciához kapcsolódó múzeumi kiállítás túl annak közművelődési céljain, mintegy tanulságul szolgált a frissen meghirdetett törekvéseinknek. Annak szakmai megvalósíthatóságára tekintettel a gyűjtőmunka szervezésébe kezdtünk. Noha a kezdeti eredmények szerények voltak, maguk a cigányok is felfigyeltek munkánkra.

Vitathatatlanul szerencsés véletlenek összecsapása közepette indítottuk el a munkát. Az éppen nehézségekkel (pénzügyi) küszködő megyei múzeumi szervezetre aligha számítottunk. A megyei Cigányügyi Koordinációs Bizottság és annak vezetője, Hevesi József készséges segítőnek bizonyult. Nos, erre támaszkodva fogtunk a szervezőmunkához. Az együttműködés első lépése az volt, hogy Erdős Kamill *A Békés megyei cigányok és cigánydialektusok Magyarországon* (Gyula, 1979) című tanulmányát megjelentettük. A téma iránti fokozott érdeklődést jól mutatja, hogy ez már Erdős Kamill művének harmadik kiadása, s mindig elfogyott a kérdéses kiadásnak minden példánya.

Az elméleti körülhatárolása a ciganológia számára is felvetette azt a szükségletet, hogyan lehet az anyagi világot a szóbeli anyagból összeállt gyűjteményhez rendelni. A ciganológusok is a megfigyelésekkel kezdték. Majd a szegényes tárgyi valóság szerveződött múzeumi együttessé. Nehéz feladat a cigány mindennapokat tárgyakkal illusztrálni. Nem mindig találunk jellegzetesen cigány tárgyakat, ezek legtöbbször a nem cigány környezetük által levetett vagy eldobott eszközök, tárgyak stb...

Ott kezdték a gyűjtőmunkát, ahol kevesebb erőfeszítéssel juthattak az eszközök, tárgyak birtokába. Ennek szükségét vagy megfelelő voltát már a pusztá látvány alapján eldöntheti a gyűjtő.

1./ Mindenekelőtt az építészetre gondolok. A szegényes cigánytelepek alkalmasságuk voltak a szakmai megfigyelésre, hamar kideríthető az épületek (a putrik) építőanyaga, az építmény szerkezete, térbeosztása. Ezek a megfigyelések azonban nem hoztak sok eredményt számunkra. Az egy-két elhatárolt tér (szoba) berendezése szegényes és gyakran túlszűfolt. Noha újabban megjelentek a tágasabb lakások, ahol is mind a bútorzat, mind a falak díszítettsége választékosabb. Azonban ezekben az esetekben is számolnunk kell a környezet által olcsón eladott, illetve munkadíj fejében ajándékozott, a környezet által levetett és többé-kevésbé elhasznált, viseltes darabok. Az otthonok díszítettsége túlzó, mondhatni zsúfolt, s roppant esetleges. Semmi szakmaiság nem fedezhető fel abban. Tárgykultúrájukra rányomta bélyegét, s ma is jellemző arra a műtárgyak túlzott vásárlása, gyűjtése.

Nos, ezeket a tárgyakat be lehetett volna gyűjtenünk, csupán a gyűjtemény célszerű elhelyezésének térbeli korlátjai szabtak határt, vagyis nem állt kellő raktár rendelkezésre, amikor a Cigány Archívumot gyarapítani szándékoztunk.

2./ A népviselet is ehhez hasonló tárgyi együttessel rendelkezik. Azonnal megragadja a gyűjtő figyelmét. A kellően díszített darabok cigányossá tehetik a viseletet. Ennek alapján jól tanulmányozhatjuk a cigányok viseletét az alkalomhoz illesztett jellegzetes együtteseket. Ezek könnyebben gyűjthetők és jól s könnyen tárolhatók.

Az Erkel Ferenc Múzeumban mindenekelőtt egy kutatócsoportot hoztunk létre, alakítottunk ki. Kerestem és kutattam azokat a szakembereket, avagy amatőr érdeklődőket, akik szívesen bekapcsolódnak a munkába. Részt vesznek a kutatásokban. Így egy széles körű levelezéssel 10-15 fős csoport verbuválását végeztük el. Eleve adott volt egy, a megyét jól ismerő, az egyes cigány közösségeket kezelhetőség szempontjából ismerő, sőt a települést irányító hatóság és a cigányok közötti viszonyra jellemzőket feltáró munkatárs, ez Hevesi József a megyei Koordinációs Bizottság titkára ki a terepen való jártasságát, helyismeretét e tárgykörben nem nélkülözhattuk. Vele időről időre egyeztetve, mindig sikerül egy gördülékeny munka alkalmat szervezni. Segítségével szerveztük a településeken a terepmunkát.

A ciganológiai szervező- és gyűjtőmunkát 1977-ben indítottuk el, és pedig a hazai román nemzetiségi ifjúsági táborral párhuzamosan folytattuk. Hiszen az egyik cél érdekében kiválasztott települést (román etnikum), a másik cél eléréséhez (cigányok) felhasználhattuk. Ez az elsődleges, ún. ismerkedésszámba menő terepmunka volt (Magyarcsanád). Az első ilyen terepmunka Doboz községben történt. E faluban egy félcigány kutatóra – érdeklődő agilis személyre

– akadtunk, illetve ő ajánlkozott e munkára. Karsai Ervin jelentős ciganológiai feltáró munkát végzett, munkásságához tapad az első magyar–cigány szótár szerkesztése. A munkát előre megszerveztük, e munkába bevontuk a község vezetőit. Ott éppen az általános iskolás, 8 osztályt végzett cigány gyermekek ballagási családi ünnepségeiket tanulmányozhattuk. Esetenként számíthattunk a helyi pedagógusok, illetve népművelők segítségére.

Lassan híre ment a ciganológiai munkánknak, e hírverésre Hevesi kolléga ügyelt. Mindazonáltal a kellő finanszírozásról is ő gondoskodott. Eközben egyre jobban kiterjesztettük a gyűjtők körét. Minden érdeklődőt megszólítottunk. Volt a csoportunkban tanító, muzeológus, újságíró, állatorvos stb... Azt mondhatjuk, hogy lelkes támogatókra leltünk más megyékben is, vagyis Budapesttől Szabolcsig, Szolnok megyétől Somogyig, sőt Tolnától Hevesig volt támogatónk. Így kerültünk szakmai kapcsolatba a kiváló ciganológussal, Dr. Gémes Balázssal, aki a munkaközösségünk megszűnte után (1986) egy évtized múlva indított Tolna megyei munkának a gyulai archívumot tekintette kiindulópontnak.

Az első gyűjtéseket a Békés megyei teknővájó cigányok között végeztük. E családok Békéscsabában a város peremén, részben pedig a közelebbi tanyákon (pl. Mezőmgyer) éltek és dolgoztak. E csoport zöme a Serbán familiához tartozott. Az általuk nyújtott segítség arra kötelez, hogy három évtized múltán is nevük említésével ismerjem el munkájukat és segítségüket. Mindenekelőtt ifjabb Serbán Lőrincet kell említenem, aki 1942-ben Tiszadorogmán született, apja idős Serbán Lőrinc a Tisza árterületén lévő nyárfaerdőben dolgozott, onnan kisebb kitérővel jutottak Békéscsabára. A fiúk az apa foglalkozását üzték, a lányok pedig ugyancsak teknővájókhoz mentek feleségül. Így az egyik sógor, Nyerluc Lőrinc sógor kiváló adatközlőm volt. Környezetében számos fényképet készítettem e nagy szakismeretet anyagismeretet és fizikai erőt követelő munkáról. Megvásároltuk az apróbb tárgyakat, eszközeiket az CA. számára. Megállapodtam velük abban is, hogy teknővájás munka fázisaival összhangban négy részletben tagolt ún. fázisteknőket készítenek, és azokat megvásároljuk a CA. számára.

Így az első része a CA.-nak a teknővájó román cigányoktól került a gyűjteménybe. Mintegy kínálta magát egy újabb cigány kiállításához e tárgyi együttes. Meg is szerveztük a kiállítást. Egyebek mellett egy könnyű cigány szekeret is bemutatunk. Többször kiterjesztettük a gyűjtőmunkát a zenész cigányok (muzsikus cigányok) körére is, e körből ennek ellenére kevés tárgy gyűlt be.

A körükben végzett munkához sok segítséget nyújtottak a gyulai román értelmiség tagjai. Többször elkísértek a körükben végzendő munka közben. Felhívták a figyelmünket távolabbi családokra, így pl. az egyeki Serbánokra, akik részint teknővájók, részint pedig a nők gyékény- és vesszőkötő munkát végeztek. S ilyen műtárgyakkal jártak s talán ma is járják városaink piacait. A kiterjedt rokonság egyik tagja Tiszacsegére telepedett be, ahol a város főutcáján (!) építettek egy kétszintes családi házat.

A fentebb írt kiállításunkról készült tévéfilmet látták a kanadai muzeológusok, akik szintén érdeklődtek a hazai cigányság életmódja iránt. Ők az itt szerzett tapasztalatok alapján vásároltak a békéscsabai teknővájóktól munkadara-bokat, eszközöket.

Az oláh cigányokat Kétegházán, Végegyházán, Sarkadon tanulmányoztuk. Körükben jobbra szóbeli hagyományokat gyűjtöttünk, amulettek is kerültek elő némely családnál. Általában a cigányok készségesnek mutatkoztak. Különösen fontos volt a szokásanyag gyűjtése közben segítségük. Szeghalmon pl. egy földkunyhóban (!) lakó cigány özvegyasszony életét, környezetét, szokásait írhattuk le. A földkunyhót, amely félig a földbe süllyesztett falaival a hagyományos ún. bogárhátú házhoz hasonlítható. A nádtető alulról betapasztott volt, csupán a szelemgerendát hagyták tapasztatlanul, hogy a belső tér könnyebben szellőzhessen. A lakás egyetlen szobából állott, s egyik sarkában zárt pléltűzhely.

A felsorolásból kitűnhetett, hogy a gyűjteménybe leírások, szóbeli anyag került. Szinte mindenki igyekezett egy-egy közösen végzett gyűjtés után az általa tapasztaltakat leírva elküldeni az Archívum számára. Sok fotó is készült ezeken a gyűjtőutakon.

Szuhay Péter

A Néprajzi Múzeum roma gyűjteménye¹

Szükség van-e Roma Gyűjteményre, illetve Múzeumra? Ha abból a megfontolásból indulunk ki, hogy Magyarországon a múzeumi hálózatnak elég cizellált és differenciált rendszere alakult ki, és az országos gyűjtési és hatáskörű történeti, néprajzi, képzőművészeti közgyűjteményektől kezdve az egyes szakterületekhez tartozó gyűjteményeken és megyei fenntartású, többfunkciós múzeumokon keresztül egészen a helyi vagy foglalkozási csoportok anyagaival bezárólag szinte az egész társadalom gazdasági, politikai, kulturális tevékenysége, a különböző társadalmi és foglalkozási csoportok életmódja reprezentálható, azt a választ adhatjuk, hogy valójában nincs szükség Roma Múzeumra, hiszen a különböző múzeumok gyűjteményei evidens módon kéne hogy foglalkozzanak a különböző szakterületeken azokkal az emberekkel, illetve azok kultúrájával, akiket cigánynak vagy romának mondanak, vagy akik magukat cigánynak vagy romának mondják, s azokkal az intézményes kulturális formákkal, melyeket történetesen roma emberek hoztak létre, és egy közös megállapodás alapján valamilyen szinten romának vagy románsnak tartanak. Ebből következően a képzőművészeti gyűjteményeknek ugyanúgy őrizniük kell a roma képzőművészeti alkotásokat – a Nemzeti Galériának a roma magas művészet művészi objektivációit, a Naiv Művészetek Múzeumának az autodidakta és naiv művészetről szóló válogatást –, feltételezve, hogy ezen művészeti alkotások formális logikai közössége az alkotások vagy az alkotók roma azonossága. Úgyisintén

¹ A Kalyi Jag szakiskola születésnapi rendezvényén tartott előadás írásos változata

a néprajzi gyűjteményeknek – melyek egyaránt dokumentálják a népi kultúrát mint osztályjellegű kultúrát és a népi kultúrák különböző etnikus megjelöléssel illethető osztálykultúrából következő változatát. Ilyenformán egy néprajzi gyűjteménynek evidens módon kell tartalmaznia olyan mesterségek dokumentációját, amelyeket jobbra a 18. század vége óta cigány vagy roma kézművesek gyakoroltak, illetve készítettek. Szintén megnyugtató volna a helyzet, hogyha a különböző magyarországi gyűjtemények és múzeumok állandó és időszakos kiállításain a magyarországi cigányok kulturális teljesítménye, a cigányok helye a magyarországi nemzeti kisebbségek rendszerében, a cigányok mint legnagyobb hazai kisebbség és a többség viszonyának, netán konfliktusainak vagy éppen a különböző cigány etnikai csoportok körében zajló kulturális integrációnak, a bontakozó cigány/roma nemzeti kultúra megkreálásának folyamata valamilyen szinten a magyarországi közgyűjteményekben tanulmányozható volna. Tekintve, hogy ezen előfeltevések a legkritikább esetben teljesülnek, s látható módon a magyarországi cigányok körében nemcsak hogy az ezzel szembeni elégedetlenség jelenik meg, hanem pontosan megfogalmazódik annak a vágya és szükséglete, hogy azok az emberek, akiket Magyarországon cigánynak neveznek, vagy akik magukat cigánynak, romának tartják, azok számára az etnikus kultúra és identitás önreprezentációjának kifejezésére alkalmas tér és intézmény álljon rendelkezésükre. Ebben a megfontolásban, egy az etnikus, illetve a bontakozó nemzeti kultúrát reprezentáló intézmény a társadalmi egyenlőséget, a roma kultúra a társadalom más etnikai csoportjaival egyenrangú kultúrájának elismertetését, a romák történeti tudatának kiteljesítését és identitásuk erősítését érheti el. E kulturális intézmény tehát alapvetően betagozódva egy több évszázados intézményrendszer struktúrájába: az önkifejezés és a társadalmi egyenrangúság terepét jelentené. A cigányok, romák kultúrájával foglalkozó etnográfus, antropológus és szociológus azzal egészítheti ki ezt az érvelést, hogy egy ilyen múzeumnak ezen túlmenően az is funkciója lehet, hogy feltárja, hogy a mindenkori többség és annak hatalmi, politikai, tudományos és művészeti szervezetei és intézményei hogyan gondolkodnak a romákról, hogyan ábrázolják, esetleg törvényeikkel és rendelkezéseikkel hogyan befolyásolják a romák életét, illetve a mindenkori többség széles tömegeinek tudatát. Ebben az értelemben tehát ez a lehetséges múzeum a többségről is, a többség mindenkori gondolkodásáról is szól, mely akarva-akaratlanul befolyásolta a cigány etnikai csoportok etnikus folyamatait, a munkamegosztásban betöltött szerepüket, a társadalomhoz fűződő viszonyrendszerüket. Az egyik megfogalmazás alapvetően az önreprezentációt tartja szem előtt, célközönségként alapvetően a romákat jelöli meg, a másik megközelítés ezt kiegészíti, és éppen hogy a társadalmi viszonyrendszerbe ágyazottan kívánja vizsgálni mind a kulturális érintkezéseket, mind az etnikus folyamatokat, mindezt úgy, hogy célközönségként egyszerre jelöli meg a romákat és a többséghez tartozókat. Ez utóbbi megközelítés kiegészíthető azzal is, hogy a múzeumban a kultúra interpretációjában a lehetséges társadalmi konfliktusok mintegy oldó-hárító eszközét látja, s úgy véli, hogy a társadalmi előítéletek kezelhetők egy közöttünk élő „egzotikus nép” megismertetésével. Ezen megfontolások késztettek minket arra, hogy értelmét lássuk egy többfunkciós, a romákkal foglalkozó gyűjtemény, múzeum létrehozásának.

A Roma Gyűjtemény, illetve Múzeum koncepciója. A Roma Gyűjtemény, illetve Múzeum valójában a múzeum a múzeumban strukturális elvet fogalmazza meg, amennyiben azt mondja, hogy mint leendő múzeumnak tartalmaznia kell a tárgyi gyűjteményeken túlmenően olyan gyűjteményeket, amelyek a klasszikus néprajzi vagy más múzeumi rendszerben segédgyűjteményeknek számítanak, melyek ugyanakkor önálló intézményi egységként is felfoghatók. E koncepció másfelől olyan múzeumi tevékenységeket von egybe, melyek a hazai munkamegosztásban akár különböző múzeumokhoz, illetve intézményekhez is tartozhatnak. A feltáró munka összegzését követően ki kell dolgozni azt a gyűjtési koncepciót, mely lefedi a magyarországi cigányság társadalom- és kultúrtörténetének különböző etnikai és rétegződésbeli típusait, valamint a jelenkori társadalom változatosságának, megosztottságának lenyomatait. Ebben a koncepcióban feltehetően nemcsak az ipari társadalmat megelőző kézművestechnikák segítségével létrejött tárgyakat kell gyűjtenünk, hanem az ipari civilizáció tömegtermelésének, a tömegkultúrának származékait is. Vagyis ahhoz, hogy az életmódtörténet jelenkorig követhető mechanizmusait, kényszereit és önálló döntéseit pontosan dokumentálhassuk, nem engedhetjük meg a finnyásság luxusát. Természetesen a kultúraelmélet ingoványos terepén találjuk magunkat, hiszen a cigányság kultúrájának vannak etnikus és vannak osztályjellegűként – pl. a szegénység kultúrájaként – értelmezhető aspektusai. Mindenféle tárgygyűjtés – különösen a jelenkori állapotok rögzítését szolgáló törekvések – elengedhetetlen kísérő jelensége a kulturális és természeti környezet, valamint az emberi cselekvések, a tárgyhasználat pontos fotó- és filmszerű dokumentálása. A tudatos tárgygyűjtést mintegy meg kell előznie egy nagyobb mintavétel alapján való dokumentálás, majd az ebből való szűkebb mintavétel és elemzés. Ennek segítségével mondhatjuk meg az egyes vagy kollektívoként bekerült tárgyak valódi társadalmi jelentését, azt, hogy variánssal vagy invariánssal van dolgunk, azt, hogy a tárgyak, illetve együtteseik egyes egyéneket, családokat vagy nagyobb kulturális, foglalkozási, etnikai csoportokat reprezentálnak.

Elsőrendű feladatunk az antropológiai megközelítés szem előtt tartásával annak a folyamatnak vizsgálata, elemzése, tudományos feldolgozása és kiállítási interpretálása, mely a szemünk előtt zajlik, vagyis a cigányság etnikai csoportjai közötti kulturális integráció és a cigány nemzeti kultúra megkonstruálása, mintegy a cigányság mitológiájának, történelemszemléletének és közös kulturális köznyelvének kidolgozásával. Ebből természetesen óhatatlanul az is következik, hogy a cigányság politikai és kulturális mozgalmait ugyanúgy kutatnunk kell, mint a mindennapok „népi kultúráját”. Vegyük közelebről szemügyre a Roma Gyűjtemény, illetve Múzeum ideáját, valamint a folyó munkákat.

I. Tárgyi gyűjtemények

1. Néprajzi Gyűjtemény

Ez a gyűjtemény alapvetően a klasszikus néprajzi gyűjtemények szerkezetét követi. Ebben a gyűjteményben többek között a hagyományos cigány mesterségek tárgykörébe tartozó tárgyezüttéseket gyűjt-

jük, munkaeszközöket és a tevékenység nyomán létrejött áruforgalomba kerülő végtermékeket, itt a fémművességtől a teknővájókon keresztül számtalan mesterséget regisztrálunk. Így ezen tárgycsoportok egyszerre lefedik a Néprajzi Múzeum önálló gyűjteményi egységeiként számontartott mesterség, táplálkozás, ko-

sár, állattartás, földművelés-gyűjtemények darabjainak egy részét. Ugyancsak ebbe a gyűjteménybe soroljuk a mindennapi, saját használatra készült darabokat, melyek akár a művészkedés, akár a barkácsolás kategóriájába tartoznak. Gyűjtjük a viseleti egységeket is, valamint a szokások és hiedelmek tárgykörébe tartozó tárgyasult kulturális megnyilvánulásokat. (A gyűjtemény jelentősebb darabjai: piliscsabai romák által készített kovácsoltvas bútorok, a nagykanizsai teknővájók munkái, taranyi bádogosszerszámok, győri iszkápás-műhely, kisbajomi kosársorozat, különböző oláh cigány törzsek női és gyermekviselletei.)

2. Kultúrszociológiai Gyűjtemény

Ezt a gyűjteményi egységet az egykori Munkásmozgalmi Múzeum vagy a megyei múzeumok életmódtörténetet dokumentáló törekvéseit reprezentáló gyűjteményeként is felfoghatjuk. Abból a megfontolásból indulunk ki, hogy hosszú időn keresztül, de a mai napig is egyes tudományterületekre jellemző módon a cigányság kultúráját alapvetően nem mint etnikus kultúrát, hanem mint osztály- illetve réteggultúrát, mint szegénységkultúrát írták le. Az természetesen egy további kérdés, hogy ezeket a korábbi megfontolásokat hogyan tudjuk a későbbi etnikai folyamatokra, a nemzeti kultúra megfogalmazására vonatkoztatni, illetve hogyan tudjuk az ezekre gyakorolt hatását igazolni. A gyűjtés és archiválás elsősorban épp azt a célt szolgálja, hogy a tudományos előmunkálatokat követően valóban egy egy kézben sűrűsödő anyag birtokába kerüljünk. Ebben a gyűjteménybe azokat a tárgyakat és tárgye gyűjtéseket gyűjtjük, amelyek a cigány háztartások tárgyi környezetébe, tárgyi világába tartoznak, függetlenül attól, hogy ezek a gyáripar, a tömegtermelés által előállított darabok, vagy saját készítésű vagy netán mások használatából átvett tárgyak. A lényeg mindenestre a tárgye gyűjtésekben van és ab-

ban, hogy ezekkel jól reprezentálhassuk a különböző vagyoni, foglalkozási és életforma-csoportok tárgyi világát. (Jelentősebb tárgycsoport a 80-as évekből egy tisztaszoba bútorzata és berendezési kellékei.)

II. Képzőművészeti Gyűjtemény

E gyűjteményi egység kialakítása során tudatosan vállaljuk azokat a párhuzamosságokat, amelyek a különböző képzőművészetet gyűjtő múzeumok és gyűjtemények között jönnek létre. Éppen a képzőművészetben fellelhető reprezentációt a tárgyi anyagra vonatkoztatható interpretációként szeretnénk kézzelfoghatóvá tenni egy koncentrált gyűjtemény kialakításával.

1. Cigány képzőművészek alkotásai

Ebben a gyűjteményi egységben azoknak a roma alkotóknak (a szakmai közéletben sokszor naiv vagy autodidaktának is nevezett művészeknek) alkotásait gyűjtjük, akik képeikben és szobraikban a cigányság történeti múltját, ősi mesterségeit, hiedelemvilágát és életérzését örökítették meg. Ezzel párhuzamosan elkezdtük a roma képzőművészek CD ROM kataszterének összeállítását, melyben a magyarországi közgyűjteményekben, alapítványokban, kulturális egyesületekben és egyéb intézményekben, közhivatalokban fellelhető műalkotások reprodukcióit, adatait és műleírásait rögzítjük. A mintegy 400 db-ból álló gyűjteményben tíznél több alkotással szerepel: Bada Márta, Balázs Lajos, Csányi János, Ferkovics József, Gyügyi Ödön, Kosztics László, Oláh Jolán, Orsós Teréz, Ráczné Kalányos Gyöngyi, Szentandrassy István, Varga László.

2. A magyar képzőművészet „cigány képe”

Ebben a gyűjteményi egységben elsősorban azokat a XIX. században és XX. sz. első felében készült kvalitásos és másodvonalbeli, a népszerű és tömegművészet műfajába sorolható alkotásokat gyűjtjük, melyek egyfelől a társadalomban élő cigányképet

fogalmazzák meg, sokszor zsánerképek és képzőművészeti toposzok, közhelyek formájában, másfelől azonban ezek sok esetben a későbbi képzőművészeti köznyelvet is befolyásolják, akár a cigány alkotók témaválasztását is. Így grafikákat, festményeket, selyem- és gobleinképeket gyűjtünk, melyek egyszerre szolgálhatták a tudományos megismerést és leírást, és egyszerre válhattak a társadalom többsége számára mindennapi lakásdíszé. A közvetlen megvásárolható műalkotásokon kívül archívumot (virtuális gyűjteményt) készítettünk, mely a magyarországi közgyűjteményekben és magántulajdonokban fellelhető nem romák készítette, ám romákról szóló alkotásokat veszi számba. A gyűjtemény közel 50 alkotásból áll.

III. Levéltár- és kéziratár

1. Levéltár

Ebben a gyűjteményben a magyarországi levéltárak cigányokra vonatkozó iratainak, összeírásainak másolatait gyűjtjük és archiváljuk, elsősorban abból a célból, hogy egy helyen lévén az anyag, a kutatók a későbbiekben könnyebben hozzáférhessenek a romákról szóló történeti forrásokhoz. Jelentősebb anyag: a Mária Terézia-féle 1770-es években végrehajtott cigányösszeírás.

2. Dokumentumtár

Ebben az egységben a családi és egyéni irattárok, hagyatékok gyűjtése során bekerült anyagokat archiváljuk és őrizzük. Jelentősebb anyag: László Mária hagyatéka.

3. Kéziratár

Ez a gyűjteményi egység azokat a kéziratokat tartalmazza, amelyek különböző intézmények keretén belül készült különböző kutatások során keletkeztek, ám nem publikálták őket, vagy pedig a munkacsoport felkérésére és megbízásából készültek. Jelentősebb anyag: Berey Katalin telepkutatása.

IV. Kisnyomtatványtár

Ebben az egységben a romákkal kapcsolatos művészeti, tudományos, közéleti és politikai eseményekhez kapcsolódó meghívókat, plakátokat, programfüzeteket, levelezőlapokat gyűjtjük és archiváljuk. E gyűjteményi egységen belül a vicc- és élclapok cigányábrázolásainak vicceit és karikatúráit rendezzük algyűjteménybe.

V. Filmtár

Ez a gyűjteményi egység egyszerre megint leképezi egy létező intézmény, a Filmtudományi Intézet archívumát és a filmkészítő stúdió funkcióját.

1. Filmgyűjtemény

Ebben a gyűjteményi egységben az elsősorban Magyarországon, de másodlagosan bármely országban készült, romákról szóló film- és videóanyagot gyűjtjük és archiváljuk. Egyaránt érdeklődésünkre tart számot az a játékfilm, ahol a cigányok akár csak epizód- vagy mellékszereplők, s azok a játékfilmek, melyeknek maguk a főszereplői ők. Ugyancsak fontos megjelenítési eszköz a dokumentumfilmek immár végeláthatatlan sora. E gyűjtemény külön alegségét jelenti azon videóanyagok sora, melyeket romák, vagy romák megrendelésére és megrendezésében nem romák készítenek (home videó).

2. Filmstúdió

Ebbe a gyűjteményi egységbe a munkacsoport által készített filmek, illetve videótanulmányok tartoznak, melyek elsősorban a hagyományos mesterségek, életút interjúk, közösségleírások, szokások és életformák dokumentálásának tárgyköréből válogatnak. Szoros összefüggésben áll a Filmstúdió tevékenysége mind a képzőművészeti, mind a tárgyi gyűjtemény egyes egységeivel, értelemszerűen azokkal, amelyeknek látható tárgyi végtermékei is vannak. Az 500 órányi forgatott anyagon kívül 40 kisfilmet állítottunk össze, illetve

elkészült a *Romák Közép- és Kelet-Európában* című kiállítás filmje (44 perc), a *Kései születés* (a cigány értelmiségi mozgalom kibontakozásáról; 67 perc) és a *Cigány-kép – Roma-kép* (a magyarországi cigány képzőművészekről; 78 perc) dokumentumfilmek.

VI. Fotótár

1. Fotógyűjtemény

Ebben az egységben elsősorban a Magyarországon, de más országokban is készült cigányokról szóló archív- és jelenkori fotóanyagot gyűjtjük és rendszerezünk. E gyűjteményi egység alatt hozzákezdtünk egy CD ROM fotóarchívum kialakításához, tekintettel arra, hogy számtalan felvételt sem eredeti, sem negatív formájában nem lehet már begyűjteni, viszont akár könyvekből, akár kölcsönfelvételekből számítógépes rendszerre felvihető ez az anyag. Jelentősebb sorozat: Kallós Oszkár cigány zenészek albumának képei, László Mária (az egykori MCKSZ vezetője) hagyatéka, vagy több családi fotóalbum másolata.

2. Fotódokumentáció

A munkacsoport által végzett terepmunkák, gyűjtések során készült felvételek, illetve tudatos program alapján készülő dokumentumok együttese e gyűjtemény, mely közel 3500 felvételből áll.

Roma Múzeumra várva. Arra törekszünk, hogy gyűjteményünk minél nagyobb nyilvánosságot kapjon. A fennállása alatt készült el a már említett *Romák Közép- és Kelet-Európában* című nemzetközi kiállítás. Addig is, amíg egy önálló roma intézmény létre nem jön, a Néprajzi Múzeum Roma Gyűjteménye alkalmas arra, hogy anyaga „vándormúzeumként” az ország különböző pontjai és intézményei – művelődési házak, kisebbségi önkormányzatok, oktatási bázisok, múzeumok – között vándoroljon. Ugyancsak elvi lehetőségként számolhatunk azzal is, hogy az általunk gyűjtött egyes műalkotásokat tartós kölcsönzésbe adjuk át olyan intézményeknek, szervezeteknek, ahol biztosított a tárgyak folyamatos kiállítása, látogatottsága és őrzése. Csak az elmúlt években gyűjteményünk kisebb-nagyobb egységeit többször adtuk kölcsön. Békésre Labancné Milák Brigitta képeit vittük, Szekszárdon, majd Tamásiban a beás képzőművészek alkotásait állítottuk ki, Budapesten – mindkét évben – a Fészek Klubban a *Fészekrakó Romák a Fé-*

VII. Hangtár

1. Zenei Gyűjtemény

Elsősorban a hazai és másodsorban más országokból származó zenei felvételek (kiadványok: lemezek, kazetták, CD-k, kották) gyűjtése és archiválása; a hagyományos folklórzenétől az intézményesült cigány zenén át egészen a dzsesszig e részlet feladata.

2. Műsorgyűjtemény

Ebben a gyűjteményben elsősorban a hazai rádióműsorok gyűjtése és archiválása folyik a Cigány Félórától más rádióműsorokban elhangzott interjúkig, beszélgetésekig.

3. Egyéb hanggyűjtemény

Ez a gyűjteményi egység a munkacsoport által készített, a terepmunka során felvett tematikus és életútinterjúk együttesét tartalmazza.

VIII. Könyv- és folyóirattár

A tudományos kutatás nélkülözhetetlen eszköze a könyvészeti gyűjtemény, a könyvtár. Ebben a könyvtárban egyrészt megtalálhatók kell legyenek a cigányokról szóló tudományos értekezések, szakfolyóiratok, az újságok cigányokról szóló kiadásai és a romák által szerkesztett közéleti, kulturális és politikai lapok, valamint a publikált cigány irodalom széles köre.

szekben rendezvény keretén belül ugyancsak tárlatot rendeztünk gyűjteményeinkből. Több roma művész, így Váradi Gábor, Varga László, Balogh Balázs András, Oláh Jolán, Kosztics László, Orsós Teréz gyűjteményes kiállításához adtuk gyűjteményünk számos darabját. Több alkalommal pedig a Magyarországi Cigány Információs és Művelődési Központban rendeztünk átfogó kiállítást. A Pataki Művelődési Házban a Roma Képzőművészek III. Országos Tárlata kiállításához járultunk hozzá. Két alkalommal is fotókiállítást rendeztünk a Diákszigeten. Legnagyobb vállalkozásunknak a Soros Alapítvány 15 éves születésnapján az ELTE TTK látványosi épületében megrendezett kiállításunkat tekinthetjük.

Mindezek biztosítják azt, hogy gyűjteményünk darabjai nemcsak raktárainkban várják a Roma Múzeum megalakítását, hanem tevékenyen reprezentálják a roma kultúrát.

Összegzés. Összegzésként azt mondhatom, hogy addig is, amíg valóságos múzeum, közgyűjtemény vagy valamilyen kulturális bázisintézmény nem lesz, kénytelenek vagyunk beérni mindezek virtuális „hiánypótlásával”. 2006 tavaszára a „Program az összetartó társadalom megteremtéséért” keretén belül elkészítettük „A roma kultúra virtuális háza” multimediális DVD-ROM-ot. Ebbe a szerkesztők (Fátyol Tivadar, Fleck Gábor, Kószegi Edit és Szuhay Péter) a Roma Gyűjtemény anyagaira nagyban támaszkodva, és azt ugyanakkor jelentősen kibővítve létrehoztak egy akár a valóságban is megvalósítható „intézményt”. Hadd idézzem ennek a lemez borítóján megjelent rövid kalauzát.

„És most helyezkedjünk kényelembe, tegyük gépünkbe a mellékelt korongot, s megnyílik előttünk a Roma Kultúra (virtuális) Háza. Ha belépünk az Aulába, Cziffra György pódiumról kiszűrődő zongorajátéka fogad bennünket. Ha bekukkantunk az információs helyiségbe, kézhez kaphatjuk az épület »közlekedési térképét«, melyből kiderül, merre indulhatunk tovább. Ha például az alagsor felé vesszük utunkat, a képzőművészeti- és a fotótárat látogathatjuk meg. A képtárban megtekinthető több mint négyszáz *képzőművészeti alkotás*, a fotótárban pedig négy fotóalbumba rendezve több mint ezer *fényképfelvétel*.

Ha felfelé indulunk a lépcsőn, az emeleten kiállításokba és az olvasóterembe, onnan pedig a kutatóba juthatunk el. A kiállítóteremben három kiállítás vár minket, mintegy száz festményből készített tematikus válogatások.

Az olvasóteremben *számtalan könyvet és tanulmányt* vehetünk kezünkbe, így egy irodalmi olvasókönyvet, egy antropológiai szöveggyűjteményt, hét, különböző tematikájú bibliográfiát, egy filmográfiát és egy népismereti annotált irodalomjegyzéket, számtalan, az előadásokhoz kapcsolódó tanulmányt, valamint egy *roma ki-kicsodát*. Az olvasóból átléphetünk a kutatószobába, ahol pedig rövid szöveges ismertető és etnográfiai filmösszeállítások segítségével betekinthetünk három kutató munkájába.

Az emeletről a tetőtérbe visz tovább utunk. Itt beülhetünk a foglalkoztatóba vagy az előadóba, ahol különböző témájú órákon vehetünk részt. A foglalkoztatóban nyolc, közös foglalkozáson megvitatásra ajánlott tolerancia-filmösszeállítást találunk, hozzá kapcsolódó kisebb játékos feladatokkal, az előadóban pedig tíz, tanároknak szóló, képekkel illusztrált *előadást* hallgathatunk meg.

Pihenésképpen betérhetünk a kávézóba, ahol az egyik asztalnál étvágygerjesztőül a konyha rejtelseibe tekinthetünk be, míg egy másik asztalnál rá-

csatlakozhatunk az Internetre, és egy roma *link-gyűjtemény* segítségével még jobban kitérítjük a rendelkezésünkre álló világot.

A ház több pontján, így az alagsorban, az emeleten és a tetőtérben is rábukkanunk egy-egy zeneberendezésre, melyet bekapcsolva még élvezetesebbé tehetjük virtuális sétánkat. Itt több mint négy óra *zenei anyag* és közel egy óra *versfelvétel* található, melyek közül szabadon választhatunk, és a kigyűjtött felvételeket elvihetjük magunkkal a kiállításokra, a képgyűjteményekbe, az olvasóba vagy a kávézóba.

Lépjünk be hát! Kalandra fel!”

Bódi Zsuzsanna

Magyarországi cigánymesterségek

A Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesület 15 éves jubileuma alkalmából szervezett konferenciához kapcsolódóan kiállítás nyílt a Cigány Népművészek Országos Egyesülete pályadíjnyertes alkotásaiból. Anyaga megtekinthető az egyesület portálján (www.romaart.hu). A magyarországi cigány mesterségekről szóló alábbi tanulmány a kiállításhoz kapcsolódó kiadványban megjelent írás rövidített változata.

A hazai cigányság története, nyelve és kulturális hagyományai alapján jól elkülöníthető csoportokból áll. Az eltérő kulturális háttérrel rendelkező csoportok az évszázadok során folyamatosan alkalmazkodtak – az adott gazdasági és társadalmi keretek függvényében – az új lehetőségekhez.

A magyarországi cigányság évszázadokon át a foglalkozásai révén különült el a többségi társadalomtól. E foglalkozások társadalmon belüli helyének, szerepének változása meghatározta az egyes csoportokba tartozók életkörülményeit.

Hazánk területére a 15. század elején érkeztek nagyobb csoportokban cigányok a török uralom alá került Balkánról. A néhány fennmaradt

dokumentum alapján fegyvermesterek, tűzérek voltak, puszkagolyókat és egyéb hadi szerszámokat készítettek.

A 16. században a hódoltsági területen élő cigányokról a török források révén viszonylag sok adattal rendelkezünk. A mohamedán hadsereg és közigazgatás szolgálatában igen sok fémműves cigány állt (kovácsok, tűzmesterek, golyóöntők, szegkovácsok, kardkovácsok, puszkakészítők, fegyvercsiszárok). A kincstári szolgálatot teljesítő adómentességet élveztek. A fémművesmesterség jelentőségét mutatja, hogy 1560-ban Budán az adózó cigányok egyharmada kovács volt.

Míg a hódoltsági területen a cigányok nagy részét foglalkoztatta a hadsereg és a közigazgatás, valamint a társadalmi felemelkedés is adott volt

számukra, az ország többi területén a fémműves cigányok helyzete igen változatos képet mutat.

Voltak, akik uradalmi szolgálatba álltak mint kovácsok, fegyverkovácsok. Az uradalmak biztosították számukra a vasat, megszabták, mit és milyen mennyiségben készítsenek, és meghatározott áron vették át tőlük az elkészült termékeket. A várakban is teljesítettek szolgálatot kovácsként, javítási munkák végzőiként. A falvak jelentős részében cigány volt a helység kovácsa.

A szabad királyi városokban – ha veszélyeztették a céhekbe tömörült kovácsok munkáját – a városi rendeletek korlátozták tevékenységüket.

A vándorló cigány kovácsok részére a földesurak vagy a közigazgatás tisztségviselői privilégiumleveleket adtak ki, mivel a falvakban – más mesteremberek hiányában – szükség volt munkájukra.

Erdélyben élt a hódoltság idején a legtöbb cigány. A városok mellett letelepülők ellátták a közmunkákat, és volt köztük kovács is. Az erdélyi kincstár fennhatósága alá tartozott két jelentős fémműves csoport: az aranymosó cigányok és a sátoros taxás cigányok, akiknek nagy része rézműves, üstműves, rostás, lakatos és késes volt.

A török uralom magyarországi felszámolása után – az elnéptelenedett területek 18. század eleji betelepítésével egyidejűleg – cigányok is érkeztek nagyobb csoportokban hazánkba, megnőtt a vándorcigányok létszáma, nagyobb részük valószínűleg erdélyi sátoros kézműves volt.

Ebben az időszakban a Habsburg-uralkodók nyugati mintára a cigányok törvényen kívül helyezésével, az őket segítők büntetésével próbálták a közbiztonság helyzetén javítani. 1712-től azonban a cigányokkal szembeni

erőszakos fellépést felváltotta a letelepítésüket szorgalmazó központi politika. A szemléletváltozás oka elsősorban az örökös tartományok közbiztonságának védelme volt, hiszen a keletről jövő vándorcigányok magyarországi letelepítése nyugatra vándorlásuk megakadályozásával volt egyenlő. A letelepített, munkához jutott cigányok növelték az adófizetők számát, a Habsburg-abszolutizmus felvilágosult uralkodóinak a cigányság ügyében hozott rendeletei alapvetően ezt – a cigányságnak a jobbágyságha való beolvasztását – célozták.

A 18. századi cigányösszeírások alapján képet alkothatunk a cigány fémművesség korabeli jelentőségéről. Erdélyben a kézműves sátoros taxás cigányok és aranymosó cigányok kinevezett fővajda irányítása alatt álltak. A fővajdák a csoportok élén álló – ugyancsak kinevezett – vajdák segítségével gondoskodtak az adók beszedéséről, illetve az arany beszolgáltatásáról, a csoportok védelméről és a szökések megakadályozásáról. Az aranymosók adómentességet élveztek, kiváltságaiukat 1832-ig megőrizték.

A 18. századi összeírások tanúsága szerint a cigány férfiak csaknem háromnegyede kézművesmesterséget folytatott, nagy részük valószínűleg fémműves volt.

Az országban a 19. század közepére a tanult iparosok száma megnövekedett, így a városokban, a jelentős jövedelmet biztosító uradalmakban és falvakban a cigány kovácsokat a tanult iparosok váltják fel. Figyelembe kell venni azt is, hogy a több évszázada letelepedett cigány kovácsok és szegkovácsok jelentős része erre az időszakra már asszimilálódott.

A vándor fémművesek a keletről és délről folyamatosan érkező bevándorló csoportok tagjaiból kerültek ki.

Ezek a csoportok nyelvükben, szokásaikban a román és délszláv területeken kialakult hagyományait őrizték, amelyek jelentősen eltértek a hazánkban több évszázada megtelepült cigányság nyelvétől és szokásaitól.

A jobbágyfelszabadítást követően Magyarországra érkező cigány csoportok letelepedését a nagybirtokok már csak mezőgazdasági munka fejében biztosították. A fémművesmesterségek visszaszorulóban voltak, így az ezzel a késői bevándorló hullámmal érkezők elvesztették önállóságukat, kiszolgáltatottá váltak, szolgáltatásaiknak alkalmazkodni kellett a helyi igényekhez, csak ott kaphattak letelepedési engedélyt, ahol szükség volt napszámosokra.

A 19. században is több cigányösszeírás készült, amelyekből képet kaphatunk a cigányság akkori helyzetéről. A kor legrészletesebb, az egész ország területére kiterjedő cigányösszeírása (1893. január 31.) szerint a cigányok 91,48 százaléka falun élt, az állandóan letelepedettek aránya pedig 88,55 százalék volt.

Az 1893. évi felmérés részletesen foglalkozik a cigányok foglalkozási struktúrában elfoglalt helyével. A felnőtt cigány lakosság 65,58 százaléka végzett ebben az időben ipari munkát, ebből 15,3 százalék a fémmunkával foglalkozók aránya. A fémművesek közül a legtöbben kovácsok. Az ország kovácsainak 22,5 százaléka ebben a korban cigány volt. Megfigyelhető, hogy minél fejletlenebb gazdaságú, minél szegényebb valamely vidék, annál nagyobb a cigány kovácsok aránya.

A kovácsok mellett a cigány fémművesek másik két népesebb csoportja az üstkészítők és a szegkovácsok. Üstkészítőt legtöbbit a máléfőző üstöt használó területeken találtak a Tisza–Maros közén. Csak kétharmad

részük telepedett le véglegesen, a többiek részben vagy teljesen vándorló életmódot folytattak. Szegkovácsok nagyobb csoportokban az ország északi megyéiben éltek, rájuk a letelepedett életmód a jellemző.

A cigány fémművesek többi csoportja: a csengőkészítők, kolompárok, bádogosok, rézművesek, késesek, kőszőrösök, ha rendelkeztek is lakhellyel, munkavégzésük mozgó életformát követelt.

Az 1893-as felmérés adatai azt bizonyítják, hogy a cigányok hagyományos fémművesmestersége ebben az időben már visszaszorulóban volt, hiszen a 18. században még a férfiak több mint fele végezte ezt a munkát.

A cigány fémművesek munkája iránti igény csökkenését mutatja, hogy a 19. században iparuk gyakorlása már többnyire más foglalkozással párosul. A kovácsok mesterségük mellett leggyakrabban téglavető, lókupecsek, muzsikások és sárművesek, a szegkovácsok leginkább muzsikások.

A gépi nagyipar kialakulásával a cigány kovácsok termékeit egyre inkább az olcsó tömegcikk helyettesítik, bár teljesen a második világháború idejéig sem tudták kiszorítani azokat. A cigány fémművesek javító, szolgáltató tevékenységére még századunk hatvanas éveiben is szükség volt a falvakban.

A foglalkozásváltás terén a legjelentősebb változás a zömében kovácsmesterséget folytató, az országban legrégebben élő, úgynevezett magyar cigányoknál következett be az elmúlt évszázadok során.

A falvakban, közösségüktől elszigetelten élő, kovácsolással foglalkozó családok nagyobb része feltehetően asszimilálódott. A török hódoltság kora

után – mezővárosokba költözésükkel egyidejűleg – megnőtt körükben a zenészek aránya. A 19. század végén – a 20. század elején a falvakban is elterjedt a cigányzene – szinte minden faluban volt egy vagy több cigányzenekar.

A mesterségüknél legtovább megmaradó, máig is a cigány nyelv kárpáti dialektusát beszélő szegkovácsok munkája iránti kereslet először a fahajók kiszorulásaival csökkent, de a vasútépítéseknel, bányákban még a 20. században is nagy mennyiségre volt szükség termékeikből.

A két világháború között nagyüzemek és vaskereskedők megrendeléseinek tettek eleget. Mivel a szegkovácsok egy-egy munkadaraból mindig is nagyobb mennyiséget készítettek, nem volt idegen tőlük a nagyüzemi munkavégzés. Legjellemzőbb termékeik: stukatúrszeg, rabitzszeg, kampósszeg, sínszög, tokszög, ács- és állványkapocs, cigányszög, fedélpépszög, fillérszög, szárnyasszeg, sarokszeg, jancsiszög, iszkábaszög, csatornabilincs, gázcsőtartó, söllnikampó. Iszkábásoknak is nevezték őket, mert sok iszkába szöveget kovácsoltak hajók, dereglyék, csónakok készítéséhez.

A második világháború után sora alakultak meg a szövetkezeteik. A szegkovácsstermékek iránti kereslet csökkenése miatt napjainkra a szövetkezetek megszűntek, tagjaik egy része vállalkozóként készíti továbbra is a hagyományos szegkovácsstermékeket, de egyre többen áttérnek az egyéb kovácsoltvas termékek (dísztárgyak, kerítés, erkélyrács stb.) készítésére.

A cigány fémművesek többi csoportja a 18–19. századi bevándorlók, az úgynevezett oláh cigányok közül került ki. Körükben a legtöbb a vándoriparos és kereskedő, zárt közösségeik őrzik nyelvüket és hagyományaikat. Az egy-

re szigorodó kényszerítő intézkedések hatására az első világháború idején zömük már állandó lakhellyel rendelkezett, itt teleltek ki. Nyáron a csoport továbbra is együtt vándorolt munkát keresve. A két világháború között – amikor megtiltják a vándoriparosok járművel való közlekedését – kialakul a férfiak maihoz hasonló, kisebb körben való mozgása. Természetesen a jogszabályoknak nem mindenütt szereztek érvényt azonos szigorral, így az ország különböző területein a fenti folyamatok lejátszódásának ideje igen változó volt.

A cigány kovácsok legkeresettebb munkája az úgynevezett cigányfúró, amely – különleges megmunkálása miatt – a legkeményebb anyagokhoz is használható volt. Több adat bizonyítja, hogy jelentős szerepük volt a vasútépítési munkálatoknál, talán ez is hozzájárult mesterségük fennmaradásához a 20. században.

A cigány fémművesek egy része az első világháború után – a határok lezárása miatt kívül rekedt szlovák vándoriparosok helyébe lépve – drótozó, foltozó munkákat vállalva járta a falvakat.

A rézműves cigányok üstöket készítettek és javítottak, kolompokat, csengőket, juhászkampókat, fokosokat, gyűrűket, pipaszurkálót és egyéb kisebb réztárgyat készítettek.

A német nyelvterületről érkező szintő cigányok foglalkozása a mutatványosmesterség és a hárfazene mellett máig is a késélezés, köszörülés. A vándorköszörűsök két keréken tolt, talicskaszzerű alkotmánya lábbal hajtott lendítőkerékkel volt felszerelve, ennek segítségével működtették a köszörűköveket. Ezt az alkotmányt ma már kerékpárra szerelt köszörű váltotta fel. A köszörűsök, csakúgy, mint a drótosok, üstfoltozók, faluról falura

járva, vásárokon, piacokon végezték munkájukat. Kést, bárdot, ollót élezték, még esernyőt is javítottak.

Már a 18. századi összeírásokban is találunk az ország északi és déli területein szórványadatokat famunkával foglalkozó cigányokról. A 19. század közepétől az összeírásokban szereplők száma nő. Összefüggést feltételezhetünk a havasalföldi és moldvai rabszolgafelszabadítások és a román anyanyelvű faárukészítő cigányok magyar területeken való megjelenése között.

Az 1893. évi összeírás idején Baranya és Somogy megyében a cigány férfiak 20-25 százaléka foglalkozott famunkával: teknőkészítők, fakanálkészítők, orsókészítők, favágók voltak. A beás cigányok termékei: sózó-, mosogató-, dagasztó- és mosóteknők, szakajtók, fa evő-, keverő-, tejfelszedő és zsírkavaró kanalak, fatányérok, disznóvályúk, szerszámnyelek, hókotró lapátok és egyéb, a háztartáshoz szükséges faeszközök.

A 18. században már Magyarországon élő cigányok lépést tudtak tartani a magyar társadalom lassú és fokozatos átalakulásával, de a későbbi bevándorlók zöme erre már képtelen volt.

A 18. század legjellemzőbb cigány foglalkozásai: az összeírások alapján kovács, fémműves, egyéb kézműves, aranymosó, zenész. Gyakori a többféle foglalkozás együttes gyakorlása (kovács-zenész, zenész-lókereskedő stb.), ami azt mutatja, hogy egy foglalkozás nem biztosított elegendő jövedelmet. Az összeírások és a névanyag alapján feltételezhetjük, hogy elég jelentős volt a katonák, katonazenészek száma is a korabeli cigányság körében.

A 18. század végére megszokasodik a cigányzenekarok száma a városokban. Az országba érkező újabb csoport-

tok leginkább a vándor fémművesek számát növelhették, akiknek letelepedését a hatóságok minden eszközzel igyekeztek előmozdítani. Közülük kerülhettek ki a fémművesmesterség mellett lókereskedéssel foglalkozók, asszonyaik pedig a jóslás mellett aprócikkkel házaltak. Ebben az időszakban, amikor a nagybirtokosoknak még nem állt érdekükben az olcsó munkaerő erőszakos letelepítése, ezek a csoportok tevékenységükkel tőkét halmozhattak fel, amellyel megalapozhatták függetlenségüket.

A cigány lókereskedők és cincárok az első világháború idejéig jelentős befolyással rendelkeztek, elismert szakértőként az állami lófelvásárlási bizottságok munkájában is részt vettek. A házzal rendelkező, de tavasztól nyárig a vásárokat járó lókereskedők vagy munkát kereső fémművesek anyagi biztonságát lovaik mellett ékszereik, dísztárgyaik alapozták meg, amelyeket pénzsűkületben zálogba tehettek.

A lókereskedés az első világháború után hanyatlani kezdett, ekkorra tehető a régiségkereskedésre való áttérése ezeknek a csoportoknak, ennek előzménye, hogy a 19. század közepén kialakult használsruha-értékesítésbe már bekapcsolódtak a cigány kereskedők.

A fém-, toll- és ronggyűjtés szintén a korábbi vándor, szolgáltató tevékenységek (fémművesmunkák, cse-rekereskedelem stb.) során kialakult tapasztalatokra alapozódott mint új tevékenységi forma.

A jóslás továbbra is megmaradt az asszonyok tevékenységének, csak az utóbbi évtizedekben – a kereskedés jövedelmezőbbé válásával – csökkent a jelentősége. Napjainkban a kereskedés szabadabbá válásával a vidéken élő oláh cigányság körében megnövekedett a lovakkal foglalkozók száma.

A román fejedelemségek területéről a jobbágyfelszabadítást követő időszakban az új bevándorlási hullámmal érkezettek a nagybirtokok már csak mezőgazdasági idénymunka fejében engedték letelepedni, a teknősök/beások pedig termékeikkel fizettek a szálláshelyért és a kapott fáért.

Az árutermelő parasztgazdaságoknak is szükségük volt olcsó munkaerőre, így alakulhatott ki az a szolgáltató tevékenységcsoport (mázolás, kemencetapasztás, meszelés, mosás, napszámomunka stb.), amelyet az 1960-as évekig végeztek a falvakban élő cigányok a helyi parasztság számára.

A dualizmus idején a régi cigánymesterségek elhalása csak lassú folyamat volt, így a mesterségükből kikopó cigányok a gyors gazdasági növekedés miatt más területeken megélhetést tudtak találni. Viszonylag önállóan véggezhető munka volt a vályogvetés, amelyet a megrendelés helyszínén végzett egy-egy család. A vályogvetés egyike a legnehezebb sármunkáknak, mégsem biztosított – idényjellege miatt – megfelelő megélhetést. Leginkább a fában és kőben szegény Alföldön terjedt el a vályogból való építkezés. A 19. század elejétől a második világháborút követő időszakig ez az építési mód meghatározó volt.

A kosár- és seprűkötés, kefe- és meszelőkötés és a gyékényből készített tárgyak kiegészítő jövedelemül szolgáltak sok közösségnek. Ahol rendelkezésre áll az alapanyag, máig végzik ezeket a munkákat. Közös jellemzőjük, hogy a feldolgozandó anyagok a környezetben megtalálhatók, megvásárlásuk nem igényel befektetést.

A hántolatlan vesszőt használó igénytelenebb kaskötés a folyók és erdők közelében levő településeken kielégíti a helyi igényeket. A hántolt

vesszőből készült finomabb kosárkötés a 19. század végétől engedélyhez kötött tevékenység, így a cigányság körében nem terjedt el ez a kosárkötési módszer.

A környezeti adottságok miatt vessző-, gyékény- és sásfeldolgozó hagyományokkal rendelkező településeken máig megmaradtak a mesterségek helyi specialistái, akik közül sokan a cigányság köréből kerülnek ki.

A madzagkészítés, kötélverés, fonás-szövés és kézimunka a nők számára biztosított jövedelmet a 20. században is.

A gyógynövények, gomba és csigák gyűjtése, valamint a halászat ugyancsak idényjellegű jövedelemszerzési lehetőség, amit máig folytatnak azokon a területeken, ahol ezeknek a tevékenységeknek hagyománya van.

A Horthy-rendszerben a falusi cigányság nagyobb részének csak alkalmi munkavégzésre volt lehetősége (zenélés, kézművesmesterségek, szolgáltató tevékenységek, napszámomunka stb.).

A városokhoz kötődő kereskedők a tevékenységi formák változtatásával alkalmazkodni tudtak az új körülményekhez. A 20. században a magyar cigány asszonyok virágáros-tevékenysége és az ehhez kapcsolódó koszorrűkötés és művirágkészítés bővítette a foglalkozások körét.

A második világháború után a zenészek és a kereskedéssel foglalkozók megélhetési lehetőségei csökkentek a legnagyobb mértékben. Az ország déli részén élő teknősök/beások a második világháború után nagyrészt felhagytak hagyományos mesterségeikkel, az iparban, bányákban, a fakitermelés területén vagy a mezőgazdaságban helyezkedtek el.

A kézműveshagyományok továbbélését bizonyítja a körükből kikerülő fafaragó művészek munkássága. (Orsós Jakab, Kosztics László és mások). A későbbi bevándorlási hullámmal érkező teknős csoportok az 1970-es évek végén tömegesen áttértek a faárúkészítésről a családi munkamegosztással szervezett kereskedelemre, ami napjainkban már kimagaslóan jó életszínvonalat biztosít a családok többségének.

A tömegesen ipari munkát vállalók a nyolcvanas évek második felétől fokozatosan kiszorultak a termelésből, és mára újra a két világháború közötti időszakra jellemző lehetőségek adóttak a falusi cigányság számára, tehát a kiszolgáltatott napszámoslét.

Azok a csoportok azonban, amelyek megtartották a családi munkaszervezés kereteit, és rokonsági kapcsolataik révén az ország nagy területére, valamint az országhatáron túlra is kiterjedő rokonsági alapon szervezett információs rendszerrel bírnak, sikeresen tudnak alkalmazkodni a jelenlegi viszonyokhoz is.

A zenészek, kereskedők, mutatóványosok és vállalkozóvá vált szegkovácsok a családi hagyományokon alapuló összetartásnak köszönhetik az új körülményekhez való alkalmazkodás során elért sikereiket.

Cigány kismesterek, népi iparművészek, naiv művészek. Jelenleg a cigányság körében országosan 10 ezer főre tehető a kiegészítő tevékenységként népművészeti tárgyakat készítő és családtagjaik száma. Az ország gazdaságilag elmaradottabb régióiban szinte minden faluban van még a hagyományos cigány mesterségeket folytatók közül valaki, aki

szűk környezete számára egyedi, művészi értékű tárgyakat készít, az élő népművészet művelőjeként. A kezeik közül kikerülő tárgyak nem sorozatgyártás termékei. Természetes anyagokból (fa, vessző, gyékény, csuhé), az anyag adta lehetőségeket felhasználva, a mai kor igényeinek megfelelő tárgyakat készítenek, amelyek magukon hordozzák az alkotó teremtő fantáziájának jegeit.

1997-ben, a ROM SOM fesztiválon résztvevőkből alakult egyesületünk feladatának tekinti, hogy segítséget nyújtson az eddig szűk körben tevékenykedők országos és nemzetközi szinten történő bemutatkozásához, vásárokon, kiállításokon való részvételükhöz. Bízunk benne, hogy a termékeik iránti érdeklődés megélhető gondjaikon is enyhíteni fog.

A hagyományos kismesterségeket folytatók közül az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb számban kerülnek ki autodidakta művészek (Orsós Jakab, Kosztics László stb.), népi iparművészek (különösen a szegkovácsok közül) és a kézműves hagyományokkal rendelkező családokból származó fiatalok is sikeresek az iskolai szakköri munkák során.

Egyesületünk tagjai résztvevői a mesterségbemutatóknak, munkájuk elismerését mutatja, hogy a XIII. Országos Népművészeti Kiállításon is megtekinthetők voltak a Néprajzi Múzeumban.

Felvállaljuk a helyi kismesterek vállalkozóvá nevelésének, illetve a már vállalkozóként dolgozók segítségének feladatát is, valamint az iskolai munka segítését a hagyományápolás terén (a helyi kismesterségekre vonatkozó ismeretanyag összegyűjtése, a nyári táborok mesterségbemutatóira és tanórán kívüli foglalkozások tartására való felkészítése tagjainknak).

Terveink között szerepel az egyesület tagjainak felkészítése a Népművészet Mestere, a Népművészet Ifjú Mestere és a Népi Iparművész cím elnyeréséhez szükséges ismeretek megszerzésére, illetve a népi kismesterség oktatók képzésébe való bevonásuk.

Az országban tevékenykedők felkutatása és munkáik szakmai értékelése alapvető feladatunk. Ezért 1997-ben a Cigány Népművészek Országos Egyesülete és a Magyar Művelődési Intézet országos pályázatot hirdetett cigány népművészek számára a következő kategóriákban: fémművesség, famunkák, vessző- és kéregmunkák, gyékény-, csuhé- és szalmamunkák, szőttesek, népi hangszerek, használati tárgyak, valamint kisplasztikák.

A beérkezett pályamunkákból országos kiállítást rendeztünk Budapesten, és a vándorkiállítás anyaga bemutatásra került vidéken is. A kiállítás keretében megismerkedhetnek a látogatók a cigány mesterségábrázolásokkal a 17. századtól napjainkig, anyaga lehetőséget teremt egy olyan tematikus gyűjtemény megismerésére, amely a hazai cigány mesterségek három évszázados fejlődéséről ad áttekintést.

A kiállítás anyagához kapcsolódik *Magyarországi cigány mesterségek* című kiadványunk, amely oktatási segédanyagként is szolgál, és ösztönözheti az iskolákat a még hagyományos cigány mesterségeket folytató iskolai, illetve iskolán kívüli oktatásba való bevonására, életük, munkásságuk megismertetésére.

Tematikus kiadványunk, összefoglalva a hazai cigány mesterségekről szóló ismereteket, segíti a cigány

népismeret oktatását, bibliográfiája pedig további tájékozódásra is lehetőséget ad.

Az országban működő népművészeti egyesületekhez képest *jelentős hátránnyal* kezdtük meg működésünket, mivel a hasonló megyei egyesületek megfelelő intézményi háttérrel, eszközökkel (irodai felszerelés, bemutatóterem, autó) rendelkeznek. Kezdeti nehézségeink leküzdésében a Magyar Művelődési Intézet próbált korlátozott eszközeivel segítséget nyújtani.

Égető szüksége lenne egyesületünknek egy bemutatóteremre, raktárhelyiségre, hogy az országos pályázatok évente meg tudjuk hirdetni, a színvonalas alkotásokat létrehozók munkásságának megismertetése érdekében. Létrehoztuk honlapunkat, a www.RomaArt.hu portált, amelyet a téma iránt érdeklődők szíves figyelmébe ajánlunk.

Egyesületünk felvállalja az Országos Cigány Szakkönyvtár anyagának bemutatását is a HUNTEKA könyvtári programmal, ugyancsak a www.RomaArt.hu honlapon.

Az Országos Cigány Népművészeti Pályázat tárgyai és az Országos Cigány Szakkönyvtár állománya – reményeink szerint – a leendő Cigány Múzeum gyűjteményeit fogják megalapozni. Meggyőződésünk, hogy a cigányság történetének, kultúrájának megismerése nélkül sikertelenek lesznek a hazai cigányság integrálására irányuló törekvések. A leendő Cigány Múzeum éppen ezeket a kutatásokat lenne hivatott koordinálni, a kutatási eredmények széles körben való megismertetése érdekében.

Kovalcsik Katalin

A folklórzenétől a rockoperáig

A Kalyi Jag jelentősége és helye a magyarországi és európai cigány népzenei együttesek között

Előzmények. 1987 fordulatot hozott a magyarországi cigány közösségek zenélésében. Ekkor jelent meg a Kalyi Jag első, cigány népdalok feldolgozásait tartalmazó lemeze. A hangfelvétel kiadása mintegy három évtizedes polgárjogi-kultúrpolitikai munka eredménye volt, amelynek középpontjában a cigányság kulturális kisebbségként való elismertetése állt. A cigány folklórmozgalmat Daróczi Ágnes, az 1972-es *Ki mit tud?* verseny versmondó győztese (aki többek között József Attila *Tiszta szívvel* című versének román nyelvű elmondásával hívta fel a figyelmet ennek a nyelvnek a létezésére) és férje, Bársony János jogász kezdeményezte, illetve szervezte. Daróczi fórumot épített az akkoriban kialakuló, autodidaktának nevezett cigány képzőművészet érvényesülésének is. Hofer Tamás rámutat – Bibó István nyomán –, hogy „megfelelő képviselői intézmények hiányában vagy korlátozott-akadályozott működése mellett Kelet-Közép-Európában számos politikai, emberi jogi stb. törekvés a kulturális szférában, így az irodalomban keresett áttételes kifejezést”. Szatmári–nagyecsed-i fiatalokból alakult meg az első valóban sikeres, színpadképes együttes, a *Kalyi Jag* (Fekete Tűz), amely nevét Bari Károly cigány költő második, *Elfelejtett tűzek* című kötetének egyik verse alapján választotta. Noha az együttes tagjait már 1979-ben a népművészet ifjú mesterei címre méltatták, hangfelvétel megjelenésére mégis nyolc évet kellett várniuk, a szocialista kultúrpolitika tiltásának fokozatos enyhülésével.

A Kalyi Jag-lemez revelációként hatott az ország cigány lakosságára. Az együttes a feldolgozásokkal olyan modernizációs utat mutatott, amelynek segítségével a cigány közösségek tagjai számára kedves, hagyományos népdalanyag tagozódhatott be a médiumok által közvetített zenék sorába. Az együttes feldolgozási stílusa nem volt előzmény nélküli. A cigány népzenenek a populáris zenéhez közelítő átalakulása a munkásszállókon már az 1960-as években megkezdődött. A hét közben munkásszállón élő, az ország különböző részeiből érkezett cigány emberek szabad idejükben közösen zenéltek, és így megismerték egymás zenei hagyományait. A rádió, majd a televízió elterjedése tovább bővítette zenei ismereteiket. Mindezek zenei vetületeként nemcsak a folklór olvasztott magába populáris (kezdetben elsősorban *sláger*zenei) elemeket, hanem megkezdődött a környező populáris zenék közvetlen birtokba vétele is. A fiatalok együttes zenélése pedig mind a repertoárban, mind az előadási stílusban jelentős változásokat hozott.

A folklórmozgalmában elterjedt gitárhatszínját az 1960-as évekre, a magyarországi *beat*mozgalom idejére nyúlik vissza. Az angol és magyar *beats*zámokat éneklő, magukat gitárral kísérő magyar fiatalok mellett a hatvanas évek

végén, a hetvenes évek elején regisztráltak először gitározó cigány fiatalokat a cigány zenefolklor kutatói. Akkoriban még az is előfordult, hogy pénz hiányában maguk készítette gitáron játszottak. A cigány fiatalok azonban nem vettek közvetlenül részt az új magyar ifjúsági zenekultúrában, hiszen szereplési lehetőségeik egyáltalán nem voltak, kizárólag saját körükben zenélhettek.

A hangszeres kíséret megjelenése a korábban hangszerkíséret nélkül énekelte népi dallamokat a funkciós zenéhez közelítette. A folyamatot befolyásolta, hogy a gitárosok döntő többsége nem zenészcsaládokból származott, s ezért nem volt mintája a hangszerjáték gyors elsajátításához. Tudásuk néhány alapakkordra korlátozódott, amelyekhez az énekelte dallamnak alkalmazkodnia kellett. Ezzel együtt új dallam- és ritmusstandardok alakultak ki, amelyek már egy tágabb közönség ízléséhez közelítettek. A melodikusság, a díszítmények helyének és hosszának kanonizálódása, valamint a ritmikai egyszerűsödés a populáris zenében járatos külső hallgatóban az ismerőség, a kiszámíthatóság érzetét kezdte kelteni. Ugyanakkor a szövegekből is a személytelenebb, közbösebb elemek kerültek az előtérbe, mivel az ilyen közös szórakozás már nem feltétlenül kötődött a szűkebb közösséghez. Megjelentek tehát a cigány népzenei alapú populáris stílus első kezdeményei, később pedig már a szerzemények is: a saját dallam- és szövegváltozatok.

A *táncházmozgalom* kialakulása (1972-től) újabb kapcsolódási pontot adott a többségi kultúrához és annak mozgalmaihoz, mivel hivatkozási alapul szolgált, hogy a táncházmozgalom már kezdettől fogva beemelte a repertoárjába más etnikumok hagyományait is. Sebő Ferenc későbbi megfogalmazásában, a táncházmozgalom más etnikumok hagyományaira úgy tekintett, „mint a közös európai nyelvezet helyi színezetű, eltérő korokat reprezentáló változataira”. A táncházmozgalom megjelenése egyben azt is eldöntötte, hogy a cigányság zenekulturális mozgalma milyen irányba induljon. Míg korábban többen (többek között Varga Gusztáv és Balogh József, a későbbi Kalyi Jag együttes tagjai) is játszottak rockzenét, illetve rockegyüttesekben, ez az irány háttérbe szorult. A Daróczi-Bárony házaspár nemcsak munkásszállókon, hanem falvakban is járt, ahol éneklő-zenélő családokból együtteseket szervezett. Ezeket, a magyar Páva-köri mozgalom együtteseinek mintájára, hagyományörző együtteseknek nevezték el.

Ugyancsak a hetvenes években kezdett cigány népzene- és néptáncgyűjtési tevékenységbe Balázs Gusztáv, aki nagyecsed-i oláh cigány családból származott. Tanítói diplomát szerzett, és eközben a nyíregyházi Nyírség néptáncgyűttesben táncolt. Itt figyeltek fel rá kollégái, majd Martin György néptánc tudós, aki biztatta a kutatásra. Balázs a nyolcvanas években elvégezte Debrecenben a néprajz szakot, és egyetemi doktori dolgozatát a nagyecsed-i oláh cigány néptánc hagyományokból írta. Balázs nagyecsed-i rokonai és barátai közül többen dolgoztak már akkor Budapesten, elsősorban építkezéseken. Balogh Béla (1958–1996) a Vadrózsák néptáncgyűttesben táncolt (Varga Gusztáv és mások zenéltek).

Az együttes tevékenysége. A Kalyi Jag, amelynek cigány tagjai zenészi tevékenységüket budapesti munkásszállókon kezdték, és a világ nagy színpadaiig jutottak, miközben számos fontos kitüntetés birtokosai lettek, a ma-

gyarországi cigány folklór legrepresentatívabb együttese. 1978 augusztusában alakult meg. Esztétikájuk kialakításában saját folklórhagyományaik és popzenei érdeklődésük mellett Balázs Gusztáv és a pártfogóként fellépő magyar néptáncszakemberek és kutatók (köztük Martin György) vettek részt. Az együttes kezdetben elsősorban munkásszállókon, ifjúsági klubokban, táborokban és művelődési házakban lépett fel. 1980-ban megkapta a működési engedélyt. Ezután rádiófelvételek készültek vele, majd 1981-ben következett első külföldi turnéja, Hollandiában. 1982-ben lépett fel először a táncháztalálkozón, a Budapest Sportcsarnokban. Első lemezéből egy hónap alatt harmincezer példány kelt el, és 1989-ben aranylemez lett. Az együttes akkori felállása: Varga Gusztáv (Nagyecsed), Balogh József (Újfehértó), Balogh felesége, Künstler Ágnes (aki budapesti és magyar származású), valamint Balogh Béla (Nagyecsed). A nagy sikerre való tekintettel még három lemezüket adta ki a Hungaroton (1989, 1992, 1993). A kilencvenes évtizedben bejárták a világot, de itthon is sokat szerepeltek, a Diákszigettől kezdve cigány családokig, akik meghívták őket keresztelőn vagy lakodalomban muzsikálni. A második lemeztől kezdve Balogh Béla helyében a magyar cigány Nagy József kannázott és szájbőgőzött.

Színpadi zenélésük és táncuk fontos állomása egy német–osztrák szuperprodukción, a *Magnetenshow*-ban való részvételük 1993-tól, amelybe Indiától kezdve Európán át olyan professzionális cigány együtteseket hívtak meg, mint például a macedóniai Eszma Redzsepova és a spanyol flamencotáncos Maria Serrano csoportjait. A show alapkonceptiója a cigányok virtuóz zenélése és tánca volt. A Kalyi Jag a népzene mellett cigány szóló-, páros- és botolótánc-koreográfiát adott elő. Hat hónap alatt 138 koncertet tartott Ausztriában, Németországban és Svájcban. Tagjai ezzel olyan színpadi gyakorlatot szereztek, amellyel kevés együttes tudott versenyezni. A showban való szereplésnek köszönhetően, hogy részt vettek a *World Music Festivalon*, ahol *World Music Megastar* címet nyertek.

Az Európa-díjat 1994-ben kapták az Európai Ifjúsági Parlamenttől és a *One World Group and Music Television*től. Még abban az évben Varga Gusztáv az 1991-ben megalakított Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesületre építve elindította a Kalyi Jag nemzetiségi szakiskolát, amelyben a romani nyelvet és kultúrát (elsősorban a zenét és a táncot) is tanítják. 1996-ban az együttes állami kitüntetését kapott. A *Magnetenshow* mintájára Varga szervezett egy hasonló show-műsort, részben azonos szereplőkkel, *Gypsy Fire* címen, amely itthon és külföldön is szerepelt. Két következő lemezét a Kalyi Jag saját kiadásában jelentette meg (1998, 2002), amelyeken, különösen az utóbbin a kilencvenes évek új divatirányzatához, az etnozenéhez való óvatos közeledés is megfigyelhető a meghívott hangszeres zenészek előadása révén. Ezen a felvételen már szerepel új tagja, a szintén a nagyecsed-i rokoni körből származó, kissé fiatalabb Farkas Zsolt. Balogh József és Künstler Ágnes azonban a divatosabb popstílusokat is fel kívánta használni, ezért külön is megjelentetett egy lemezt *Ethnix* néven (2003), amelyen cigány népdalokat, köztük több balkánit, a Kalyi Jagénál populárisabb stílusban dolgoztak fel. A Kalyi Jag fennállásának 25. évfordulójára a televízió *Roma Magazin* című műsora portréfilmet készített az együttesről Gábor Péter rendezésében.

A nagyecsed-i oláh cigány hagyományt az 1990-es évek elején etalonnak nevezték, de hatása nem önmagában érvényesült, illetve a nagyecsed-i dal-

kultúra csak egy, bár fontos elem, amiből a Kalyi Jag építkezett. Lényegesek az együttestagok saját magukkal hozott hagyományai, iskolázottságuk, a munkásszállókon megismert, más cigány és nem cigány hagyományok meg a korszak populáris zenei stílusai: a slágerzene, a rock- és popzene, amelyek jellegzetességeit a gitártanulás révén is elmélyítették. A fiatalok sokféle zenét hallgattak, és a későbbiek során is követték a popzene változásait.

A nagyecsed-i hatást a mozgalomban viszont erősítette az a tény, hogy több együttes is származott onnan. A *Nagyecsed-i Fekete Szemek*, a *Romanyi Rota* (Cigánykerék) tagjainak többsége, az *Ando Drom* (Úton) néhány tagja, Balázs Gusztáv együttese, a *Maljaki Luludi* (Mezei Virág), amely ugyan nem állandóan működő együttes volt, de kazettát is kiadott; a Kalyi Jag ifjúsági együttese, a *Ternipe* (Fiatalság), amely a Kalyi Jag közvetlen hatása alatt állt; a Balogh Béla alapította *Lindri* (Álmok), végül a *Vojake Roma* (Jókedvű Romák), amelynek utóda a *Khanči Doš* (Semmi Gond) lett. Mindezek közül csak a *Vojake Roma* kazettáin énekelt idősebb, hagyományos előadó.

Otthoni gyökerek – Nagyecsed. A Mátészalkától kb. húsz kilométerre délkeletre elhelyezkedő, az 1990-es években városi státust nyerő Szatmár megyei Nagyecsedben magyar és oláh cigányok élnek. Balázs Gusztávnak a nagyecsed-i oláh cigány táncagyományról írott könyve alapján tudjuk, hogy a korábban érkezett, főleg vályogvetésből és zenélésből élő magyar cigány családok mellé a 19. század vége felé kezdtek betelepülni az első, mind az anyakönyvekben (az első adat 1883. évi), mind saját maguk által sátorosnak (*cérhári*) nevezett oláh cigány családok a megye keleti részéről, amely ma Romániához tartozik.

A férfiak hagyományos foglalkozása a lókupeckedés és a fémművesség volt (rézművesek, kovácsok, csengőöntők), alkalmi mezőgazdasági munkával kiegészítve. 1950 körül kezdtek Budapestre járnival dolgozni. Az első nemzedék a hosszú, hét-nyolc órás utazások alatt a „fekete vonaton” meséssel szórakoztatta egymást, míg a Kalyi Jag nemzedéke inkább gitárkísérettel énekelt és táncolt.

A folklórszínpadon a nagyecsed-i táncagyomány hatása döntően érvényesült, és formális gesztuskeretének egy részét is megtartották: a férfi táncosok, amikor táncuk végén egymást felcserélik, kezet fognak egymással. Elsősorban Balázs Gusztáv tevékenységének köszönhető, aki kb. 1986-tól évente tartott cigány néptánc-táborot, hogy a nagyecsed-i táncagyomány országszerte elterjedt. A két műfaj, a néptánc és a népzene narratív kerete azonban már nem volt közvetlenül átvihető a színpadra. Hagyományosan mindkét műfaj előadásához engedélyt kell kérni, és az előadás elején és végén jókívánságok hangzanak el. Az előadás a közönség aktív részvételével, közbeszólásaival zajlik. Folklórszínpadon az éneklést kísérő prózai formulák csak ritkán kerülnek elő. A színpadi szereplések kezdetén megszűntek, mert az előadóknak idegeneket kellett volna bizalmas formulákkal köszönteniük. Ha a közönség körében ismerősök vannak, illetve a közönség nagyobbik része cigányokból áll, időnként elhangzik engedélykérés, illetve köszöntő, amelyre a közönség soraiból válaszolnak.

A következőkben vázlatos összehasonlítást végzek a nagyecsed-i zenei hagyomány és a Kalyi Jag folklórzenéje között. Ezért elsősorban azokat az elemeket emelem ki, amelyek megvilágítják a lényegi egyezéseket vagy különbségeket. A Kalyi Jag tagjai tökéletesen a birtokában vannak, illetve megszerezték a helyi

tudást, és nemcsak annak méltóságteljeségét tartották meg, hanem az előadást, mind a zenében, mind a táncban színpadi módon fegyvelmezté is tették.

Zenei jellemzők – dallam. A nagyecsediek dalainak fő műfajai a lassú, lírai dalok (amelyeket hallgatóknak is neveznek) és a táncdalok, ezen belül vannak a botolótáncot kísérő botolónóták. Ezeken kívül hagyományosan számos magyar cigány lassú és táncdalt ismernek és énekelnek, valamint magyar népdalokat, karácsonyi énekeket és magyar nótákat is.

Több szatmári oláh és magyar cigány csoporthoz hasonlóan korábbi kapcsolatok az erdélyi hangszeres zenéhez nyilvánvaló részben a dallamok, részben az előadásmód alapján. A táncdalok között vannak olyanok, amelyeknek gyakorlatilag nincsenek kötött szövegelemek, hanem vagy szöveg nélkül, vagy változó szövegekkel éneklük őket. A dallamok előadásában fontos szerepe van az oktávtrésnek, amelynek segítségével a struktúra átalakítható, és amely a hetvenes években már gyakran alkalmazott eszköz volt a változatképzésre. Szintén változatképző szerepe volt a hangsorvariálásnak.

A Kalyi Jag az idők során számos nagyecsed, illetve szatmári oláh és magyar cigány dallamot előadott, de az ország más területeinek oláh cigány dallamaiból is válogatott. Ezeken kívül főleg szerbiai, bulgáriai és görögországi dalokat dolgozott fel. A hangszeres hatások az előadásban gazdagon jelentkeznek, de a dallamok és variációik felépítése szabályozott. Az oktávtrés alkalmazása és a hangsor megváltoztatása megmaradt. A Kalyi Jag dalai között az évek során egyre több olyan változat született, amelyet az együttes kompozíciónak tekintett. Ezeknek önálló címekeket adott.

Az éneklés mint beszéd, szöveg. Az oláh cigány hagyományban az éneklés mindig beszéd, közlés. A lassú dalok szövegei vegyes (romani és magyar) nyelvűek, és különböző módokon lehetnek tervezettek, attól függően, hogy a közlést az előadó mennyire tartja hangsúlyosnak. A közlés jellegétől függetlenül minden lassú dal szövege hosszú (minimum öt-hat, de akár 20-25 versszakos), és – ha az előadó erre törekszik – van idő felépíteni a szöveg és a zene csúcspontját, amely hosszabb dalok esetén a zárás előtt két-három versszakkal van. A hallgatók előadása a nyolcvanas években még a nagyecsediek és számos más oláh cigány közösségbeliek kedvelt elfoglaltsága volt, akár órákig énekeltek őket.

A dalok nem feltétlenül strófavégen fejeződnek be, mert az énekes máshol is kiveheti magát a hangulatból, illetve a táncdalok esetében a táncos elfárad, leáll, és akkor az ének is abbamarad. A befejezésre a táncos vagy valamelyik énekes a *dosztá-j* ('elég') formulával hívja fel a figyelmet. A táncosokat táncszókkal biztatják vagy figyelmeztetik, de vannak olyan egy-két soros rigmusok is, amelyeket ritmikus beszédben vagy akár dalszöveggént is előadnak.

A színpadi folklórzenében egy lassú dal általában csak két-három versszakos, a romani nyelven nem értő hallgatók kedvéért, az anyanyelvűeknek viszont közismert vagy közömbös témájú dalokat kínálnak. A saját életből vett témák komponált dalokban jelentkeznek (például a Kalyi Jag együttes két tagja, Balogh József és Varga Gusztáv is szerzett dalt a kislányáról). A színpadon elhangzó dallam továbbá kerek egész, a táncdalokban is, amennyiben nem táncolnak rá. A táncszók funkciója kibővült, mert némelyiket állandóan ismételtetik akkor is, ha nincsen a színpadon táncos, illetve a hangfelvételeken az előadás színesítésére.

Stílus – többszólamúság. A nagyecsedei oláh cigányok énekében az ötvenes években jelentek meg a többszólamúság első kezdeményei, de a váltás a többszólamúság felé a hetvenes években játszódott le. A többszólamúság, az ún. *tercelés* megjelenésének előzményei a dallamsorvégi hosszú hangok együttléklése a szólistával, illetve a heterofónia, amikor több énekes együtt adja elő a dallamot, amelynek egy-egy részletében saját változatot énekel. A nagyecsedei többszólamúság a sorvégi hangok alsó, ritkábban felső tercének beéneklésével kezdődött, de már 1974-ben énekeltek kíséretként funkciós jellegű dallamformulákat is a zárlatoknál a záróhang vagy az azt megelőző hosszú hang alá, illetve a két hang közti szünetben. A szólistát az előadók *vezetőnek*, a többi énekest *kísérőknek* nevezik.

Egyes előadói csoportoknál 1979-re a többszólamúság a kiteljesedés képét mutatta. Ebből az látszik, hogy az eltelt időben sokat és lelkesedéssel gyakoroltak, kísérleteztek. Volt egy olyan csoport, amely háromszólamú akkordokat is tudott énekelni. Mások megmaradtak a két szólamnál, de azt gyakran alkalmazták. Ezek az előadók elsősorban a középnemzedékhez tartoztak, harminc-ötven évesek voltak. Mintha versenyre akartak volna kelni az akkor már egyre inkább az előtérbe kerülő gitárral. A fiatalok egy részének előadásában viszont egyszerűsödés játszódott le, amelyben nagy szerepe lehetett a gitárhasználatnak.

A Kalyi Jagnál és több más együttesnél is a lassú dalok többszólamúsága kezdetben nem vagy csak igen szerény mértékben került színpadra. Számomra ebből vált nyilvánvalóvá, hogy a többszólamúság a gitárjáték alternatívájaként is fejlődött. A Kalyi Jag a többszólamúságot és a heterofóniát is gondosan felépíti.

Előadásmód – dallamépítés „forgatással”. Az etnomuzikológiai szakirodalomban ma már közhelyszámba megy, hogy az előadásmód a népi előadók számára a dallam elválaszthatatlan része. Ennek ellenére érdemes újra felhívni erre a tényre a figyelmet a folklórmozgalmak kapcsán, mivel a színpadi kontextus a népi előadásmódot akkor is megváltoztatja, ha az előadó törekszik a megtanulására, illetve megtartására. Nagyecseden és Nyírvasváriban gyűjtött adataim szerint a dallamvezetést az úgynevezett *forgatás* vagy *fordítás* adja meg. A fordítás lehet egy hangsúlyozott, díszített, illetve hosszabban kitartott hang, amely jelzi az elfordulást a kezdő iránytól, de lehet egy olyan díszítő motívum is, ami mintegy megerősíti az adott irányt. A dallam változhat az előadás során, és a dallamot vezető személy elképzelését a hallgatók vagy kísérők a forgatás alapján érzékelik. Gyakran előfordul, hogy az énekes *alom-alom* stb. szavakkal, szótagokkal eldúdolja a dallamot, de az ő dúdolása már tartalmazza azokat a fő irányjelzőket, amelyek során a dúdolást követő szöveges előadás meg fog szólalni. A dalszöveg sokszor segít a dallam azonosításában, de nem általánosan, mivel a szövegek egy részét több dallamra is lehet énekelni.

A folklórmozgalom eszménye a szép hangú, kiegyenlített éneklés. A dalok megtervezettek, csak kisebb, mikrostrukturális változtatások lehetségesek, és a közlés a háttérbe szorult. Mindezek következtében a forgatás a lassú dalokban, bár jelzésszerűen fölismerhető, elvesztette a szerepét.

Tagolt éneklés. Mindkét műfaj előadásánál jellemző, hogy az egyes hangok jól megformáltak és szeparáltak. A táncdal előadása még inkább tagolt, amit

az előadók szaggatott éneklésnek neveznek. Tánckísérő funkcióban az előadás nem elsősorban mutatóságra törekszik, hanem arra, hogy minél megfelelőbben szolgálja a táncos érdekét. Ha nem táncolnak a dalra, akkor mutatósabb, virtuózabb lehet. Gyakorlatilag tagolt éneklés van a Kalyi Jag dalaiban is, csak kevésbé szaggatott, mint a népi előadóknál.

Vibrató, tremoló. A vibrató, amelynek népi elnevezése *rezgetés* vagy *rezgetés*, a cigány előadásmód alapeleme, amely szoros kapcsolatban van a tremolóval mint a vibrató artikuláltabb változatával. A megfigyelések szerint egyes cigány közösségekben a kitartott hangok vibrató éneklésével kezdődik el a daltanulás, már egyéves kor előtt. A vibrató a hangnak érdességet ad, és ezt a hatást a vibrató sűrűbb használatával, illetve a hang felerősítésével fokozni lehet. A nagyecsediek mély hatást keltő hangokat énekelnek, amelyeknek drámai erőt adhat, a sorzáró hangok esetében különösen, a hang fokozatos erősítése vagy rögtön fortéban való megszólaltatása. A hosszú hangokra sok levegőt engednek, ami mind a hang, mind a vibrató felerősítését lehetővé teszi. A tremoló a népi gyakorlatban, a felvételek tanúsága szerint, kevésbé gyakori. A tagolt éneklés és a vibrató, illetve a hangszínbeli sajátosságok teszik a cigány dallamokat a kívülálló számára megfoghatatlanná.

A vibrató éneklés, szintén finomított formában, megmaradt a Kalyi Jagnál, sőt mivel a lassú dalokat többnyire szolisztikusan éneklik, a forgatás helyettesítésére és a sorközi szünetek kitöltésére is alkalmas eszköz. A tremoló a folklórszínpadon gyakoribb, fontos díszítőelem. Nagyon érdekes fejleményként az erősebb vibrató-, illetve a tremolóéneklést a cigány lakodalmas zene egyes előadói jobban megtartották, mint a folklórzenészek. Ennek talán az az egyik oka, hogy a repertoár modernizálásával ebben a műfajcsoportban a vibratóból-tremolóból lett az egyik fontos etnikus jel.

Tempó, ritmus, szájböggő. A tempó és a ritmika nagyon biztos, alkalmazkodni tud a táncoshoz, szinte számolja a ritmusértékeket a lába alá, és követi gyorsítási, lassítási, illetve hosszabbítási vagy rövidítési törekvéseit. Az egyes ritmikai elemek ismerete, kidolgozottsága folytán az énekes meg tudja toldani vagy éppen lerövidíteni a dallamsort vagy akár az ütemet, ha arra van szükség. Ezek az aszimmetrikus vonások nem tánckísérő funkcióban is megjelennek. Az énekesek tempóérzéke nagyon finom, és egy előadáson belül nincs jelentős tempóemelkedés. Az előadók Martin György munkacsoportjának két tempó létezéséről számoltak be: az egyik a lassúbb *csendes*, amit mulatáskor, nem feltétlenül tánc alá használnak, a másik a gyorsabb *ugrós*.

A szájböggő nem mindig nagyon változatos, de nem is mechanikus. Lehet viszont humoros, ami különösebb élvezetet ad. A szájböggőzés elsősorban a férfiak feladata: egy-egy idősebb nő kíséri a férjét szájböggőn, és itt-ott megszólal fiatalabb nőknél is, de nem gyakran. A ritmuskísérést ujjpattogatás, asztallapon való dobolás és lábdobbantás adja, hangszerpótló eszközök, azaz kanna és kanál a hagyományos nagyecsed előadások felvételein nincsenek.

A Kalyi Jag megtartotta a hagyományos tempót, a gyorsításai is finomak, és a népi gyakorlathoz hasonlóan általában a sorok elején kezdődnek. A ritmikai variálás tekintetében a ritmusképletek változatosak, és néhol az ütemszám is bővül vagy szűkül a sorokban, de ütembővítésre vagy -szűkítésre nincs lehetőség a gitárkíséret miatt. Mivel a hangszer adja a ritmust, a táncdalokban is

lehet a műzenei előadáshoz közelítően énekelni. Bár Martin György aggodalma, miszerint a hangszerjáték el fogja sorvasztani a pergetést, nem bizonyult megalapozottnak, mert a pergetés etnikai jel lett, de számos együttesnél mechanikussá vált. A Kalyi Jagnál nem, de az aszimmetrikus elemek száma mégis csökkent, valószínűleg szintén a hangszerkíséret miatt, amit viszont ellensúlyoz a pergetés kidolgozottsága.

A Kalyi Jag divatba hozta a szájbőgő-improvizációnak nevezett szólót, amit általában csak kanna kísér. Ehhez talán Víg Rudolf lemezéről (1976) kapták az ötletet. Víg a felvételkor egyik kiváló előadóját, az öcsödi Rostás Károlyt („Huttyán”) megkérte, hogy szólóban szájbőgőzzön, amit korábban sosem csinált. A tehetséges előadó komplett kis darabokat hozott létre. A Kalyi Jagnál és a mozgalom egészében, előtérbe kerültek a szájbőgő humoros elemei, valószínűleg azért is, mert a színpadi előadás közben egy huzamban sokkal többet kell szájbőgőzni, mint a népi gyakorlatban, ami viszont a gitár miatt kevésbé hallatszik. Ezért az előadók saját fáradtságuk leküzdésére, valamint a személyükre irányuló figyelemfelhívásként tréfás megoldások alkalmazásába fogtak. Talán Balogh Béla kezdte a szájbőgőnél a nevetés utánzását, amit sokan átvettek.

A Kalyi Jagnál és másoknál is időnként egyfajta verseny jön létre az ének és a hangszer között a ritmusszekcióban. Mindkét „fél” emeli a tétet, a dal egyre hangosabb és gyorsabb, aminek az is lehet az oka, hogy a színpadon a virtuozitásnak nagyobb a szerepe. Ez jellemző a táncra is: a táncmotívumokból kevesebb idő alatt többet mutat meg a jó táncos, de hamarabb ki is fárad. A kanna és a kanál, hangszerpótló eszközökként, állandó használatban vannak az együtteseknél.

Kíséret. A dallamok feldolgozásának alapvető meghatározója a gitár. Ezért a dallamokat úgy kell átalakítani, hogy kísérhetőek legyenek. A lassú daloknál a sorok végén hosszan elnyújtott díszítés alkalmat ad a kísérőknek, a Kalyi Jag esetében az énekeseknek és a mandolinnak, hogy heterofonikusan bekapcsolódhassanak vagy újabb funkciós jellegű díszítéseket alkalmazzanak, illetve a sorok végi akkordokat megerősítsék. A vokális és a mandolinkíséret a népi előadás segítőinek szerepében van. A vokális kíséretben megjelenik a heterofónia és a kadenciális polifónia. A mandolin heterofóniában játszik, a sorok végén időnként „tercel”, tehát a vokális kíséret típusát tették át a hangszerre. A gitárkíséret akkordfelbontásokból áll. Az előadó először arpeggióban megszólaltatja az akkord hangjait, majd gyors, fölfelé-lefelé köröző mozgással játssza őket. A szólam tempója változik, az énekeshez alkalmazkodva. A bevezető futamokat a gitár játssza, de azután átadja a vezetést a szólistának: az énekes előtt nem kezd bele a következő sor akkordjába.

Az előadás jellegzetessége az ehhez a stílushoz kapcsolódó lassú tempó és a népi énekstílus érdességétől elütő kiegyenlített, Balogh József éneke esetében egyenesen selymesen lágy hangszín. Mivel betanult darabokról van szó, az énekes nem használja fel a népi éneklésmódnak a hanglejtés és a hangerő változtatásában rejlő lehetőségeit a tartalom érzékletesebb kifejezésére. De éppen ez a kissé földöntúli, varázslatos hangzás az, amely a Kalyi Jag sikerének egyik titka. Ami az előbbiekből létrejött, azt én oláh cigány *Lied*nek nevezem. A Kalyi Jag homogenitásra és klasszikus zenei értelemben vett szépségre törekvő előadásai többnyire érzelmi állóképek, fegyvelmezett szenvedélyük gondosan kiszámított és megkomponált.

Epilógus. 2004-ben az eddigiekhez képest nagy fordulat következett be az együttes tevékenységi körében. A Kalyi Jag korábban mintát adott és divatot csinált – de a divat változásait nem ő diktálta. Tény, hogy az együttes külföldi cigány népi és népies anyagokat is feldolgozott, amelyekből más együttesek ötleteket kaptak. A kilencvenes évek első felének folklórmozgalmában gyors egymásutánban lezajlott három divathullám: az orosz, a balkáni, majd a spanyol cigányszenei divatok. A Kalyi Jag ilyen darabokból csak néhányat játszott, ragaszkodva a kilencvenes évek elején kimunkált stílusához. Az évtized második felében ezért már konzervatívnak számított a nemzetközi populáris zenéhez egyre jobban közelítő hazai cigány fiatalok szemében. Ugyanakkor a nemzetközi szinten éppen azért tarthatott számot az érdeklődésre, mert a leginkább „hagyományos” cigány folklóregyüttesnek ismerték el. A magyar táncműveléshez hasonló mozgalmak a környező országokban nem voltak, ezért az ottani cigány együttesek szinte mindegyike mind hangzásában, mind repertoárjában populárisabb volt a Kalyi Jagnál.

A változást először egy újabb felvétel jelezte (2004), amelyen az együttes magyar karácsonyi és búcsúénekeket dolgozott fel, részben romani fordításban és musical-, illetve rockzenei elemekkel. Varga és Balogh is önálló cigány rockopera megalkotását kezdte fontolgatni, de a munkát már nem együtt képzelték el.

Varga Gusztáv fenntartotta a Kalyi Jag nevet, az együttest cigány és magyar fiatalokkal bővítve alkalmi zenés színházzá alakította, és velük mutatta be 2005-ben a *Roma legenda* című első roma rockoperát, amely a cigányság mitologikus történetét dolgozza fel, az indiai őshazából való elvándorlástól Magyarorszáig, látványos kosztümökben és részben keleti táncanyaggal. Ezzel egy időben Balogh József is elkészítette egy tervezett színpadi mű zenéjét, amelynek a *Nomád szenvedély (Kígyóballada)* címet adta, és amely egy Magyarországon közsismert oláh cigány népballada feldolgozása. A darabból végül táncszínházi produkció lett, és a BM Duna Művészegyüttes előadásában mutatták be, szintén 2005-ben (koreográfus: Kovács Norbert, Mihályi Gábor). Mindkét mű tipikus Kalyi Jag-alkotás, amennyiben részben saját korábbi dalaikat dolgozták át, illetve egészítették ki, hangszeres betétekkel. A *Roma legenda* bőven merít keleti zenékből, a *Kígyóballada* közelebb marad Európához. Időközben a Balogh–Künstler házaspár EthnoRom néven új együttest alakított.

A színpadi művek megjelenése nagy ugrásnak tűnik, de valójában logikus lépés. A hetvenes, nyolcvanas években az önálló kultúra meglétét a folklórral lehetett bizonyítani. A kilencvenes évek integrációs törekvései, az iskolaalapítások, illetve az értelmiségi kultúra továbbfejlesztése magával hozta azt az elképzelést, hogy a cigány tematika a népzenenél tágabb közönséget érdeklő, standard műfajokba is bekerüljön. A rockopera a *Jézus Krisztus szupersztártól az Atilla, Isten kardjáig* világszerte felvállal vallásos-mitologikus témákat. Emellett mind itthon, mind külföldön alakultak alkalmi vagy állandó cigány színházak (ezek közül a legismertebb a Macedóniában alapított, majd Németországban játszó *Pralipe*, amely már a nyolcvanas években klasszikus darabok romani nyelvű adaptációival hívta fel magára a figyelmet). A rockopera és a táncjáték elkészítése és színpadra vitele a zenei integráció továbbvitelét mutatja.

Irodalom

Balázs Gusztáv: *A nagyecsedí oláh cigányok táncagyománya.* (Cigány Néprajzi Tanulmányok 3.), Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1995.

Kertész Wilkinson Irén: *Vásár van előttem.* MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1997.

Kovalcsik Katalin: *A Szatmár megyei oláh cigányok lassú dalainak többszólamúsága.* Zenetudományi dolgozatok. Budapest, 1981, 261–271.

Martin György: *A cigánység hagyományai és szerepe a kelet-európai népek tánc-kultúrájában.* Zenetudományi dolgozatok. Budapest, 1980, 67–74.

Említett hangfelvételek

Ethnix: *Hívd a Zenét.* Call the Music. Gypsy Pop – Folk Music. Ethnix 001 4. Szerzői kiadás. Felelős kiadó: Künstler Kft., Budapest, 2003 (MK/CD).

Kalyi Jag: *Gypsy Folk Songs from Hungary.* SLPX/MK/HCD 18132. Hungaroton, Budapest, 1987 (LP/MK/CD).

Kalyi Jag: *Lungoj o drom angla mande.* Gypsy Folk Songs from Hungary. SLPX/MK/HCD 18179. Hungaroton, Budapest, 1989 (LP/MK/CD).

Kalyi Jag: *Karingszo me phirav.* Amerre én járok. Gypsy Folk Songs from Hungary. SLPX/MK/HCD 18199. Hungaroton, Budapest, 1992 (LP/MK/CD).

Kalyi Jag: *O suno. The Dream.* Az álom. SLPX/MK/HCD 18211., Hungaroton–Fonofolk, Budapest, 1993 (LP/MK/CD).

Kalyi Jag: *Cigányszerelem.* Gypsy Love. Romano Kamipo. CDK 001. Szerzői kiadás, Budapest, 1998 (MK/CD[CD-ROM])

Kalyi Jag: *Köszöntünk titeket.* Naisaras tumen. Greeting (sic!) for you. CDK 005. Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesület, G+A Production, Budapest, 2002 (MK/CD).

Kalyi Jag: *Minden dalom a Tiéd.* All my songs are Yours. Tjirej le Gilja. Kalyi Jag+A Production. Music & Text by Sir Gusztáv Varga. Szerzői kiadás, Budapest, 2004 MCK 007. RTL Zeneklub MC068-4 (MK/CD).

Víg Rudolf szerk.: *Magyarországi cigány népdalok 1–2.* Gypsy Folk Songs from Hungary 1–2. SLPX 18028-29. Hungaroton, Budapest, 1976 (LP/MK/CD).

Sir Varga Gusztáv
Roma Legenda
Történelmi
Rock Opera
Thalia Színház
2006 november 26.,
Vasárnap 19⁰⁰
Jegyek, a színházban kaphatóak!
VI. ker. Nagymező u. 22-24.

Információ:
Kalyi Jag RME, 1062 Budapest, Bajza u./53.
Tel.: 374 0639, Fax: 341 3927,
e-mail: kalyijagworld@freemail.hu

A ROMA LEGENDA THALIA SZÍNHÁZBELI ELŐADÁSÁNAK FLAKÁTJA

Orsós Jakab

Átkozott eperfa

A település harminc kunyhójával hasonlított a réteken átható vakondtúrásához.

A kunyhók mindegyikét nyáron haragoszöld gyepen kitaposott gyalogutak kötötték össze. Egyetlen fa vagy bokor sem volt a telepen, így alig hittem a két szememnek, amikor az eperfa, amit ültettem, április végén kizöldellt.

– Ebből csak bajunk lesz – mondotta az öregebbje, a fiatalok viszont naponta nézegették.

– Milyen színű epret fog majd teremni? – kérdezgették.

Alig volt egy méter magas, de koronáját máris a négy égtáj irányába növesztette. Az első évben nem termett, de a második évben már vagy harminc szem eper zöldellt a gyenge gallyacskákon. Ahogy észrevettük a parányi terméseket, naponta átkozódtunk; hogy az Isten vegye el a szerencséjét, az Isten vegye el az egészségét annak, aki leveszi ennek a fának a gyümölcsét! Később már anyám is naponta ismételtette. Ezek az átkok akkor hangzottak el, amikor a kunyhók lakói kint tartózkodtak.

Ahogy nőttek a kis gyümölcsök, úgy egyre sűrűbben átkozódott a család. A mindennapi szitkok annyira idegesítették a fa nélküli lakókat, hogy azok meg elkezdték átkozni azt, aki a fát odaültette. Így a szerényen növekvő fácska teljesen felbolydította az eddig jórészt békés települést. Apám karókat hegyezett ki és körülbástyázta az egy méternél alig nagyobb fát, melyen már csak néhány szem eper csüngött. Július eleje volt, kezdtek fehéredni a

gyümölcsök, családunk mindennap megszámolta a szemeket.

Volt eset, hogy valamelyikünk kevesebbet számolt, s ilyenkor anyám lekapta fejről a napszitta fejkendőjét és égbekiáltó szitkokat szórt a kunyhók felé, ők megerősítették átkaikkal anyám átkait. A település felnőtt férfijai azt javasolták apámnak, hogy tépje ki az eperfát, mert ha valamelyik gyerek torkosságából megszegi a tiltott gyümölcsöt, akkor az átkok áldozata lesz.

Apám hajthatatlan volt, irigységet sejtett a tanácsok mögött. Kezdtém megbánni, hogy elfogadtam az idős paraszttól a fát. Arra is gondoltam, hogy éjjel megkóstolom azt a néhány epret, majd kitépem a helyéről a bajt okozó eperfát. Viszont akkor meg a szüleim a település lakóit fogják gyanítani, átkozni, és az igazságtalan átok az én szüleimet fogja meg – így mérlegeltem a dolgokat –, majd elhessegettem ezt a gondolatot.

– Nem jól átkozódtunk – mondta anyám apámnak.

– Hogyhogy? – kérdezte apám.

– Hát azért, mert nem mondtuk a végén, hogy a mi családunkon kívül – mondta anyám.

– Igazad van – hagyta helyben apám.

– Akkor most mi legyen az eperrel? – kérdezte anyám aggódva.

Reggel mind a nyolcunkat (ennyi volt a család létszáma) figyelmeztetett apánk, hogy az eperfa gyümölcséből senki meg ne próbáljon enni!

– Az átok titeket is megfog, mert nem mondtuk, hogy ez a családunkra

nem érvényes – oktatott ki bennünket bűnbánóan apám. Mi szomorúan nézegettük a dagadozó eperszemeket.

Egy korai reggelen a község bíróját jelent meg a tanyán, hogy megszemlélje a mellettünk levő százholdnyi úrbéresi rétet, melyet ez idő tájt szoktak a község gazdáinak kifarcellázni. A bíró megérkezett, de soha nem köszönt, így a telep lakói leemelt kalappal köszöntötték a jövevényt.

– Ki merészelt erre a községi tulajdonra fát ültetni? – kérdezte a bíró felháborodva.

– Hát ezek a gyerekek tették, bíró úr – mondogatták bűnbánóan.

– A gyerekekért ti vagytok a felelősök! – mondta a bíró.

– Majd rájuk parancsolunk, hogy kaparják ki – mondta anyám.

– Csak ősszel és levélhullás után – mondta a bíró kioktatóan.

– Jól van, bíró úr, akkor vesszük ki – mondták többen.

– Milyen kövér szemek – mondta a bíró dicsérően, és kövérkés ujjáival egy szemet levett a fécskáról. Szájához emelte a fehér epret, és foghíjas szájába tette.

– Istenemre mondom: nagyon jó ízű – mondta elismerően. – Hagyjátok meg ezt a fát, ha már a gyerekek elültették – mormogta a bíró nagylelkűen. Majd mintha megszédült volna, szótlanul elindult a réten ágaskodó gémeskút irányába.

A telep lakói sűrű istenáldásokkal búcsúztak tőle.

– Most mitévők legyünk? – kérdezték egymástól a tanya vénjei.

– Talán kiköpte! – jegyezte meg sajnálattal egy idős asszony.

– Majd a halálos óráján – felelte némi kárörömmel egy idősebb férfi.

A bíró hosszú ideig ott kószált a réten, majd a gémeskúthoz érve felrántott egy vödör vizet. A vödört a kút

kávájára emelte, majd néhány lépést a favályú felé oldalazott.

– Már törli a verejtéket magáról, már az átkok a bendőjébe értek. Csak ne itt a közelünkben érje az átok! – súgták egymáshoz hajolva. Senki sem okolta a másikat, hiszen az átkok közösek voltak.

– Ha ezen megfogom az átok, úgy a fát, amíg élünk, meghagyjuk – mondta egy középkorú asszony, majd két kezén összekulcsolta az ujjait, s a homlokára téve esküdött: „Az a harminckilenc halottam a sírjában forduljon meg, ha ezt a fát valaha is bántom, de a gyümölcséből sem én, sem a családom nem eszik! Az Isten engem úgy segítjen! Ezt a fát az ellenségünknek növesztjük és a haragosoknak kínáljuk.”

A bíró még ott üldögélt a favályú végén, és mereven nézte a hullámozó rétet. A telep lakói az idősek tanácsára behúzódtak a kunyhókba, csak néhány virgonc, meztelen gyerek lár-mázott az udvaron. Csakhamar őket is beparancsolták, mintha a bírónak csendre lenne szüksége.

– Megfogta... Megfogta... – mondogatták a felnőttek odabent.

– Elindult – suttogták.

– Szédeleg – jegyezte meg némi sajnálattal egy idős asszony.

– Csak hazáig segítse az Isten, hogy otthonában haljon meg! – sóhajtott egy középkorú férfi.

Most már mindenki előkerült a kunyhókból, és szemmel kísérték a bírót, aki már kiért a fehér köves útra. A falu vagy kétszáz méterre lehetett a teleptől, s ezt az utat csaknem egy félóra alatt tette meg a bíró. A telepről a sok szem úgy látta, mintha a falu eleje egy hatalmas szájként elnyelte volna.

A szokásos, évenként megismétlődő június eleji rétkiosztást aznap délután egy huszonöt méteres mérőszalaggal a település szélén kezdték

kimérni. A kimérés úgy történt, hogy a rét északi végén pontosan megmérték, majd a gazdák a hosszanti mezsgyét kitaposták.

Ezen a kitaposáson vitatkozni kezdtek, mert valamennyire mindig beletapostak a szomszédba. A községen huszonnégy gazda van, de a rétkimérésen csak huszónhárom van itt – adta hírül a kunyhókban élők közt a legidősebb férfi.

– Akárhogy számolom, csak huszónhárom – ismételte a kunyhók elé gyülekezőknek.

– Talán a bíró már meg is halt – jegezte meg egy fiatal suhanc.

– Aztán neked valami hasznod lesz abból? – kérdezte valaki.

– Miket beszéltek? – válaszolt valaki mérgesen.

Három, úgy másodikos korú gyereket menesztettek, hogy közelebből számolják meg, hányan vannak a rétkimérésen. Néhány percen belül a menesztett gyerekek huszónhárom emberről adtak számot. A vénebbek elcsendesedtek. A legidősebb javasasszonyt kérték meg, hogy viaszöntéssel mutassa meg, hogy megmarad-e a bíró. Egy három-négy literes öntöttvas lábast tettek a tűzre, majd öklömnyi nagyságú viaszt olvasztottak fel benne.

Mi, gyerekek is kíváncsian a lábassal fölfele hajoltunk, hogy meglássuk benne a bíró halálát. A viasz ellepte a lábassal fenekét, majd az idős asszony egy fél-liternyi vizet loccsantott a forró anyagra, s hirtelen lekapta a tűzről.

Félrevonult a lábassal, s ráhajolva valamit elmerülten mormolt. A hang olyan hátborzongató volt, hogy mi, gyerekek nem mertünk az asszony közelébe menni.

A mormolás alig tartott három-négy percig, majd szertartásosan kiemelte a viaszt, és körülhordozta a felnőttek előtt.

– Koszorú, kereszt-kereszt, koszorú – mondogatta halkán az idős asszony. Majd két kezével gombóc alakúra nyomkodta a viaszt, és bagót kért az egyik férfitől, aki sebtében a markába kotorta pipájának belső tartalmát. Csend ült, az emberek és asszonyok némán nézték egymás arcát.

– Nem tudnád visszacsinálni? – kérdezte bizonytalanul egy női hang.

– Hova gondoltok?! – kérdezte a javasasszony.

Senki sem szólt. Szótlanul ki-ki a maga kunyhójába bújt. A javasasszony egyedül maradt. Körülhordozta tekintetét a gyerekseregen, és elindult a falu felé. Egy darabig elkísértük, de szemével hazaparancsolt mindnyájunkat.

Naplemente előtt tért vissza, és némán vonult be a kunyhójába. Néhány asszony sietve bebújt a szűk nyílású ajtón, hogy érdeklődjön a bíró felől.

– Megcsináltam neki az öntést! – mondta szomorkásan.

– Aztán? – kérdezték az asszonyok.

– Jobban van, de reggelre magához szólítja az Úr! – így az idős asszony.

Másnap reggel a szokásos közös tűznél beszélgettek a vének, míg a javasasszony szótlanul bámulta a hervadó parazsat. Egy csapat seregély csaknem a földet súrolva repült a kunyhók közt, majd hirtelen a zsenge szederfára telepedtek. A szederfa majdnem a földig hajolt a teher alatt. A tűznél ülők még fel sem ocsúdtak a látványtól, amikor a seregélycsapat elsurrant a fűz felett. A szokatlan csendet a javasasszony törte meg: „Meghalt a bíró!”

Mintha a tűz erős sistergése is alábbhagyott volna, amikor egy fényes fejsze villant, s a fácska a még harmatos zöld fűre dőlt.

Roma legenda – zenés, táncos rockopera

Szövegíró, zeneszerző, rendező: Sir Varga Gusztáv

**BRAHMAN GOUR PERZSA KIRÁLY
(FARKAS ZSOLT) ÉS SUA HERCEGNŐ
(BALOGH KRISZTINA) ESKÜVŐJE**

**RAMA (SIR VARGA GUSZTÁV):
ÁRULÁS-JELENET**

**BIZÁNCI JELENET
(KÖNCZÖL SZILVIA)**

BANGJARA-TÖRZSEK

**KLEOPÁTRA UDVARÁBAN
(SIR VARGA GUSZTÁV, FEHÉR ZSUZSA)**

ÁLOM-JELENET

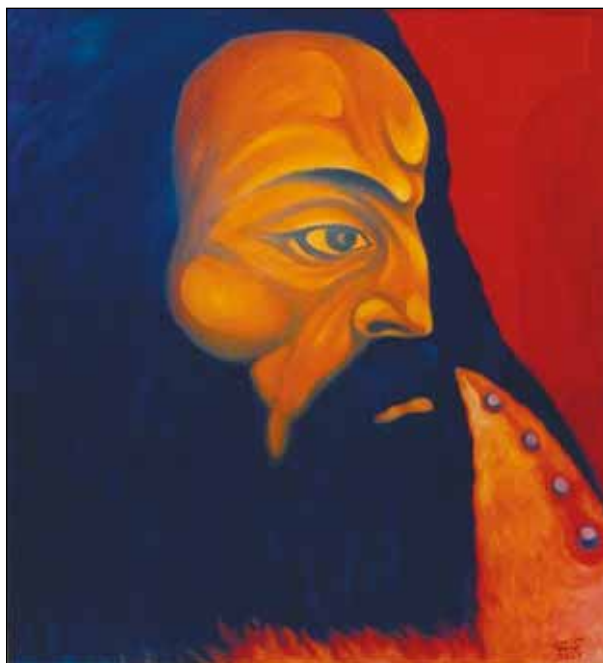
FLAMENCO TÁNC
(GITTA – VATA ANDRÁS, DUENDE FLAMENCO TÁNCCSOPORT)

RAMA TEMETÉSE
(SUA – BALOGH KRISZTINA, SITA – BALOGH ANDREA)

ILLÉS BÓDHI BARBARA
TŰZVIRÁGOK I-II.

KUNHEGYESI FERENC
PÉLI TAMÁS FESTŐMŰVÉSZ

Szentandrásy István festményei

A HŰTLEN MENYECSCKE (LORCA-SOROZAT I.)

DUENDE (LORCA-SOROZAT II.)

ÁGASKODÓ LOVAK (LORCA-SOROZAT II.)

MEMENTÓ (LORCA-SOROZAT I.)

KLEOPÁTRA

SZALON

BALLADA A PÁRIZSI NŐKRŐL (VILLON-SOROZAT)

BALLADA VASTAG MARGÓRŐL (VILLON-SOROZAT)

Szentandrassy pályaképe

Üstökösként emelkedő alkotói pálya a Szentandrassy Istváné. Vagy inkább mégis olyan, mint ha valaki egy őserdőn küzdené át magát. Vagy még inkább, mint aki a mélységből feljut egy széljárta magaslatra.

Gyermekkorából a természet és az állatok szeretetét hozta magával, és azt a tapasztalatot, hogy ebben a kegyetlen emberi világban csak önmagára számíthat. Tizennégy éves volt, amikor becsapódott mögötte a vidéki nevelőintézet kapuja, és ötszáz forinttal a zsebében feljött Budapestre. Az intézeti évek után rázuhant a magány szabadsága és kiszolgáltatottsága. Így csavarogva ismerte meg Budapestet, amely otthontalanul is otthonává vált, s azóta alig

mozdult ki a fővárosból. Eközben különböző munkahelyeken dolgozott, többek között kertészetben, kórházban és szociológiai kérdezőbiztosként. Szabad idejében verseket, drámákat írt és rajzolt. Egy alkalommal újságból értesült arról, hogy egy dunántúli faluban, Csapiban cigány olvasótábort rendeznek. Odautazott hát, és találkozott az eszmélkedő-szerveződő roma értelmiség legjelentősebb képviselőivel, például Choli Daróczi József cigányul és magyarul író költő-műfordító tanárral, meg az első magyarországi hivatásos cigány festőművésszel, Péli Tamással, majd később megismerkedett ennek az alkotói, baráti körnek a többi tagjával. Lakatos Menyhért íróval, akinek Füstös képek című regényét néhány év alatt kilenc nyelvre fordították le, és Kovács József költővel. A cigány kultúra kibontakozásának korszakos jelentőségű periódusa volt ez az időszak. A magyarországi cigányság, hogy az életformaváltásnak ebben a krízisekkel terhes új korszakában kifejezhesse a maga vágyait, hogy hírt adhasson belső világáról, hogy feleleveníthesse saját népi hagyományait és megteremthesse a maga autentikus zenéjét, irodalmát, színházát és festészetét, megszülte a maga alkotó értelmiségét.

Ebben a közegben kell értelmeznünk Szentandrassy István festői indulását, akit az amszterdami Képzőművészeti Akadémiáról hazatért Péli Tamás festőművész tanítványává fogadott.

Szerte Európában számos cigány képzőművész tevékenykedik, de Péli Tamás volt az első, aki programszerűen arra törekedett, hogy cigány képzőművészetet teremtsen, amely nem csupán az egymástól elszigetelten tevékenykedő roma alkotók műveinek összessége, hanem történeti folyamatosságot képez, az egymáshoz kapcsolódó művésznemzedékek láncolatát. Péli iskolaelindító, stílussteremtő alkotó volt. A reneszánsz és kisebb részben a barokk hagyományokra támaszkodva sajátosan egyéni képi nyelvet hozott létre.

Miért éppen a reneszánsz hagyomány vált művészetének fő ihlető forrásává? Talán azért, mert a reneszánsz a feltörekvő polgárság művészete volt, s maga a szó is újjászületést jelent, és a cigányság feltörekvő, az életformaváltás idősza-

kát megéltó nép. A cigányság most kezd integrálódni az európai polgári kultúrába. Éppen ezért érthető, hogy Péli a maga esztétikai programjához a reneszánsz korabeli feltörekvő polgárság művészetét hívta segítségül. S az sem véletlen, hogy első és legjelentékenyebb tanítványa, Szentandrassy István, és kettejük közös tanítványa, a következő nemzedékhez tartozó Túró Zoltán és Kunhegyesi Ferenc magától értetődő természetességgel és a rátalálás örömeivel kapcsolódtak saját alkotásmódjuk megteremtése során a reneszánsz művészetéhez.

A nyugati művészet a XX. század második felére kimerítette a figurális festészet klasszikus ábrázolási lehetőségeit, és eljutott a teljes nonfigurációig. A roma képzőművészek azonban az emberi kapcsolatok közvetlensége, az életforma patriarchálisabb jellege folytán még képesek a figurális jelöléssel telíteni, a teljesség élményét sugallóvá tenni. Ez az emberi teljességet adó figurális képezi Szentandrassy művészetének különleges értékét, érzelmi, indulati, hangulatteremtő, sorsértelmező erejét, szuggesztivitását és varázsát.

A reneszánsz művészeti hagyomány megújításának példáját Péli közvetítette Szentandrassy számára, de ezt a tradíciót ő a maga módján formálta át, teremtette újjá. Pélit az érett reneszánsz inspirálta, Szentandrassy elsősorban a quattrocentóban talált ösztönző példára. Számukra a reneszánsz nem valamiféle látványfestészetet jelentett, hanem az eszme és a tárgy találkozásából születő művészetet, az életszerű konkrétsággal és hitelességgel ábrázolt figura által hordozott belső üzenetet. Ideális és torz, szépség és rútság együtt jelennek meg ebben az alkotói világban. A természet elemi erejét idéző lovak, tiszta, harmonikus tekintetű Madonnák, dús érzékiségű asszonyok, keménykötésű, szakállas férfiak, merész tekintetű, az életveszélyes határhelyzeteket megéltó torreadorok és kalandorok meg a szent együgyűség bizalmával a világba tekintő figurák, bohócok és bolondok néznek vissza ránk képeiről.

Péli elsősorban epikus alkat, Szentandrassy festményeit sorsszerűség, drámaiság hatja át. Külsődleges cselekményesség helyett a lezajlott dráma után érezhető katartikus csend.

Lányportréi a női szépség és lelki tisztaság poétikus megfogalmazásai, ikonszerű stilizációval vagy reneszánszos, életteli ábrázolással.

A roma művész-értelmiségi baráti kör 1983-ban sürgető feladatként ismerte fel, hogy hozzá kell fogniuk a világirodalom legkiemelkedőbb műveinek cigány nyelvű tolmácsolásához, külön figyelmet fordítva a roma témájú művek fordítására. Így terelődik figyelmük Shakespeare, Lorca és Márquez műveire. Péli hosszas belső készülődés után megfesti a maga Márquez-vízióját, a *Száz év magány* elementáris élményét, Federico García Lorca *Cigány románcok* című versciklusának feldolgozását pedig átengedi Szentandrassy Istvánnak, aki egy évi viaskodás eredményeként öt nagyméretű festményben, a *Holdas románc*, a *Hűtlen menyecske*, a *Viadal*, a *Cigány apáca* és a *Fekete bú románca* című műben tesz sikeres kísérletet a *Cigány románcok* képzőművészeti megfogalmazására. „Így kezdtem bele Lorcába – emlékezik vissza e művek születésére Szentandrassy István. – Rettegtem Lorcától. Borzalmasan kemény versek ezek. Hihetetlen őrült realizmus és hihetetlen líra és epika. Mint egy vulkánkitörés, olyan Lorca. Hihetetlen, hogy mennyire ismeri a romák legszélsőségesebb és legszebb arcát is, mint ahogy a nagyon csúnya dolgokat is. De nagyon sokat bevallott az akkori spanyol hatalomról, az akkori Franco-időkről.”

A *Holdas románc* poétikus sugárzású mű. A mediterrán ember az óceán partján fokozott intenzitással, közvetlenebbül érzi a hold intenzív sugárzását, mondhatni közvetlen közelségbe kerül az égitest delejességével. Ahogy a fiatal Lorca is megérezte és átélte ennek az élménynek a sejtelmességét és drámai telítettségét. A *Hűtlen menyecske* egy hirtelen támadt, viharos szerelem megidézése, amely áttöri az erkölcsi tilalmakat, a nő részéről a veszély, a szeretet és szerelem együttes vállalása, a férfi érzelmeiben pedig a szerelem és a tartózkodó távolságtartás kettőssége fogalmazódik meg. A *Viadal* a pusztítást és a tragédiát idézi, egy romák által lakott spanyol város lerombolását. A Lorca-ballada élményét Szentandrassy számára fölerősítette egy spanyol roma flamencotáncossal folytatott beszélgetés, akinek nagyszülei megértek egy hasonló városrombolást, amikor a csendőrök és kommandósok legyilkolták a roma lakosságot, a nőket és a gyermekeket sem kímélve. Szentandrassy szuggesztív drámaisággal idézi meg a széttörő világot, a káoszt, a küzdő, elbukó figurákat, a tört feketék és a tűzfényű vörösek kontrasztját. A végtelen térből kimetszett ember- és állatfigurák zsúfolódnak és ütköznek, küzdenek egymással. Nem ragadja meg a teljes emberi alakot, az egész lófigurát, hanem csupán egy-egy jellemző részletet villant fel, de a részlet az egész képzetét tudja felkeltetni, és ezáltal nagyfokú belső feszültséget, tömörséget képes létrehozni a síkszerűen vagy rétegesen tagolt formákkal.

Szentandrassy a *Cigány románcok* versciklust 2003 és 2004 között újra feldolgozta tíz pasztellképen és négy nagyméretű olajfestményen. Ebben az új sorozatban elsősorban a bikaviadalok világát, a torreádorlét sorsszerűségét, összetettségét és ellentmondásosságát fogalmazza meg érzékeny és pontos pszichológiai érzékekkel és jellemábrázoló erővel. A torreádor, aki egyszerre áldozata a bikaviadalok közönségének, az agresszív emberi ösztönök kielégítésének, és egyszerre megtestesítője a szereplésvágynak, a sikervágynak, a hiúságnak és a veszély vállalásának, a határhelyzetekben élés halálmegvető merészségének. Olajfestményeit és pasztellképeit szemlélve megállapítjuk, hogy Szentandrassy képes volt ennek a kegyetlenül pontos lorcai ábrázolásnak a mélyére hatolni, és a képzőművészeti ábrázolás eszközével kivételes láttató erővel és szuggesztivitással megidézni ezt az ellentmondásos magatartásformát.

A kiállítás másik jelentős sorozatában Szentandrassy Villon *Nagy testamentumának* fő figuráit és szituációit idézi fel rendkívüli érzékletességgel és szituációteremtő erővel. A Lorca-sorozatban és a Villon-versekben Szentandrassy nem illusztratívan ábrázol, nem a művek kísérő magyarázatai a képek, hanem öntörvényű, önálló művek. A művész Villon 21. századi rokona, mondhatni egy roma festő-Villon, aki bár súlyos árat fizetett érte, megőrizte függetlenségét egy megalkuvásra, alakoskodásra, törtetésre épülő világban. A cinizmus, a kiégettség ellenében ez az alkotói világ még ismeri az erős és tiszta érzelmeket és az egyértelmű ítéletet. Éles és tiszta képi víziói kérlelhetetlen pontossággal ábrázolják egy ellentmondásos világ figuráit és magatartásformáit, együttérzéssel, de anélkül, hogy a részvét meghamisítaná az ábrázolás egyértelműségét és ítéletét. Szentandrassy István azon kevesek közé tartozik, akik személyes és hiteles, egyben művészileg szuggesztív víziót képesek felvázolni a korról, amelynek részesei vagyunk.

Kerékgyártó István

Indiai sugallatok

Illés Bódhi Barbara Tűzvirágok című kiállítása¹

Szeretettel és tisztelettel köszöntök mindenkit! Taven baxtale romale! Guten Tag für einen Deutschen Mann! Külön örülök annak, hogy a roma képzőművészet lassanként egyre inkább integrálódik az egyetemes művészetbe. Legjobb képzőművészeink már olyan értéket hoztak létre, amely maradandó. Meg tudták a művészet nyelvén fogalmazni önmagukat és mindazt, ami a roma emberekben él, a léttel való küzdelmet, a szorongásokat és a kiszakadás vágyát azokból a gondokból, feszültségekből, amikben élnek, és a vágyaikat, örömeiket is. Nem mondom, hogy mindig örülünk, de legyőzzük a fájdalmat és a szomorúságot. Azt gondolom, hogy Illés Bódhi Barbarának ezek az életörömről, a lélek megújulásáról, kivirulásáról tanúskodó képei egy új korszak előhírnökei. Külön örülök, hogy Barbara elhagyta azt a fajta stílusát, ami ezeket a képeket megelőzte, azt a világot, ami azt mutatta, hogy megelégedett a látott világ tudomásulvételével, és elveszett a gondokban, s nem szólt azokról a vágyakról, azokról a legmélyebb élményekről, amik feszítik őt. Kellott, hogy felszabaduljanak ezek a legbensőbb élmények, az ő gazdag fantáziája.

Talán az is kellett ehhez, hogy lássa a *Roma legenda* rockoperát, a mi hagyományainknak a mesei-mitikus irányban történő kitágítását. Úgy sejtem, hogy ez az inspiráció hozzájárult ahhoz, hogy ösztönző forrásként felfedezze magának az indiai hagyományt. Mindez áttételesen érvényesült műveiben, nem konkrét történetek átvételében, hanem a fantázia bátor felszabadulásában, a gazdag színvilágban, a szimbólumok megjelenésében, a természettel, az egész élővilággal való himnikus azonosulásban. Barbara önmagára talált. Nagyon nagy lépést tett meg. Köszönöm, hogy olyan művészt ismerhetek meg, aki ilyen gyönyörű lélekkel rendelkezik, aki ilyen bensőségesen és gazdag fantáziával tud vallani a boldogságról, a szerelemről, az igazi szeretetről, az anyáról és a gyermek kapcsolatáról, a létezés örömeiről.

Varga Gusztáv

Aroma képzőművészet magyarországi kibontakozása során számos kiváló Anai művész jelentkezett. Az utóbbi évtizedben pedig egyre több olyan fiatal alkotó, aki a hivatásos művészet valamelyik irányzatához kapcsolódik. Illés Barbara is képzett művész. Elvégezte a Kézműipari Művészeti Szakközépiskolát, és porcelánfestésre szakosodott, lakberendezési végzettséget szerzett, majd az Eszterházi Károly Tanárképző Főiskola rajz és vizuális kommunikációs szakán szerzett diplomát. Szentandrassy István festőművész kurzusán is részt vett két alkalommal. Ezt követően mondhatni egy kicsit megpihent, és keresni kezdte a saját útját, hogy visszatalálhasson tehetségének igazi természetéhez, amit

¹ Elhangoztak Budapesten, a Kossuth Klubban 2006. szeptember 15-én.

a képzés kissé elfedett, és egyre bátrabb erőfeszítést tett, hogy megtalálja a maga önálló kifejezőmódját.

Barbara kísérletező, újító-keresgélő alkotó, kedveli a különleges anyagok és technikák alkalmazását, ám mindezeket nem öncélúan teszi, hanem a kifejezés érdekében használja fel.

Illés Barbara fel meri vállalni az örök értékeket, az archaikus hagyomány ösztönzése is tetten érhető művészetében. Íme, itt a szemben lévő falon sorakozó bizánciasan stilizált, visszafogott színvilágú képtáblákon vagy az egyiptomiasan időtlen nyugalomú portréján megkapnak bennünket a finom barnába oltott színek, a tompa színegyüttesben mégis felcsillan a tűz, kiragynak a szemek, és megpendítenek bennünk valamit, ami csak a későbbi képeken fog igazán szuggesztív kifejezőerővel megjelenni.

Régebbiek azok a hátsó falon megbúvó, síkba terített motívumokkal építkező kompozíciók, amelyek a gyermeki lélek világlátására emlékeztetnek bennünket, amelyek a mese világát idézik, a játékosan dülöngélő, megelevenedő házsorokkal. A gyermekkor világát idézik ezek, a festést és a plasztikus applikációt egyaránt hasznosító technika különleges hatásokat eredményez.

A főfalon sorakozó színpompás *Tűzvirág* sorozat képei valamiféle örömittas magára találást és felszabadultságot tükröznek, az ember és a természet, a növény- és állatvilág panteisztikus, himnikus együvé tartozása, a szerelem, a virágzás, az anyaság boldogsága és öröme sugárzik belőlük. A finom, felfokozott erejű színvilág, az expresszív-ornamentális díszítés valami keleties hangulatot sugall.

Mestere, Szentandrassy István mondta neki egyszer: „Lányom, te mindent tudsz, amit egy jó festőművésznek tudnia kell, de még történnie kell valaminek az életedben! Jelenleg nyugalmi állapotban vagy, valaminek ki kell robbantani belőled az értékeket. Akkor fogsz tudni igazán alkotni.” Az élmények felhalmozódása és a megfelelő kifejezőmód megtalálása megtörtént, Illés Bóधि Barbara magára talált, önálló alkotói pályája elkezdődhet.

Szalai József

ILLÉS BÓDHAI BARBARA KIÁLLÍTÁSA. MEGNYITÓ: SZALAI JÓZSEF

Kort föstött

Kiss Péter miniszter megnyitó beszéde¹

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Mikor a Tamásnak a parlamenti firkáit – ahogy ő nevezte ezeket – kiadtuk, kiadtam, akkor valami olyasmit írtam az utószóban, hogy egy kort nem annyira a politikusai, hanem sokkal inkább a művészei jelölnek. Utaltam arra abban az írásban, hogy ki tudja ma már, Leonardo korában ki volt a belügyminiszter vagy a közlekedési miniszter, ha egyáltalán volt ilyen.

És ma meg belegendoltam abba, hogy Úristen, mennyire igaz ez, valóban ki tudja, hogy a kilencvenes években, amikor Tamás a hivatott nagy művész volt mindannyiunk szemében, akkor kik voltak a politika közjátékosai, és hogy azt a kort ki ragadta meg jobban, és hogy ki lesz majd évszázadok múl-

va nevezetes, akár csak a parlamenti firkák révén még a politika műfajában is.

És lám, itt van most már az is, hogy ő iskolát teremtett! A szó igazi értelmében iskolát teremtett. Bejöttem, és az első blikkre csak úgy felszínesen körülnéztem, és – „Te Úristen – mondom –, ezeket a Péli-képeket nem láttam még?” Aztán nyomban észrevettem, hogy egy másik kiállításon vagyok, persze azonnal, és föl is hívták rá a figyelmemet, s magam is láttam, hogy más a dallam, a zenéje, az aurája, s más alkotói egyéniség és képzelet húzódik meg mögötte.

Tehát itt egy új művész áll előttünk, kitűnő művész, ebből az iskolából. Persze tudjuk, hogy Szent művészetét most már tanulják mások is. Ez nagy dolog, Tamás rendkívül büszke lenne rá!

Azt gondolom egyébként, hogy Tamás valami ilyesmit csinálhat most is. Gondolom én, hogy fest, meg néha iszogat közben, meg feltehetően gyönyörű nők vannak a környezetében. Valahogy így lehet, mert ez a dolog, ami a képeiből árad, az életvitelében is benne volt. Benne volt a személyiségében, és azt hiszem, ahogy a műhelyét, az iskoláját megteremtette, abban is.

Három idézetet is szeretnék tőle mondani, mert legjobban így lehet rá emlékezni.

Az egyik: „A homlokomon két aranypánt van: az egyik a cigány kultúra, a másik a magyar kultúra, s e kettőt tőlem senki el nem veheti.”

És ennek szemléltetésére van egy másik, ami nem sokkal a halála előtt róla forgatott dokumentumportréban hangzott el, és valami hihetetlen módon leírja azt, amit az ember csak dadogva tudna elmondani. Azt mondja Tamás:

¹ A szociális és munkaügyi miniszter megnyitó beszéde Szentandrassy István és Kunhegyesi Ferenc Péli Tamás tiszteletére rendezett kiállításán hangzott el Budapesten, a Kossuth Klubban 2006. szeptember 15-én.

„Lehettem olyan három-négy éves, amikor még – nehéz elképzelni – platinaszőke hajam volt. Nagymamának ültem az ölében, aki 112 kilós csodálatos indiai istenasszony volt. Gyönyörű fekete haja, szép, nagy, barna arca olyan volt, mint egy bronztányér. Megkérdeztem tőle, én is olyan vagyok, mint ti? Mert a pocsolyában itt-ott láttam, hogy kicsit más vagyok, mint a többi unokája. Azt mondta, hát, kisfiam, ugyanolyan vagy, pont ugyanolyan vagy, mint a többiek. Ekkor dőlt el minden az életemben. Ennek nagyon örülök, hogy így döntött akkor nagymama, és nem látott másnak, mint a többi unokáját.”

És a politikai küldetését, azt hiszem, hogy talán a legjobban ez a másik idézet mutatja, ami persze, azt hiszem, az ő esetében abszolút nem különbözött a művészi hitvallásától. Tehát a szavakban is, de a parlamenti hozzászólásokban, emlékszem, ugyanúgy, ugyanazzal a hévvel és ugyanúgy nagy vonalakkal „föstött”, ahogy ezt ő mondani szokta.

„Azt hiszem, hogy én egy hídverő vagyok, egy utász katona, mert nem mindenki képes, hogy belegázoljon a hideg vízbe. (...) Tehát az itt élő népek a Kárpát-medencében, a második évezredre, legalább addigra, nem kezdet fognak, hanem elismerik egymás létezését.

A kézfogás már megtörtént, sokszor. Egyszerűen elfogadják egymást, egymás másságát, megtanulják szeretni egymást, hogy egymás másságából tanulni tudjanak. Nekem ez az álmom, ehhez kell a hidakat megépíteni, hogy ne kelljen táborokba, gettókba kerülni sem a sváboknak, sem a tótoknak, sem a horvátoknak, és természetesen számomra legfontosabb, hogy a cigányoknak sem, kiknek az ügyeit mindig a szőnyeg alá söpörték – ma is!” – mondta akkor.

Ma avattuk épp a cigány holokauszt emlékművét, a déli órákban. Soha ilyen aktuális Péli Tamás nem volt, és úgy látom, hogy Tamás a tanítványain keresztül, meg amit képviselt, időszerű lesz a következő évszázadokban is.

Köszönöm a figyelmüket!

A KIÁLLÍTÓK ÉS A MEGNYITÓK (BALRÓL):
KISS PÉTER, KERÉKGYÁRTÓ ISTVÁN, VARGA GUSZTÁV,
SZENTANDRÁSSY ISTVÁN, KUNHEGYESI FERENC

Önéletrajzom

Molnár István Gábor *In memoriam Péli Tamás*
című portréfilmjéből (1990–1994)²

1948. augusztus hetedikén születtem Budapesten, a nyolcadik kerületben, amely az úgynevezett pesti cigány kerület. Ide jártam általános iskolába, a Bezerédi utcába. Itt éltem meg 1956-ot mint nyolc-kilenc éves kislány. Ami a legfantasztikusabb és legfontosabb emlékem, az mégsem a nagy politikai mozgások, nem az, hogy a Népszínház utcában tudtam meg, Sztálin elvtárs meghalt, hanem az, hogy volt egy csodálatos közösség, amely körül volt, akikkel én mindenáron tartoztam és tartozni szeretnék.

Lehettem olyan három-négy éves – amikor is még platinaszőke hajam volt –, nagymamámnak ültem az ölében, aki egy száztizenkét kilós, csodálatos indiai istenasszony volt. Gyönyörű fekete haja, szép, nagy, barna arca olyan volt, mint egy bronztányér. Megkérdeztem tőle: én olyan vagyok-e, mint ti? Mert pocsolóházban, itt-ott láttam, kicsit más vagyok, mint a többi unokája. Azt mondta: Hát kislány, ugyanolyan vagy, pont ugyanolyan.

Ekkor dőlt el minden az életemben. Ennek nagyon örülök, hogy így döntött akkor a nagymama, és nem látott másnak, mint a többi unokáját. Szeretem ezt a népet, amit most meg is nevezek: történetesen a cigányságot.

1962-ben lettem gimnazista. Akkor elhatároztam, azért fogok tanulni, ha Isten is megsegít, festő, festőművész legyek, hogy egy másik „lőállásból” tudjak segíteni népemen, a világgal, a társadalommal szemben, amely régen sem, most sem szeret minket – sajnos.

Mint mondtam, hatvankettőben bekerültem a Képzőművészeti Gimnáziumba, az egész Mátyás tér öröme. Nagyon nagy dolog volt ez egy cigány gyereknek, hogy eljutott idáig. Hát, jól-rosszul tanultam az orosz nyelvet, de érdekes mód jól tanultam a fizikát, a művészettörténetet.

Felmerült bennem, hogy miért nincsenek cigány költők. Az nem, hogy mért nincsenek festők, mert én már akkor tudtam, hogy az leszek. Azért akartam ennyire, mert a fotók újságba kerülnek, és azt eltépi vagy vécépapírnak használja az ember. De ha egy festmény műtárgy, azt úgy megbecsülik.

Nagy megpróbáltatások következtek, mert nem voltam annak a tudásnak a birtokában, amit elvárt volna tőlem a művészeti gimnázium. Végre egy bukott év után sikerült leérettségiznem.

1968-ban kijutottam Hollandiába, ott megismerkedtem egy olyan világgal, ahol nem a származás a fontos, hanem az ember által létrehozott érték. A magyar Képzőművészeti Főiskolára nem vettek fel, ki tudja, miért. Ennek ellenére felvételt nyertem a Holland Képzőművészeti Főiskolára a kicsempészett képeim alapján. Ekkor egy rettenetes háború következett, édesanyám, Fejes Nyári Hilda és az akkori Művelődésügyi Minisztérium között kiutazásom végett. Ezt a csatát édesanyám

² A film az Eötvös József Cigány–Magyar Pedagógiai Társaság gondozásában készült.

megnyerte. 1968 tavaszán ott álltam a Keleti pályaudvar peronján, kis batyummal. Talán Bécsig is vizes volt a zakóm, amin ott sirt a család és az összes barátom.

Megérkeztem Hollandia fővárosába. Hát, nem volt könnyű leszállnom a vonatról. Körülnéztem, március negyedik volt. A nap által a felhők alulról voltak megvilágítva, ahogy ezt a hollandok mindig meg is füstötték. Akkor megnyugodtam, hát mégsem kerültem a világ végére. Summa summarum: a református egyház fizette a tanulmányaimat egy évig. Utána jó tanulmányaim miatt az akadémia is fölajánlott egy plusz ösztöndíjat.

Mindig volt bennem egy gondolat, amit a nagymama mondott: Kisfiam, egy cigány embernek mindig százszor többet kell tenni, mint egy másiknak. Na most, Hollandiában egy magyar-cigánynak vagy cigány-magyarnak ezerszer többet kell tenni. 1974-re újra itthon voltam. Úgy éreztem, hogy két állampolgárságra nincs szükségem, hisz azt az egyet itt kell megélnem és megvédenem. Ez év őszén elmentem a „lila iskolába” Újpalotára mint képesítés nélküli rajztanár. Azért nem mint tanár, mert marxista vizsgáim nem voltak. Jószerivel akkor már két éve ott tanított Choli Daróczi Jóska barátom. Az iskolában rengeteg támadás ért minket. Az előítéletek olyanok, mint a páncélos lovagok, nehéz őket kiütni a nyeregből. Ezért eljöttünk, Choli öt éves, én három éves munkásságomat hagytam ott.

Rájöttem, nálunk nem úgy működnek a dolgok, ahogy én azt azelőtt hittem, mint Hollandiában. De most is hálát adok Istennek, hogy visszajöttem. Tudniillik a rossz testvér is testvér. Én így vagyok a magyarokkal. A hollandok pedig kedves szomszédok voltak mindig, és hát egy rossz testvér csak több, mint egy jó szomszéd. Hát én a magyarokkal nagyon sok jó és nagyon sok rossz időt töltöttem együtt.

Képeim. Én régen úgy festettem, hogy csak örültem annak, hogy festek, de mára céloom lett az, hogy mit és hogyan. Na most, a közérthető festészet szintézis is mindig. Tudjuk azt, hogy a cigányok lopnak. Ezt most jó értelemben értem – én a festészetben, amit csak lehetett, elloptam, és megpróbáltam egy Péli Tamás-világgá összegyűjteni. Nem úgy, hogy behánytam a tarisznyámba mindenfélét, hanem gondosan megválogattam, amiben én is hiszek. Ettől lettem az, aki vagyok. Ha a képeimet másokkal közös tárlaton szerepeltetem, akkor is egyből lehet tudni, hogy én füstöttem. Az soha nem hangzott el, hogy melyik irányzatot képviselem, azt viszont hallottam magamról: meglehetősen önálló elképzelésem, stílusom van.

Két nagyobb kép jelzi munkásságomat: az egyik a XIII. kerületi Dagály utcai könyvtár lépcsőházában, egy tizennégy négyzetméteres pannó, a másik – amit már évek óta terveztem – egy olyan kép, amely a magyarországi cigányok sorsát, történelmét mutatja be. Ez Tiszadobon került bemutatásra az Ilku Pál gyermekvárosban (aminek, azt hiszem, mára más a neve). Ez egy negyvenkét négyzetméteres pannó, aminek a címe: *Születés*. Végre ennél a képnél úgyahogy, maximálisan letettem voksomat.

Azt hiszem, hogy én egy hídverő vagyok, egy utász katona, mert nem mindenki képes, hogy belegázoljon a hideg vízbe. Erre vállalkozni kell. Nekem van egy elképzelésem, egy álmom. Martin Luther King mondta – akihez persze nem merem hasonlítani magam, csak nagyon szeretem, amiket Ő mondott. Tehát

az itt élő népek a Kárpát-medencében, a második évezredre, legalább addigra, nem kezdet fognak, hanem elismerik egymás létezését. A kézfogás már megtörtént sokszor. Egyszerűen elfogadják egymást, egymás másságát, megtanulják szeretni egymást, hogy egymás másságából tanulni tudjanak. Nekem ez az álmom, ehhez kell a hidakat megépíteni, hogy ne kelljen táborokba, gettókba kerülni sem a sváboknak, sem a tótoknak, sem a horvátoknak, és természetesen számomra a legfontosabb, hogy a cigányoknak sem, kiknek ügyeit mindig a szőnyeg alá söpörték – ma is.

Nagyon szeretném megfősteni a nagy spanyol költő *Cigány románcait*, és hogy miért nem a nagy magyar költő cigány románcait: mert a magyarok nem írtak ilyet rólunk.

Jó múltkorában voltam bátor azt mondani egy magyar politikusnak, aki azt kérdezte, hogy mi, cigányok mit tettünk eddig, mi azt tettük, amikor forradalom volt vagy háború, hogy ezrével-százezrével haltunk meg mások ügyéért. Én azt kérdelem, volt-e már olyan nem cigány, ki meghalt egy cigányért? Ez lehetne végszó, de a férfiaknak azt üzenem, hogy legyen jó feleségük, a nőknek legyen jó társuk, aki vigyáz rájuk, a gyermekeknek meg azt: bármilyen rossz, az iskolába menjenek be.

Molnár István Gábor

Pethes Mária

Nyolc év együtt³

„Péli-kék és Lorca-zöld”...

Egyik délután hatalmas farost lapot helyezett az állványra. Korábban lealapoztuk, erre Van Dycke-barnával felvitte a vázlatot. Nemcsak a méret nyűgözött le, hanem a történet is, amelynek szálai lassan kibontakoztak az előrajzolásból. Rögtön tudtam, művészettörténeti jelentőségű kép készül. A cselekmény mozgalmasságán azonnal meglátszott.

Óriási energiával vetette magát a festésbe. Valóságos csatatér látványa alakult ki az ecsetvonások nyomán. A kezében tartott palettán jószérével teljesen összefolytak a színek. Az arcok elgyötört, hitehagyott, éhes, a közelharctól sebes ábrázatokat mutattak, én mégis a vérekes szemükből áradó húségre és az ütközet tétje iránti elkötelezettségre figyeltem fel. A csatatéren vége a küzdelemnek, a sebesülteket már elszállították, mindenütt a fájdalom ráncával arcukra dermedt halottak hevernek, és zsebeikben hitvány alakok matatnak

³ A két fejezet részlet Pethes Máriának, Péli Tamás élettársának három kötetre tervezett életrajzából. Nyolc évig tartó közös életük során nem csupán közvetlen közelről ismerte műveinek keletkezéstörténetét, több festményről verset is írt. Az életrajzot követően ezekből közlünk egy ciklusnyit. A Péli-versek ihletésére született költemények a *Se bújva, se áldva* (Litoplan, 2000) és a *A szerelem koldusa* (Litoplan, 2001) című kötetben jelentek meg. A kötetek tartalmazzák a művész 1985–1992 között készült tusrajzait, szoborvázatait.

értékek után. Ez egyáltalán nem látszott a festményen, a történet magyarázata a szereplők totálba hozott arcából és szeméből olvasható ki. Szinte hallható a nyögés és a haldoklók elfúló hörgése, a páncélsisakos fejek, a rostély mögül kivillanó elszánt tekintetek megrázó látványa lebilincselő.

A *Lovagkor* címet adtam neki – Péli művészi életének mérföldköve a festmény. Kétszer is eladta, kétszer is visszakerült.

A világraszóló sztori, a következő, mondhatnám szokásos módon kezdődött. Megint nem állt a mellényzsebében pénz, amikor közeli barátja jómódú vállalkozót kalauzolt a Múterembe. Az újságírói körökben közismert személy híres volt róla, szereti a jó festményeket, és anyagilag megengedheti magának a vásárlást. Felfigyelt a nagyméretű képre. A *Lovagkort* helyben, készpénzben kifizette – nyilván nem okozott neki gondot a kialakult összeg –, és magával vitte a festményt. Aznap késő délután értem a Múterembe, rögvést észrevettem, hiányzik a kép, bár Tamás a falról levett képeket másikkal pótolta. Elmondta, mennyiért adta el, mire csak kapkodtam a levegőt felháborodásomban.

– Ne viccelj, Tamás, az remekmű! Festői munkásságod történelmi állomása! Ennyiért? Bagatell összeg a műremekért. Ne haragudj, nem hagyhatom. Hol a pénz, az érte kapott vételár?

Tamás kezét dörzsölgetve eltervezte magában, mire fogja költeni, néhány kellemes estét eltölt barátaival. Már-már ajkán volt a szó, mit hozzak neki a boltból, de éktelen haragomat megértette, bosszúsán elővette zsebéből a pénzt, és indulatosan az asztalra dobta.

– Mindjárt jövök – hadartam, és gyorsan kifordultam az ajtón, mielőtt megdölné magát.

Elviharoztam a vevőhöz. Határozottan bevágtáztam hozzá, lecsaptam az asztalra a pénzt, szó nélkül lekasztottam a képet a falról, és „Minden jót!” köszöntéssel kijöttem az ajtón. Vitába bonyolódni nem merem vele. Ő döbbenten követte szemével mozdulataimat, óriási elszántságomat látva meg sem mukkant.

Útiköltségre nem volt pénzem, a hátamra véve gyalogos mozgókéklámként az egész városon átcipeltem a százhuszszor száz centiméteres bekeretezett festményt, amíg visszaértem a Múterembe. Többen megállítottak, megcsodálták alkotását. Majdnem három óra múltán értem vissza, hang nélkül akasztottam a régi helyére. Úgy látszik, nagyon határozott lehettem, mert Tamás sem vitakozott, éppúgy némán követte mozdulataimat tekintetével, mint az újságíró, amikor elhoztam tőle a képet. Fáradtan lerogytam a fotelba, hálásan megcsókolta. Úgy megizzadtam, mintha eláztam volna, de mindketten elégedettek lehettünk, a kép visszakerült megszokott helyére, ágyunk fölé, a falra.

Tulajdonképpen sajnáltam a vállalkozót, értett a képekhez és szívesen áldozott a művészetre, de mégsem hagytam, bárki is megvegye ezt a képet. Úgy éreztem, Péli művészetében kiemelkedő festményeket fontos összegyűjteni a Múteremben. Általában ott fogadta a vevőket, hadd lássák ők is csodálatos, vevőcsalogató képeit. Péli ilyesmire nem gondolt, örömmel vette, ha menedzseltem művei értékesítését.

Kifejezetten gyűlölte azokat az ismerőseinket, akik nem tőle, hanem más festőktől vásároltak festményeket. Akadt közöttük egy közismert énekes, aki találkozásaink alkalmával megígérte, következő nap feljön a Múterembe és választ festményt, de sosem tette. Tamás hiába várta az előre egyeztetett időben.

Csalódottan ért haza, becsapva érezte magát. Az énekes sztár a legközelebbi találkozáskor csak annyit mondott, most nem jött össze. Hétvégi kerti partijára ezzel szemben költött bőven, kis hányadából két-három festmény is kitelt volna. Péli sajnálta az elpocsékolt összeget, és mérges volt rá, hogy nem látta a kéznyújtásra lévő igazi értéket.

Tamás sértődötten kijelentette:

– Marikám! Bármilyen történjék, akármilyen szegények lennénk, vagy akárhogyan is könyörögne ez a férfi, sose lehet Péli-képe!

Nem is lett (amúgy hivalkodó lakása telezsúfolt művészileg értéktelen, drága holmikkal).

Ebben a korszakában festette a *Hódolat az asszonyoknak* című képet. Valamivel nagyobb, mint a *Lovagkor*, életének négy női főszereplőjét ábrázolja. Három feleségét és engem. Miközben az ő nevében írtam a verset a képhez, mérhetetlen öröm töltött el.

Nemcsak azért, mert a legszebb voltam közülük, a másik három nőalak, személyiségének megfelelően, szigorú, elszánt vagy egyszerű gondolkodású, az én szememben a szeretet fénylett, kedvesnek és odaadónak látszottam, virágkoszorúval és csodálatos királynői ékszerekkel felékesítetten. Azért is megelégedéssel töltött el, mert a korábbi beszélgetéseinkből levonta a tanulságokat házasságai során elkövetett hibáiról, alkotásával köszönetet mond közülük annak a háromnak, akiknek – ha másért nem, de mint a gyermekei anyjának – megbocsátott, és tiszteletteljes hódolatát kifejezte. A verset Péli nevében, egyes szám első személyben fogalmaztam.

*Körülvesznek, hódolat nekik
Lelkiismeretem tükörcserepein
tapodva szürke ló némán
fejet hajtva néz rám*

– Marikám, drága kis virágom! Hogyan lested el gondolataim festés közben? Látod, ezért szeretlek oly nagyon, belelátasz a fejembe, érzéseimbe – mondta könnyekig meghatódottan.

Ezt a képet méretére való tekintettel a Műteremben tartotta, az *Evolúció* című kép mellett. Az utóbbi elkészítésére hónapok óta készülődött. Vázlatokat rajzolt róla, legalábbis a komponálásról, a szereplők helyéről, közben többször megváltoztatta eredeti elképzeléseit. Az elkészült festményen Jézus a középpontba került – arcvonásaiban Pélit véltem felismerni –, fa törzse a teste, és a keresztre feszített kézmozdulat képezte az ágakat. A fát – immár Jézust – az állatvilág létező és a Péli által álmodott legkülönfélébb fajtái vették körül. Csúszómászók és gerincesek. Hamisítatlan sci-fi alkotás lett.

Rákapott a nagyméretű képek festésére. Akkoriban volt elég pénzünk. A Művészellátó boltban beszereztem húsz darab százötvenszer százötven centiméteres farost lapot és festékeket. A szükséges kellékeket Tamás előzőleg papírra felírta, mit, milyen minőségűt vegyek, én elmentem és beszereztem. Az üzletben már ismertek, a művész úr feleségeként üdvözöltek, és összeállították a csomagot. Az eladó tréfásan megjegyezte:

– A művész úr kérésének megfelelően mindenféle kéket csomagoltam, de egyelőre Péli-kék még nincs forgalomban.

A Péli-kék saját találmánya, egyedülálló volt. Tűz ég benne, kobaltkékből, párizsi kékből, fehérből és ezüsből keverte.

Mire a Múterembe értem, már izgatottan fel-alá járkált, leülni képtelen volt, mintha szúrná a szék. Láttam rajta, valami monumentális téma megvalósításához készülődik.

Elkezdte a Jézus-sorozatot.

Lélegzetelállító festménysorozat. Színeiben Jézus korabeli – azaz teljesen azonos Péli-színvilág uralkodik, kék, bíbor, vörös, arany. Drámai feszültség árad belőlük. Nem voltunk templomba járó emberek, a bibliai történeteket az általános műveltség kötelező olvasmányaként ismertük, bár Péli családja – főleg Hilda néni – keresztény hitben éltek, rendszeresen imádkoztak. Tamás is kijelentette alkalmanként, a jó isten megsegít, a Szűzanya vigyáz ránk, de csak felszínesen törődött a vallással. Képei nem pusztán a Biblia illusztrációi. A megálmodott és megfestett karakterek a hatalmas képekről sugallták jellemüket. Jobbára arcokat ábrázolt, szemekre közelítve a „nagyotált”. Döbbenetes Júdás, Jézus, Mária, Pilátus arcát száznegyvenszer százhatvan centiméteres nagytáblán látni. A képeken a szemek kiemelten hangsúlyosak.

A képekhez versek születtek. Termékeny, gyümölcsöző alkotói időszakot éltünk. Legkedvesebb képem a *Pietà*. Amikor megláttam az összetört, emberfeletti fájdalom sugárzó asszonyi arcot, szívembe nyilallt a felismerés, a legnagyobb áldozatot Mária, az Anya hozta. Hagyta, hogy egyszülött fia beteljesítse küldetését, feláldozza életét az emberek bűneinek megváltásáért. Életem során nem láttam még ilyen keserveset, amit a Péli Máriaja kifejez. A balladák erejével vált hatványozottan drámaivá Jézus lehunytt szeme, a sorozat többi képein lévő nyitott szemhéjakkal ellentétben.

Tágra nyílt, becéző, csodálkozó, rémült, unott, nyájas, alattomos, megtört – az emberi mimika összes lehetséges formáját ábrázolta.

Komoly terveket szövögetett a képek elhelyezésére, valamelyik hazai templomunkat kívánta gazdagítani velük. Küszködött a céljáért, végül Hontalan segítségével a veszprémi altemplomban sikerült kiállítást szervezni. Reméltük, ott állandó helyet kapnak; sajnos nem így történt. A csalódottság, hogy műveit megint és ismét mellőzték, eluralta hangulatát. Többet időzött a Múteremben. Bizonyos fokig örültem, arra számítottam, keserűségét újabb, még szebb művek megalkotásába fojtja.

Alighogy befejezte a sorozatot, máris a következőn törte a fejét. Lorca *Cigány románcok* című versét akarta megfesteni. A megrendítő erejű történet – amikor egy éjszaka alatt több ezer ártatlan romát, férfit, nőt, gyermeket lemészároltak a csendőrök – folyamatosan ott motoszkált a fejében. Álmaiban szerepelt a sorozat létrehozása. Gondosan készült, rengeteget olvasott hozzá, anyám nem győzte hozni az erről megemlékező irodalmat a könyvtárból, kritikákat, értékelő cikkeket. Firkákat készített elképzeléseiről, a lehető legfelületebben, nehogy „ellője” a kép erejét. Ábrándozott a megvalósításáról.

Langyos nyári estén a Fészek klub teraszán ültünk, figyelmesen felnézett a gesztenyefákra, mutatóujjával rájuk bökött:

– Látod, gyöngyöm, ezeket a zöldeket kell majd kikevernem. Ragyog benne a nap aránya, a hold ezüstje, és mégis annyira égő zöld, amennyire vörös a vér. Lorca-zöld a szín neve.

„Felelősséggel tartozunk érte”

Első közös karácsonyunk a békásmegyeri lakásban – a Hilduskánál töltött kegyetlen este után – bensőséges, meghitt hangulatban, a szeretet jegyében telt.

Felesége megengedte, hogy Dádi hosszabb időre velünk lehessen, ami Tamást roppant boldoggá tette. A két gyerek testvéri szeretettel viselkedett egymással. Ricsi büszkén fogadta hirtelen felbukkant, öt évvel idősebb bátyját, Dádi örült az apjával eltölthető időnek és élvezte az öregebb testvér előnyeit. Meglepett, Dádi, aki egykeként nőtt fel, önzetlenül és nagyvonalúan játszott a kisebbel annak ellenére, hogy gyermekem mindenáron igyekezett tudomására hozni, ő mindennap együtt lehet a papával, míg Dádi csak hétvégén, amiből szerinte egyértelműen következett: ő az igazi fia Pélinek. Ettől kezdve – Dádi után – papának szólította Tamást, pedig senki nem biztatta erre. Letisztultak gondolatai, és Dádin keresztül meglelte a nagy érzést: egy család vagyunk!

Karácsony első napjának estéjén csendben üldögéltünk, a gyerekek játszottak a kissozóban, Tamás firkált, amikor csöngettek.

– Úton járó vándor. Adjunk neki enni, inni – mondta a rajzból fel sem tekintve.

Az ajtó előtt, amikor kinyitottam, üres folyosó fogadott. Mivel embert vártam, nem néztem az embrenyi méret alá, pedig kellett volna. Édes kis kölyök dalmata kutya ült az ajtóban. Mikor észrevettem, hallottam a hozzá tartozó nevetést is a lépcsőházból. Tamás barátja, Öcsi csempészte küszöbünkre az ebet. Berobbantak, viháncoltak, közölték, nem tudtak mit kezdeni vele, két kutyájuk van, ránk gondoltak, nálunk jó helye lesz. Tamás kerek pereg kijelentette, itt nem maradhat.

– Cigányok vagyunk, Marikám! Mit csinálunk vele, ha táborba megyünk?

– Majd visszük magunkkal, nem dobhatjuk ki, nézd, milyen édes! – kérleltem. A gyerekek sírtak.

– Papa, könyörgöm, hadd maradjon, én gondoskodom róla, olyan aranyos, nézz bele a szemébe, nem látod, könyörög a szeretetért?

Öcsi elmesélte a jámbor jószág történetét.

– Két napja szívszaggató nyüszítés hallatszott a pincéből. Nem bírtam tovább elviselni. Felderítettem, honnan jön a panaszos sírás. Szomszédom pincéjében a rácson keresztül betekintve láttam meg a szerencsétlen kis állatot. Azonnal előntötte az agyam a düh. Beugrottam a kocsiba, és leszáguldottam a Balatonon nyaraló szomszéd után. Nekirontottam, elkaptam a nyakán a tréningjét, és megráztam, akár Krisztus a vargát. Te szemét! Hogy teheted ezt az a kiszolgáltatott kis lényel? Most ints pá-pát. Mert én ezt a kis állatot most azonnal elveszem tőled. Az ürge azt felelte, hogy ha egy ökölcsapással leütöm a lakatot, akkor enyém lehet. Beültünk az autóba, nyomtam a gázt, „mint Singer a varrógépet”. Rekordgyorsasággal Pestre értünk. Az úton tuningoltam magam, és egy ökölcsapással leütöttem a lakatot a tárolórekeszről – és felmutattam egy gyermekfej nagyságú betondarabot, amelyből kikandikált a zárt tartó acéllemez. A fiú kutya igazi úriemberként nem piszkított oda a helyére. A kimerült kis jószágot ápolni kezdtem, és törtem a fejem, hol található számára szerető otthont. Mivel nekem két kutyám már van, nem tehettem meg, hogy megtartsam. Rátok gondoltam.

Tamás a történettől könnyekig meghatódott, és megenyhült, azonban kikötötte, egyszer sem viszi le sétálni, nem az ő dolga... abban az esetben maradhat, ha a fiúk vállalják a gondozását.

Kitört belőlünk a végtelen öröm, lett kutyánk; a kérdés, mi legyen a neve. Tamás után és a Testőr-játék alapján Athosnak kezdtük szólítani, de ránk sem hederített. Csetlett-botlott a lakásban, kiborította a vizét, pontosan úgy viselkedett, ahogy a testőrségben D'Artagnan – a mi Pityunk. D'Árti, D'Ártika, kezdtük szólíthatni. Egyből felkapta a fejét, tehát ez maradt a neve, és otthonunk az otthonává vált. D'Ártival szinte gyesre kellett mennem, olyan volt, mint egy kisgyerek. Éppen csak szoptatásra nem szorult. Szüksége volt rám, folytonosan igényelte a segítséget a lakásban való eligazodáshoz, az élet legapróbb körülményeiben. Vehemens volt, szenvedélyesen hálálta meg a gondoskodást, és mi az újdonság örömeivel rohantuk le őt. Eleinte a fiúk versengtek, ki vigye le sétálni, a lelkesedés hamar lelohadt, a kutya viszont maradt.

– Felelősséggel tartozunk érte – figyelmeztetett Tamás.

Vittem sétálni, gondoskodtam etetéséről. Mintha az egész földtekét bejárva térnék vissza hozzá, kitörő örömmel fogadott akkor is, ha a lakás legkisebb helyiségéből jöttem ki, a szívembe lopta magát. Családtaggá vált a kis agyonpötytyözött négy lábú, verseimbe is belelopakodott.

D'Árti akaratos kis bohócnak született. Hiába szólígtattam, „Gyere ide!”, nem mozdult. Csak akkor engedelmeskedett, ha értelmét látta.

Színész barátunktól a Nemzeti Színházba kaptunk premier előadásra meghívást. Elegánsan elöltöztünk.

– Marikám, ugorj le egy picit, lóbázd meg a kutyát, mielőtt elindulunk!

Szakadt az eső, elengedtem a pórásról, hadd fusson, és ruhámat, cipőmet féltve a kapualj alá húzódtam. Sürgetett az idő, hívogatni kezdtem, esze ágában sem volt jönni. Incselkedve közeledett, de amikor karnyújtásnyi távolságba ért, s a nyakörve felé nyúltam, elszaladt, élvezte a csintalankodást. Kiléptem a kapu védelme alól a zuhogó esőbe, hátha elcsípem. Jókedvűen nevetve – valóban nevetett, felhúzta az ínyét, fogait mutatta, de ez nem vicsorgás volt, hanem pajkos nevetés – elfutott. Csupa víz és sár lettem, mire sikerült befogni. Kénytelen voltam átöltözni. Tamás borzasztóan mérges volt, mintha félne, elkésünk. Én azonban tudtam, azért bosszankodik, mert nem bírta a színházat. Egy helyben ülni, nem lehet rágyújtani, inni egy kortyot, a bezártság érzete zavarta. Ismerték, ezért jegyét általában a legszélső székre adták, innen észrevétlen kionsonhatott. A Kerényi Imre rendezésében színpadra álmódott világhírű Bertolt Brecht-mű, a *Kaukázusi krétakör* témája és a meghökkentő megoldás évekig kísértette, de végül nem festette meg.

Verőfényes május volt. Jakab Béla barátunk erdei piknikre csalt bennünket. Nehéz volt Tamást rávenni a természetbe való kiruccanásra, jobban szeretett a városi kocsomák teraszán üldögélni, mint az erdőben járkálni, de végül csak ráállt.

D'Árti természetesen jött velünk, nélküle ki sem mozdultunk otthonról. Hagytuk szabadon rohangálni az erdő szélén, a réten. Vidáman loholt, míg felfedezte a mező túloldalán legelésző tehéncsordát. Becserkészte a teheneket, és hogy ne fedezzék fel túl gyorsan lopakodásában, alaposan meghempergőzött az ürülékükben. Dicséretet remélve boldogan szaladt vissza hozzánk, amiért mesterien feltalálta magát az álcázásban. Szörnyű mocskos volt. Tamás

elzavart, mossam le a fertelmes bűzű piszkot. Jó két kilométert gyalogoltunk a legközelebbi kútig. Alaposan lecsutakoltam a jéghideg vízben, biztosra vettem, nem lesz kedve újabb hempergésre. Tévedtem. Újra a tehének becserkészése, hempergőzés a téhenlepényben, visszafutás dicséretért. Tamás iszonyú méregbe gurult. A kezében tartott konyakos üveggel kupán vágta szegény kutyát. D'Árti meglepődve pislogott. Nem értette, miért nem örülünk, pedig remekelt az álcázás művészetében. Ismét mehettünk a távoli kúthoz, megint lefürdettem, azután a társaság bánatára Tamás a szűkölő kiskutyát kikötötte egy fához. Hiába kéreltük, nem engedett a büntetésből. Hazatérve még a liftben is égbekiáltóan bűzlött a szerencsétlen pára.

A békási panelházi lakást jó hangulat, valóságos kavalkád uralta. A belépő orrát inycsiklandozó étel-, dohány- és festékillat keveréke csapta meg, mindenhonnan gyerekek bukkantak elő, zsvivjágás, nevetgélés, jókedv. Tamás Drumot szívott, professzionális módon sodorta vékony papírba a dohányt. Kiszáradás ellen almadarabkákat szórt a kék tasakba, s ettől még illatosabbá vált a cigaretta.

Ritkán néztünk tévét. Egy alkalommal, valamelyik külföldi adón delfines film kezdődött. Szerettük a delfineket. Ámultunk a beszéd nélküli eseményeken, a képek meséltek a fiatal delfinfiú és a teknőslány közötti gyengéd vonzalomról, miközben csodálatos víz alatti felvételek és megkapó tengerparti környezet tárult szemünk elé. Tamás – könnyen hatódott meg romantikus filmekben, verseken – a soha be nem teljesülő szerelemről beszélt szipogva.

– Marikám, látod... a szerelem örök, és még fizikális értelemben véve lehetetlen helyzetben is lehetséges ezt az érzést fellángoltatni. Képzeld el ugyanezt a sztorit... de várj csak...

Ekkor firkálni kezdett, mert számára a kifejezés eszköze a rajz és a festés: elkezdte a *Kentaur* grafikasorozatot. Legmegrendítőbb a Sellő és a Kentaur találkozása, mely a beteljesületlen szerelmet lágy vonalvezetéssel, líraian érzékelteti.

Szomszédaink sűrűn kirándultak a közeli Ezüst-hegyre, hátukon elemőzsiával kitömött hátizsákkal. Tamás hosszasan nézett utánuk az erkélyről.

– Nem értem a gádzsókat. Felpakolják magukat. Majdnem összeszakadnak a zsák súlya alatt, felmásznak a hegyre, órákon keresztül csatangolnak, nyüzsgő hangyaboly tetején megeszik az uzsonnát, hullafáradtan hazatámolyognak, az asszony kimegy a konyhába, elkészíti az ebédet, a férfi lerogy, és a friss levegőtől elnehezülve szunyókál. Jellemző családi idill. Mire jó ez a nagy kirándulás?

Egyik nap azonban ellentmondást nem tűrően kijelentette:

– Kirándulni megyünk! Marikám, szólj a fiúknak, öltözzenek, indulunk.

Leértünk az emeletről, és a ház előtti taxiállomáson beszállított bennünket az első ott várakozó szabad kocsiba.

– A Szabadság-hegyre, legyen szíves!

Az autóban elbeszélgetett a taxissal. Könnyedén beszédbe elegyedett bárkivel. Szép lassan haladtunk, a gyerekek már unták az egy helyben ülést, nyugtalanul ficeregtek mellettem a hátsó ülésen. Tamás elunta a nyüzsgést, hátraszólt:

– Inkább játszadozzatok a kicsi kárótokkal, az legalább csendes foglaltság.

Bosszantotta, ha a gyerekek zavarták valamiben. Megérkeztünk a Szabadság-hegyre, ismét hátraszólt:

– Tekerjétek le gyorsan az ablakokat, vegyetek mély lélegzetet... egy-kettő-három. Na, jól van, elég, mehetünk vissza Békásra.

A sofőr szája tátva maradt. Elképedését látva a gyerekek kuncogtak. Ők már megszokták a papa bolondságait, alig várták, hogy hazaérjünk és mehessenek játszani. A kapuhoz érve kijelentette:

– Látod, Marikám, így kirándul az igazi raj roma! Nem szakad bele a cipekedésbe, nem piszkolja be a cipőjét, nem csípi össze a hangyák, és nem fárad el halálosan.

Péli Tamás

IO ÉV MAGÁNY

(Bocsánat, Márquez, csak kölcsönvettem)

Benvenuto Cellinihez

Ékszerész, szobrász, gyilkos
 Mester, öreg csavargó
 Fekete szemű, aranykezű barátom.
 Szeretted a bort Cellini
 Kezedben jól áll a tűr.
 Kezeddel teremtetted aranyból
 a csodát.
 Magas volt az Angyalvár fala?
 Jó volt zuhanni a szabadság felé?
 Benvenuto Cellini, nem félted a rendet.
 Vágtatva nevével a Pápák, Királyok
 haragján.
 Jó lovak, szép cimborák voltak társaid.
 Félted a halált, Te halhatatlan?
 Bátor éjszakák, harcos nappalok
 az ébredő Európában.
 Kardok, pajzsok csattogása, lassan
 biztosan hömpölygő idő.
 Reneszánsz templom kupolák,
 paloták: Michelangelo,
 egy a száz közül kit tiszteltél.
 Benvenuto Cellini, de jó volt élni.
 Kőhalmazok közt nyújtózom, hogy
 elérjem kezed egy csókra.
 Nyakamon ül a XX. század, hazug
 háborúk, Európa,
 lassan fáradtan érlek el.
 Ékszerész, szobrász, gyilkos Mesterem,
 öreg csavargó

1979. április 21.

Kitépték

Kitépték kezemből a poharat
és pusztultam
mint atomcsapás alatt a világ
– és nem tudtam
sátort verni takaróm ellopták
és hagytak dideregni
Idegen vért pumpáltak belém és
józan halált osztottak, pedig
hamiskártyás volt valamennyi
Bitang rühös megvert kutyák
Én oroszlán akartam lenni
Nem emberi Király, mert hitem
vérzik és létem lebeg
Bocsáss meg Édes Istenem.

Ti kik fizetésért Havi bérért
felbérelhető domesztikált sakálok
vagytok fogadjátok szeretettel
megbocsátásom.

1988. január 6.

Vers festő barátaimhoz

Aranyba fulladt szentek,
Giotto kékbe merevedett szentek.
A naptól raboljátok fényt.
Nagy halottainktól alázatot.
Játsszatok az örökkévalósággal,
Lopjátok be magatokat a hatalmasok
várába,
Fényt ezernyi Prométheus!

1979. március 25.

Pethes Mária
Költemények Péli Tamás festményeihez

Pénélopé

Ha kell
húsz évig várok rád
okádjon fel akár
háborgó pokol-gyomrából Hádész
vagy törjenek ellened
az összes istenek
rettentő hatalommal
Maradj bár magadra
tudom mindenképp visszatérsz
csak szemezz hajód vitorlájába
szótt óvó szememmel
Állandósságom sós zefíren
ringatja megfáradt lelked
Addig várlak míg hajód
életünk viharvert szigetén kiköt
Mindketten foglyok vagyunk
széttéphetetlen szerelmünk
fűzött láncra
Magányos éjszakákon küldj
fehér galambot
csőréből csókodért szomjazó
ajkamra ontsa elhullott könnyedet
Szikkadó ölem
parti fővenyen
a téged fűrésztő tengerre tárom
Egy cseppje érintette bőröd
s nem bánom hogy zokogva
csak így ölelhetem
merész vállalkozásban elgyötört
szerető Párom
Ha húsz évig kell várjalak
egyetlenek napnak hiszem
szépnek és erősnek látlak
s magam is neked őrizem
némán mint liliom
anyád elcsitult testét
halottas ágyán

2001. 02. 27.

Jézus az Olajfák hegyén

Én tudom
 van messzebb és több
 mint a vért könnyező
 magányos sziklatömb
 A merengés szélütött apostolai
 sodortatják hírnév szárnyán maguk
 Ti nem hirdethetitek Mi vagyunk
 Én vagyok és leszek
 Hiába loptak el egy szeget
 megfeszítésemtől síró cigányok
 Mindenkor énérettem épülnek oltárok
 Bűnt követtek el
 Bocsánatért járultok hozzám
 de sosem a szeretet
 az önzés útján
 Könyörögtök sírtok
 Magamra hagytok

Hódolat az Asszonyoknak

a vasvértbe öltözöttnek
 a szúrós tekintetűnek
 a nagyakarátúnak
 az első fiút szülőnek
 a szeplőtelenül megtermékenyülőnek
 az imába burkolódzóznak
 a kis Jézust nevelőnek
 a könyveket írónak
 a mindent tudni akaróznak
 a szenteskedőknek
 az elkergetőknek
 a virágkoszorús szeretőknek
 a galambot etetőnek
 Körülvesznek
 Hódolat nekik
 Lelkiismeretem tükörcserepein
 tapodva szürke mén
 némán fejet hajtva néz rám

Születésnap i köszöntő

Kettőezeröttszáz-
nyolcvanegy napon
és éjen át vittelek
a Nagy László-i
túlsó partra
Kettőezeröttszáz-
nyolcvanegy napon
és éjen át hittem
a nagy vizek csillogását
semmi sem fakítja
Már háromszáz-
negyven napja
magányosan evezek
törött csolnakomban
Lámpásom sincsen
túlpárt sincsen
De újabb
kettőezeröttszáz-
nyolcvanegy napon
és éjen hiszem
hogy megtalállak tavaszi
virágfakadásban
nyári záporokban
cikázó villámok
vak szünetében
csikorgó telekben
s óvatosan
fogam közé vehetem
megfáradt szíved

1992. augusztus 7.

Kovács József Hontalan
Péli Tamás festményei

A FESTŐ ARCKÉPE

Sakkfigurát: apró fehér
lovacskát dédelget a Mester.
Oroszlán-sörényesen is
epezöld árnyék gyötri.
Az elmúlt időt, letűnt
álmaink Atlantiszát igézi
Kárpát-medencére virradt szemekkel.
Sorsa kimérve pepita táblán,
ragyogóan biztos kézzel
elsötétített orcánkért játszik
Mágikus piktor, fekete síkon
remek vásznakkal tündökletes.

SHAKESPEARE KOPONYÁJÁT

Vékony lovak tipornak a szívünkön.
Fényes glóriában virraszthat értünk
hatalom. Testvéreink ragadozó
hegedűk állkapcsai közé szorult arcát
bearanyozta a Mester mágikus keze.
Mert befizetvén az édenbe,
oroszlános ruhába öltözhettek
és bujdokolhatunk holtig a vérünket
megbabonázó énekeinkben. Igazi arcunkat
eltakarhatja füst. Utolsó Ítélet.

NOMÁDOK

pokolba, hová?
Hová szelíd állatok,
s te, szárnyadat
suhogtató madár?
S ti, férfi és asszony, hová?
Hol van ében édesapánk,
merre van vadrózsa édesanyánk?
Szivárványos emberpár:
fogad közt csüngünk Magyarország.

Ruva Farkas Pál

Péli Tamással kézenfogva...

PÉLI TAMÁS elment oda
ahová pihenni járnak
az ISTENEK
itt élt köztünk
filléres gondú
Hazát kereső nomádok
között
most kézen fogva
kivezet minket ebből
a mostoha országból
ahol nem becsülik a másságot
a nyereg fölötti kultúrát
visszavisz minket a GANGESZ
partjára hogy ne kelljen
fűteni és villanyszámlát fizetni
mert a képviselői fizetésből
nem tudott minden romának
kenyeret
hegedűt
házat
és HAZÁT vásárolni
csak bánatpénz volt ez a „hét krajcár”
Így hát odaadta HILDÁNAK
a gyermekkori emlékeiért
hogy ne legyen már reggel
lelkiismereti másnapossága
Így ni
most aztán sirathatjuk Őt is
PÉLI TOMIT
mindannyiunk
PÉLIVÓJÁT
akit 1977-ben Csapiban
sodort közénk a
CSANDIGÁRI szél
mert zarándokunk volt Ő
már akkor is amikor csillagos katonák
lebontották Magyarországon
vadvirágos putrijainkat
hogy kineveljék a cigányokból
a ROMANTIKÁT
hazajött Hollandiából

és megfestette a cigányok
HONFOGLALÁSÁT
az aranyglóriás hófehérgalamblekű
gyémántfeketelovas ROMASEREGEKET
meg a tűhegyescsecsű cigánylányokat
és dúscsípejű romnyikat
álmaikkal együtt
köszönjük TOMI
fésd tovább almainkat fent
a Jóistennél
legyél ott is képviselőnk
a Devla parlamentjében
és szervezd meg
a NAGY CIGÁNY FRAKCIÓT
de arra mindig legyen időd, hogy
letekints ránk
itthagytott testvéreidre
Ne hagyd, hogy
palpale te avel e
KIRÁLYI LÉGIJA
Na muk te meras bokhatar
kathe pej phuv
ke na kade pinzharas TUT
TOMI
kér amenge PACHA
phir ávri le romengi slobodija
ke aba Tu kothe san
kaj o Del
ne muk te bristrel amen
chorre ROMEN
AMEN

Varga Gusztáv

Emlékeim Péli Tamásról

Péli Tamással valamikor 1976-ban találkoztam először, amikor mindenféle roma értelmiségi körökben vettem részt. Én akkor egy sovány, nagyon vézna kis cigánygyerek voltam, és pici kecskeszakállal rendelkeztem, és Péli úgy hívott engem, hogy „a kis Petőfi”. „Na, itt van a kis Petőfi, és mondjon valamit nekünk.” Jártuk a cigány klubokat és alkotótáborokat, s valahányszor megjelentem egy ilyen táborban, mindig ott találtam Péli Tamást is, és a cigány értelmiség színe-javát: Lakatos Menyhértet, Szentandrásst, Bársony Jancsit, Daróczi Ágit, Szepesi Jóskát és Fátyol Tivadart. Egyre nagyobb körben kezdett kibontakozni a cigány értelmiség, mindazok, akik megpróbáltunk a cigányság jövőjén gondolkodni, azon, hogy melyik úton induljunk el és mit csináljunk. Pélinek mindig volt valami megszívlelendő intelme felém: „Vigyázz, kis Petőfi, csak úgy lépkedj, hogy semmi se törjön össze körülötted, te mindig a földön maradj, még akkor is, ha szilánkok támadnak körülötted.” Szavai nagyon komoly háttérgondolatokat ébresztettek bennem, mert valóban úgy kell lépni, tevékenykedni, hogy semmit és senkit se sértsen az ember, hogy minden ott maradjon egészben magunk körül. Az ember gyakran ütközik, de úgy kell nekimenni a falnak, hogy aztán vissza tudjunk lépni, s ne úgy ütközzünk, hogy beleroppanjak.

Nagy élmény volt, amikor együtt mentünk le Tokajba a nagy alkotótelepre. Magával ragadott az alkotótábor nyüzsgése, szabad alkotó tevékenysége. Péli pártfogásába vett: „Te csak akkor leszel nagy művész – mondta –, hogyha velem jössz a pincébe.” Jó, hát hová menjünk a pincébe? Elmentünk a tavernába, és ott ültünk, iszogattunk, diskuráltunk vagy három óra hosszat, és nagyon sok jó tokaji bort megittunk. Ám este előadásunk volt a táborban. Az előadáson ott volt Bábutu, aki szintén a Kalyi Jag együttes tagja volt, János és jómagam. Megpróbáltunk az összegyülekezetteknek zenélni, na de én olyan részeg voltam, hogy nem láttam semmit. Csak arra emlékszem, hogy Péli gondosan megetetett egy nagy kondérból, szedett nekem tésztát meg húst, és melegített úgynevezett korhelylevest, hogy ébredjek föl, térjek magamhoz, hogy koncertezni tudjak. Valójában nem is szabályos koncert volt, hanem valami oldott, baráti hangulatban telt az idő, és egész éjjel együtt mulattunk, zenéltünk, énekeltünk.

Ez volt a mi barátságunk kezdete, ami ma is romolhatatlanul él bennem. Az igazi barátság ugyanis olyan, hogy soha nem ér véget, még ha eltávozik is az ember az élők sorából, akkor sem. A barát az mindig itt marad az ember lelkében. Az a néhány szó, amit Péli rám tett, az nagyon sokat jelentett. Egy-két szó, egy-két tanács, intelm, amit mondott nekem, és ezek sokat segítettek az életem során. Péli akkor már ismert, nagy művész volt, nemrégén érkezett vissza Hollandiából, és nekilátott, hogy megcsinálja a roma festészetet, s később is újra és újra találkoztunk, és azután is csak kis Petőfinek szólított. Petőfi vagy Péli, nagyon nagy mind a kettő. Tamás nagyszerű ember volt, és talán

a cigányság legmértőbb korszakát élte meg ekkor, és ennek a nemzedéknek a legjobbjai olyan kulturális értéket hagytak ránk, amiből halálunkig táplálkozhatunk. Éppen ezért az egyesületünk, a Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesület, úgy döntött, hogy az ő emlékére nyitunk az iskolában egy Péli Tamás-termet is, amelyben egy képzőművészeti műhely, egy szellemi központ fog létrejönni, és ezzel a működő szellemi műhellyel fogunk fejet hajtani az ő munkásságának, s ezzel állítunk emléket az ő megtisztelő barátságának és követjük az ő szellemi útmutatását. Úgy gondolom, hogy a felelősséggel élő roma értelmiségieknek követniük kell az ő példáját.

Az Egyesület jubileumi évfordulójára rendezett programunkban nem véletlenül idéztük külön irodalmi esten az ő munkásságát, és tanítványai, Szentandrassy István és Kunhegyesi Ferenc nem véletlenül tisztelegtek kiállításal az ő emléke előtt, és nem véletlenül idézzük fel itt most együtt, baráti körben, az ő feledhetetlen pikűróját, színes egyéniségét, gesztusait. Ő figyelmeztet adósságainkra és elodázhatatlan feladatainkra, az értékek megbecsülésére és méltó megőrzésére. Most kell újra és újra ráeszmélnünk, hogy a magyarországi cigányság két nagy, korszak-meghatározó alkotójának, Balázs Jánosnak és Péli Tamásnak a festményei az utóbbi évtizedekben a szemünk láttára szóródtak szét, s elmulasztottuk, hogy ezeket megvédjük, és múzeumban gyűjtsük össze a legfontosabb műveket, hogy számunkra és a jövő nemzedékek számára magasrendű örömet és ösztönző példát adjanak.

E két nagy alkotó életművének megmentésében, összegyűjtésében nekünk, a roma kulturális szervezeteknek is szerepet kell vállalniuk, és ösztönözniük kell az illetékes minisztériumi szerveket a Roma Képtár létrehozására, és egy cigány néprajzi múzeum felállítására, s a későbbiekben egy olyan múzeum megalapítására, amely a cigány kultúra valamennyi ágazatát összefogja az irodalomtól a zenéig és a táncig.

Az évforduló alkalmából rendezett néprajzi konferencián azért idéztük föl a magyarországi cigány néprajzi kutatás első nagy nemzedékének munkásságát, hogy ezzel is ösztönözzük egy ilyen jellegű múzeum létrehozását, és felhívjuk a figyelmet egy évek óta tervbe vett cigány lexikon kiadásának szükségességére.

Gyűjtenünk kell a roma képzőművészet közelmúltjának értékeit, és támogatnunk kell a jelenkori cigány képzőművészetet. A Cigány Ház betölt ilyesfajta gyűjtő szerepet, és a Kalyi Jag is megpróbál – a maga lehetőségei szerint – létrehozni egy képzőművészeti gyűjteményt. Így például megszereztük a CISZ kis képzőművészeti gyűjteményét, és hálás vagyok, hogy megvásárolhattam Szentandrassy Istvánnak a tizenhárom roma mesterséget bemutató diópáccal festett képsorozatát.

Igen, ez volt Péli Tamásnak is a felismerése, hogy kell egy roma színház, képzőművészeti alkotóműhely, múzeum, hogy jöjjenek létre iskolák. Azt gondolom, hogy itt vagyunk, érezzük a súlyát ezeknek a feladatoknak, és megpróbálunk ebben előre lépni, segíteni a romák képzését, oktatását, s ezen keresztül a mindennapi életben való boldogulását. Országos hatókörrel, régióként ki kívánjuk munkálni a roma kultúra élő műhelyeit, amelyekben megvalósulhat és hatékony erővel fejlődhet a cigány kultúra, önmagunknak és a többségi társadalomnak is teremtve, valamint idegenforgalmi érdeklődésre is számítva.

Kárpáthy Gyula

A duende jegyében...

(Jónás Juditról)

JÓNÁS JUDIT

CIGÁNY ROMÁNCOK-ELŐADÓESTJE

„Nem véletlen, hogy a földdel oly elválaszthatatlanul összenőtt spanyol művészet csalánokkal és éles szögletű kövekkel volt tele.”

(F. G. Lorca)

Mit is rejt ez a szó, ez a fogalom: „duende”? Lorca mosolyogva utal a szótári jelentésre: pajkos kobold, csintalan manó. Ámde a költő nagy jelentőségű esszéelőadásában *olyan mélyrétegeit* tárja fel ennek a fogalomnak, amely így nyitja, kulcsszava egy legsajátosabb, szenvedélyes ön-

felmutatásnak. Igen, a *szubjektum* a döntő elem ebben a leglorcaibb-lorcai értelmezésben. S a költő, felfogásának igazolására, idézetek sorával nyitja egyre szélesebbre a duendére való rálátásunk fénykörét.

A hétköznapokból indul ki, hogy spanyol tájon milyen gyakran hallani ezt a mondatot: „Ebben sok a duende...” Személyek szerint is sorolja: az *őserejű cigány táncosnő, La Maléna*, egy napon, amikor Brailovszkitől egy Bach-részletet hallott, így kiáltott fel: „Olé! Ebben aztán van duende!” Ám unatkozott Gluck, Brahms és Milhaud hallatán. A *Devla* alkotója, *Labrijano*, a csodálatos énekes mondta egy alkalommal: „Azokon a napokon, amikor duendével énekelek, nincs, aki bírjon velem!” Egy öreg cigány gitárművésztől hallottam: „A duende nem a torokban van: a duende belülről jön, föl a talpból...” Manuel Torres – minden ismerősöm közt az ő vérében volt a legtöbb kultúra – egyszer, amikor maga Falla játszotta a Generalitei Nocturnót, ilyen nagyszerű szavakkal illette: „Mindenben, amiben *fekete hangok* vannak, az duende.” Nincs ennél nagyobb igazság!

„*Fekete hangok*” – mondta a spanyol nép fia, és Goethe azonos gondolatot fejezett ki, amikor Paganiniról szólva így határozta meg: „Titokzatos erő, amit mindenki érez, de egyetlen filozófus sem tud megmagyarázni.”

„Dél-Spanyolország nagy művészei, cigányok, flamencók, akár énekelnek, akár táncolnak, akár hangszeren játszanak, tudják, hogy hevület nem lehetséges duende nélkül.”

Lorca a duende érzékeltetésére – képzettársításaira – az Ó- és az Új-Testamentumtól kezdve végigtallózik az európai és arab-mór irodalom, művészet személyein, a művek példázatain... Végigolvasva a húsz-egynéhány oldalas gazdag anyagot, világossá válik, hogy a duendéről szóló esszéelőadások a költő nagy lélegzetű önvallomásai, *ars poeticájának leglényege!*

Kulcsot is ad ez ahhoz, hogy valóban mélyen megértsük műveit; drámáit, a *Bernarda házától* a *Vérnászig*, egész költészetével egyetemben, s enélkül igazán nem lehet a maga teljességében fölmérni csodálatos szépségű verskötetét, a *Cigány románcokat*.

Aminthogy mély meggyőződés: a duende nélkül nem lehet igazán megérteni a cigányság legősibb önfelmutatását, énekeinek, táncainak, egész művészetének a leglényegét sem.

„Fekete hangok”... Ez, a duende sejlett fel bennem, amikor néztem *Jónás Juditot* a televízióban, a *Bernarda háza Adéla*-szerepében. Megjelenésében első pillanattól fogva érződött az eruptív indulatok elfojtása, feszültsége, hangjában, mozdulataiban, mélybarna szempárjának tragikai árnyaiban... *Lojko-Lakatos rendezésében, úgy vélem, valóban ő hordozta ezt a spanyol (cigány) duendét...*

Federico García Lorca

La casada infiel

című költeménye magyar és cigány fordításban

Y que yo me la llevé al río
creyendo que era mozuela,
pero tenía marido.
Fue la noche de Santiago
y casi por compromiso.
Se apagaron los faroles
y se encendieron los grillos.
En las últimas esquinas
toqué sus pechos dormidos,
y se me abrieron de pronto
como ramos de jacintos.
El almidón de su enagua
me sonaba en el oído,
como una pieza de seda
rasgada por diez cuchillos.
Sin luz de plata en sus copas
los árboles han crecido,
y un horizonte de perros
ladra muy lejos del río.

Pasadas las zarzadoras,
los juncos y los espinos,
bajos u mata de pelo
hice un hoyo sobre el limo.
Yo me quité la corbata.
Ella se quitó el vestido.
Yo me quité la corbata.
Ella se quitó el vestido.
Yo el cinturón con revólver.
Ella sus cuatro corpiños.
Ni nardos ni caracolas
tienen el cutis tan fino,
ni los cristales con luna
relumbran con ese brillo.
Sus muslos se me escapaban
como peces sorprendidos,
la mitad llenos de lumbre,
la mitad llenos de frío.
Aquella noche corrí
el mejor de los caminos,
montado en potra de nácar
sin bridas y sin estribos.
No quiero decir, por hombre,
las cosas que ella me dijo.
La luz del entendimiento
me hace ser muy comedido.
Sucia de besos y arena,
yo me la llevé del río.
Con el aire se batían
las espadas de los lirios.

Me portré como quien soy.
Como un gitano legítimo.
La regalé un costurero
grande de raso pajizo,
y no quise enamorarme
porque teniendo marido
me dijo que era mozucla
cuando la llevaba al río.

A hűtlen menyecske

S még a vízhez is kivitem!
 Nem mondta, hogy ura is van,
 asszony volt, de szűznek hittem.
 Szent Jakabkor, éjjel történt.
 Nem szerelem volt, csak illem
 s kötelesség. Tücskök gyúltak,
 lámpák húnytak el szelíden.
 Én meg ott a szélső háznál
 alvó mellét megérintem,
 s íme, tömzsi jácint-melle
 hozzám bukik át az ingen.
 Keményített alsószoknya
 ropog, sikolt füleimbe,
 tíz kés mintha feszes selymet
 hasogatna, szétrepítne.
 Nőttek a fák óriásra,
 ezüstjüket elveszítve.
 Túl a folyón láthatár sincs,
 elcsaholás csak a híre.

Szederfákon, csipkefákon,
 nádasokon túlra vittem.
 Kontya alá a fövénybe
 gödröt kellett kerekítnem.
 Én levetem nyakkendőmet,
 ő a szoknyát, hederintve,
 én revolvért, derékszíjat,
 ő mellénykét s mindent szinte.
 Nincs oly finom bőrrű nárdus,
 oly bársonyos kagyló sincsen,
 holddal áldott drága kristály
 nem süt olyan mese-színben.
 Combjai, mint riadt halak
 szöktek tőlem eleinte,
 egyik, mint a hó lehűtött,
 másik, mint a tűz hevített.
 Hosszú út volt az az éjjel,
 gyöngyház-kanca vitt nyerítve,
 lovagoltam kengyel nélkül,
 kantárt, féket elveszítve.
 Férfi vagyok, nem kereplő,
 magam nem is dicsőítem,
 mit ő mondott: nem is mondom,

E bipatyivalyi romnyori

Kaj o paji ingerdomla
 Chi phendas ke vi rom sila,
 romnyi sas, shake znglomla.
 Svunto dyes – ratyi pelaspe.
 Na kamipe sas, ba cherka,
 phabardyonas le bungara,
 mudardyonas le memel ya.
 Me, kaj o kher, o paluno
 unzhardom lake duj chucha,
 ake, kodol kale chucha
 bandyon mande sar le reza.
 Cappeno coxa chingardel
 ande-ade mure zeja,
 sar kana shura o phanri
 shingrenas, shonasles preka.
 Le kasht kerdyile zudonge,
 pengo rup shude bipenca.
 Pherdal o paji naj luma,
 feru bashon le zhukela.

Pel salchina, pel bradura
 pherdal pel pappura lemla.
 Tela lake bal andej char
 gropa trubulas te kerav.
 Me o zubuno lem tele,
 voj e coxa dumes manca,
 me phurdino thaj haravlyi,
 voj pesko gad, peske breka.
 Naj kasavo sano plopo,
 phanrunyi morchi la reza,
 shonut razake buveros
 naj maj somnakune zeja.
 Lake pulpi sar duj mashe
 xuttyenas mandar jagasa,
 e jek, sar o jiv shudrarlas,
 e kaver peklas razasa.
 Lungo drom sas kadi ratyi,
 rupunyi grasnyi lelasma,
 grastaros bi salivari,
 ashvar shudes ingerelma,
 Mursh som, haj na ekh cincari,
 haj chi na chi asharav man.
 So voj phenlas, chi na phenav,

tiltja azt az ész, az illem.
Csók és homok maszatolta.
Illendően hazavittem.
Liliomok sötét szellőt
űztek fehér tőreikkel.

Úgy tettem, mint igaz cigány,
ügyelve a névre, hírre.
Varródobozt adtam néki,
szalmasárga volt a színe.
Megkedvelni mégse bírtam,
asszony volt, de szűznek hittem,
nem mondta, hogy ura is van,
mikor a folyóhoz vittem.

Nagy László fordítása

féchol e patyiv, haj e dar.
Kamadyi sas sar o milaj.
sarso zhal kher-ingerdomla.
E luludya-kalyi balval
xuttykerlas peske shuvranca.

Kade kerdom sar chacho rom,
patyiv sas o nav, e vorba.
Suvengi posoty domla,
galbeno, sar le suluma.
Haj, ke sa nashtig kamlemla,
romnyi sas, shake zngaglemla,
chi phendas ke virom sila,
kana manca ingerdemla.

Boldasles: Choli Daróczi József

RÁCZ LAJOS

Fény és árnyék

(Szentandrásy Istvánnak)

Oly mélyből jöttél
ahová leszállni borzong a fény

Úgy éltél
Hogy kísértésnek tűnt csak a remény

Hit és büszkeség
Tüskék között de élt

Hívott a messzeség
Kifosztani kínálta kincsét

Ismered a színek táncát
S a barna árnyék bánatát

Mert a jelen összefonódik a múltaddal
Mint a fény az árnyékkal

Choli Daróczi József
A festő születésnapjára

(Szentandrásy Istvánnak)

Csontsovány magasan,
Szentandrásy-barnán,
földbevert karó,
Isten szoborarcán.
Holdas szemeidben
Hosszú nyelvű kések
borotva pengése –
cikkan remegésbe.
Lefaragott húsd élő lüktetése:
kiszögelt idegek keresztfa ütése.
Harcban állsz magaddal,
velem s együtt mással:
magadmagammal,
harcban a világgal.
Maradsz az imának,
maradsz bennem árva:
lekötözött ember,
magadba bezárva.
Gyöngyharmat lucsokban, vérben, szivárványban,
liliomfehében, képeid zugában.
Lassú tűzön égve hosszúra nő minden:
fálbamártott késed villámcsikó éjben,
kicsorduló nyállal, közös Istent szülve.

Éltessen Mária,
a mennyei anya,
torkában hordozzon az ország,
a Haza.

Kerékgyártó István

Az expresszív vizionárius mester

„Viaskodom egymagamban,
önmagammal, ecsettel és írónnal,
a hatalmas világgal szemben.”

(Balázs János)

Remete volt és bölcs, egy XX. századi cigány Diogenész. Egész életében elvonultan, magányosan élt, gyűjtögető életmóddal tartotta fenn magát a gépi civilizáció korszakában. Ám ez a szerény életmód egyben szabadságot, függetlenséget, lehetőséget adott neki, hogy szemlélődjék és megítélje a világot, s megfogalmazza a maga véleményét, üzenetét írásban és képen.

Balázs János a maga spontán, kisebb részben naiv, nagyobb részben expresszív vizionárius alkotómódjával, bizarr képi világával valósággal berobbant a magyarországi művészeti életbe. Újságcikkek, képes riportok, tévéfilmek, kiállítások adtak hírt munkásságáról, és kíváncsiskodó műgyűjtők, képkunyerálók keresték fel őt pécskódombi magányában. Művészetét egyértelmű elismerés kísérte, ám ez az érdeklődés bizonyos fokig megrekedt

a kuriozitás szintjén, és nem vált egyértelművé, hogy *ő nem egy a sok kiváló tehetségű naiv alkotó közül, hanem jelentősége nemzetközi viszonylatban is csak a legnagyobbakéval mérhető.* Balázs János helye ott van a spontán alkotómódú művészek között Henri Rousseau és Nico Pirosmonasvili mellett. A legjelentékenyebb naiv művész minden bizonnyal Henri Rousseau, aki a szélső pólusokig kitágította a naiv alkotómód határait, és akit a XX. század eleji modern művészek fedeztek fel és fogadtak maguk közé alkotótársnak. A XX. század eleji grúz festészet perifériáján bontakoztatta ki a maga eredendően naiv látás- és kifejezőmódú festészetét Pirosmonasvili. Balázs János művészete viszont mindkettőjüktől minőségileg eltér. Festészete csupán – mint mondtuk – kis hányadában sorolható a naiv művészet körébe, túlnyomó részében egy spontán expresszív, expresszív vizionárius művészethez tartozik. Balázs átéli és kifejezi az emberiség történetét az ősember világától az űrhajózás koráig, s magát az emberi létet természeti, társadalmi és kozmikus összefüggéseiben tudja megragadni. Balázs tehát a lét egészét jeleníti meg a maga harmóniájában és ellentmondásosságában, egy olyan korban, amelyben a művészek többsége megelégszik a létezés egy-egy szeletének alkotói ábrázolásával, kifejezésével.

Személyes vízióját önálló motívum- és jelképrendszert teremtve fogalmazta meg az emberiségről, a lét összekuszált szerkezetéről. Művészetének ez ad különös egyediséget és kivételes jelentőséget. Balázs János mesei és mitikus formában szintézist teremtő művész. Valójában Henri Rousseau naiv tárgyias alkotóművészetétől eltérő, de vele egyenrangú festészetet hoz létre. Pontosabban Rousseau fő művei, az *Alvó cigánylány*, az *Álom*, a *Háború* nem csupán nagyobb formátumú, hanem nagyobb arányú, nagyobb belső koncentrációjú művek, mint Balázs János festményei. Balázs művészetének ereje a művek szerves rendszerében, az egymáshoz harmonikusan kapcsolódó alkotásokban, de még inkább az egymással feleselő művek sokaságában rejlik, melyekből összességében egy sokrétű, teljes képi világ kerekedik ki. Mindezek ellenére csupán egy 1977-ben, F. Mihály Ida utószavával, 17 színes reprodukcióval megjelent kötet dokumentálja munkásságát, melynek kiadására annak idején a Corvina Kiadót sikerült rábírom, holott kallódó és rejtezkedő műveit is felkutatva monográfiák sorában kellett volna már feldolgozni életművét és felmutatni művészetét a magyarországi cigányság és a magyarság előtt, igazolva egyben alkotói világának, művészetének jelentőségét, és bizonyítani kivételes jelentőségét a nagyvilág előtt is. S említsük meg városának, Salgótarjának a Történeti Múzeumban 2002-ben megrendezett emlékkiállítását, amely igyekszik felhívni a figyelmet kivételes jelentőségére. Itt az idő, hogy felkutassuk, számba vegyük egész életművét, megismertessük pályájával, munkásságával a szakma illetékeseit és a világ művészetszerető közönségét.

Balázs János a társadalmi kötöttségek láncolatából kiszakadva, remeteként elvonulva a maga módján újra felvetette és végiggondolta a létezés, az emberi történelem és sors alapkérdéseit. Művei – mondhatni – *létmodellek*, melyekben a megidézett életjelenségek jellemző mozzanatai tárulnak fel, és fantasztikus, víziószerű formában teremtődnek újjá. Attitűdje – szándéka szerint – a sztoikus, szemlélődő emberé, de a szenttelenséget gyakran felfokozott érzelmi, indulati viharzás váltja fel. Az emberi történelmet mintegy személyes problémaként éli újra, és az alkotás kínzó viaskodássá, a feloldatlan ellentmondások indulatos megidézésévé válik.

A *kétféle attitűd egyben kétféle alkotásmódot* eredményez. Balázs művészetének csupán egyik, szám szerint kisebb része tartozik a par excellence *naiv művészetnek* nevezett, *tárgyias típusba*, művészetének másik, nagyobbik részét elsősorban – a jelképteremtő, szimbolikus vonásokkal is gazdagított – *spontán expresszív alkotásmód* határozza meg.¹ A *naiv tárgyias típusban a mondandó kiegyensúlyozottan, világosan megfogalmazott, és a kép deduktíve, a megtalált világmagyarázat szerint inkarnálódik. A második, a*

¹ Balázs első képei nem naiv jellegű alkotások voltak, hanem környezetének a Pécskődomb házáinak látványyszerű, stilizált ábrázolásai. Ezek mellett a látvány lényeges vonásait megragadó stilizált ábrázolások mellett megjelentek a naiv művészet körébe sorolható statikus, harmonikus, a belső látásból születő képek. Ezeket váltották fel, amikor olajfestékkel kezdett dolgozni az érzelmi-indulati kifejezést követő expresszív vizionárius alkotások. Az olajfestés felszabadította fantáziáját, és gátszakadásszerűen tört fel belőle az évtizedeken át visszafojtott kifejezési vágy, mondandóvá formálódó élettapasztalat, és találta meg a maga közvetlen, szuggesztív, víziószerű kifejezőmódját.

spontán expresszív típusban a belső indulat és vízió elragadja az alkotót, a mondanivaló nem egyértelműen világos, elsősorban a lét megoldatlan el-
lentmondásai érződnek belőle, a megfejtés homályosabb, talányosabb, az
értelmezés rejtettebb, vagy az alkotó nem is értelmezi, csupán megidézi,
felmutatja a világ rejtett, talányos arcát, a jelenségek fonákját.

Az első típusban a naiv művészetre jellemző belső teljesség, harmonikus
kiegyenlítettség érvényesül (*Anyja gyermekével, Szívkirály, Közös konyha*).
A második, expresszív típusban, a teljességélmény nem a harmónia, hanem
a disszonancia, az egymást átható belső ellentétek jellegében valósul meg
(*Apostoli látomás, Fészek, Káprázat*). Az első típust statikus jelleg, állapotsze-
rűség, a másodikat belső mozgalmasság, a jelenségeket ellentmondásaiban
felfogó szemlélet jellemzi. Az előbbiben a világkép közvetlenül talál formát, s
a részletek egyenértékűen megrajzoltak, az utóbbiban erős szubjektív áttéte-
lezéssel történik a formaalkotás, és a belső érzelmi telítettség, indulat expresz-
zívúvé, mozgásossá alakítja a formákat.

Érdekes módon – de az előbbiekből érthetően – a művész a naiv tárgyas
képeknek könnyűszerrel tudott címet adni, az expresszív jellegűeknek pedig
többnyire csak nehezen, vagy gyakran le is mondott a címadásról. A naiv,
tárgyas típusnál ugyanis a kép megfestését megelőzően már világosan, egy-
értelműen tisztázott a mondanivaló, a spontán expresszívénél az ösztönösség
és tudatosság bonyolult dialektikájáról van szó, a képi vízió magával ragadja a
művészt, s alkotás közben meg kell küzdenie azért, hogy a képek burjánzását
valóban belső jelentéssel teljesítse, a kavargásba összefüggést vigyen. Az alko-
tófolyamat oldaláról nézve maga a művész is megkülönbözteti a kétféle alkotási
módot: „Itt van köröttem rakáson: egymás hegyire-hátára dobálva a sok színes,
alig érthető furcsa-érthetetlen összeviasság, amelynek bonyolult szerkezetére
még nevet se talál a szemlélődő. Néhányra, ha nincsen is ráírva, mintha monda-
ná: ki vagyok, mi vagyok, mit jelentek. De bizony legtöbbször névtelenül, bambán
vigyorog. Ha rájuk vetem tekintetemet, szemlélem őket, olyan a látszat rajtuk,
mintha könyörögnének: szánj meg minket, adj valamilyen nevet nekünk, hiszen
belőled születünk s rajtad keresztül mink is az élet tartozékai vagyunk.”

A spontán expresszív alkotási módot kísérő alkotói küzdelmet találóan
jellemezik a következő önvallomásszerű sorok: „Így zsonganak gondolataim,
miközben ecsetemmel színekben gazdag, életet utánzó ábrázolásokat kenek
a vászonra és életet nyernek a képek: olyan életet, amik csak a lángoló elkép-
zelésekben élnek és a lángolás fénye világít meg, ha ez a lángolás rejtélyben
csak légből kapott, homályosan pislákol és nem nyernek némán suhanó villa-
násokat: ezek a légből kapott, de mégis a világból termett, életet utánzó képek
önmagukat emésztik meg. A sors, avagy egy ismeretlen, törvényszerű hatalom
rendelkezése ez a félelmetességben derengő, de mégis csodás emberfeletti
megnyilvánulás!? Visszatér a gondolat, megszelídül a vibráló káprázat és meg-
világosul a rongyos valóság. Viaskodok egymagamban: önmagammal! Ecset-
tel, írónnal kezemben; a hatalmas világgal szemben!”²

Idézzük fel néhány értő írással Balázs János személyiségét és páratlan mű-
vészetét.

² Az idézetek Balázs János 1971-ben írt önéletrajzából valók (*Ecsettel és írónnal*. Corvina, 1977)

Kárpáthy Gyula (1922–2005)

„Mint ama szinópei Diogenész...”

Emlémem Balázs Jánosról

1971 nyarán történt ezt a találkozónk, amelyben én a Bartók Színház igazgatóhelyetteseként lekísértem egyik produkciónkat Salgótarjánba, vendégszerelésre, s közönségszervezőnk – ismerve a cigányság iránti kötődéseimet – felhívta figyelmemet: nézzem meg egy cigány festő kiállítását a városban. Megnéztem. S mi sem természetesebb, hogy megtudván, a festő itt él a városban, a Pécskődombon, másnap kora délelőtt utam egyenesen hozzá vezetett. (Ragyogó, napfényes idő volt, de az előző napi felhőszakadás után nehezen vergődtem a még fel nem száradt sáros-meredek úton.)

Tiszta, de meglehetősen viseltes ingben ült egy rozszant kis viskó előtt. (A kép tisztán rögzül az emlékezetben. Nem képzeltem modern komfortos lakásba a festőt, de ez így kissé megöklentő volt...)

Bemutatkozás után rögtön arról kezdtem beszélni, hogy milyen hatást váltottak ki bennem a képei. Majdnem egykedvűen hallgatta, aztán fürkészően nézett rám.

– Újságíró?

– Hát... úgy indult a pályám, de abbahagytam.

– Miért?

– Mert olyan politikai idők jöttek, hogy az már nem volt igazi újságírás.

– S hol indult a pályája?

– A Pesti Hírlapnál.

– Aha... az jó lap volt. Okos. (Így.) S most mit csinál?

– Színházat.

– S ott mit? Rendező?

– A dramaturgiát vezetem... (S itt gyorsan arról kezdtem beszélni, hogy a klasszikus művek adaptációja mellett egyik nagy sikerű előadásunk Halasi Mária, Grabócz Miklós *Az utolsó padban* című darabja, amelynek témája, hogy egy kis vidéki cigánylány milyen konfliktusokba kerül az iskolával... Drámaian ecseteltem ezt – a festő érdektelenül hallgatta. Elakadtam.)

– Szóval dramaturgia... (szóvalt meg, majd nagyon fürkészően nézett rám.) Aztán?... Kit szeret legjobban a drámaírók közül?

(Most ő csinál velem interjút?)

– Shakespeare-t – feleltem.

Bólogat. Csönd.

– Helyes. Én is... És maga... miért?

– Hát... kedves bátyám (arra nem számítottam, hogy Shakespeare-ből kell vizsgáznom...), éppen mert annyira szeretem, órákig tudnék beszélni róla.

– Egy szóval is lehet... Ha igazán érti őt.

– Számomra minden drámaköltők sorában ő az egyetlen.

Felcsillant a szeme.

– Na, ez már *majdnem jó*... – előrehajolt és áthatóan nézett rám. – *Ő kozmikus!* – s figyelte a hatást.

Figyelhette is, volt mit. *Abban a miliőben ez a szó, meghatározás, s hogy én akkor még lényegében egy*

kivételes tehetségű naiv festőt láttam benne, természetesen frappírozott. (A kiállításon elmondták nekem, hogy két elemi iskolát végzett, s rendkívül nagy szegénységben élt, sínylődött. Bár, aztán egyre inkább rákapott az olvasásra, mohón igyekezett könyvekhez jutni. Hogyan tudta hát így beásni magát például Shakespeare világába, mert beásta, hiszen szuggesztíven mondott meghatározása valóban lényegi volt. Mert ahogy aztán folytatta, indokolta meghatározását, egyre jobban magával ragadott. Az emlékezetben lüktetnek szavai.)

„Ősi... mitologikus mélységekből ösztönök és szenvedélyek áradnak belőle...”

„Megelevenedik képzeleti színpadán a természet, az erdők, a viharos tenger...”

„Odaidézi a napot, a holdat, a csillagokat...”

„Boszorkányok, kísértő szellemek, látszólag vidám és mégis tragikus tündérvilág... mint a Szentivánéji álomban...”

(Már nem tudom pontosan idézni, de olyan kifejezéseket mondott, amelyek engem *Jan Kott* merészen új elemzéseire emlékeztettek.)

„Szörnyek, mint Richard vagy Machbet vagy éppen az a Caliban!... No, hát ez nem egy mitologikus alak? *Hány ilyen alak jelenik meg neked festegetés közben?*”

Fölzaklatódott saját gondolataitól és engem is felkavart: ki ez a különös cigány ember a pécskódombi életperiférián egy ilyen világképpel... magányban?

Hirtelen megállt:

– Hogy is mondja Hamlet a színesznek? Na, az a mondása, amely olyan híres, annyit emlegetik...

– *hogy tükröt tartson mintegy a természetnek...*

Kicsit felnevetett.

– *Na, ez az* – és hamiskásan rám kacsintott. – *Csakhogy az én tükröm homorú!*

És nevetett hosszan ezen a meghatározásán, s ettől kezdve egyre oldottabbá vált beszélgetésünk. Festészetéről viszonylag kevés szó esett. (Legfeljebb például annyit, hogy a festő Rousseau-t is odavetette, vajon a negyvenéves korában festeni kezdő vámhivatalnok is naiv festő volt? Meg hogy szereti Goethét, de ilyen nagy ember, író minek téved olyan területre, amelyhez nem ért, a színelméletről szóló tanulmánya például bumfordiság, ezt minden festő tudja. Legigazabban azonban őt a bölcelet, a filozófia érdekli, Shakespeare-től Nietzscheig.)

Szóltan ámultam. Megbocsátó mosollyal nézett rám.

– Nem így képzelte el engem, igaz?

– Igaz.

– De ez a pécskódombi nyomorkörnyezet, ez a viskó nem lepte meg?

Nem kitéréskeppen, ám a kérdésre továbbíveltetően azt feleltem:

– Ahogy itt él, a maga bölcsességével, kedves bátyám, olyan, mint ama régi szerény és szegény filozófus... mint egy Diogenész.

Vizsgáztatóan szegezte nekem:

– Úgy? És melyik Diogenész?

Meghökkenem.

– Hogyhogy melyik?

– Ejnye. Azt sem tudja, hogy kettő volt belőlük?

Zavartan nevettem:

– Valóban nem.

– Maga persze – kis ironikus mosoly – arra a „hordólakóra” gondolt, mi?

– Arra – vallottam be töredelmesen.

– Hát – bólogat –, ezt a putrit tényleg lehet egy nagy hordóhoz hasonlítani. De még mennyire, én az egi érszek pincéjében láttam ennél a rozszant viskónál kétszer nagyobb hordót is. Várjon csak...

Bement a szobába, a földön könyvek halmazából keresett egyet... Vasikos, kopott fekete vászonba kötött könyvet hozott ki, s mutatta: a Pesti Hírlap Könyvtára kiadásában Lexikon egy kötetben.

– Ismeri? Maguk adták ki... Gratulálók.

– Én akkor még nem voltam a Pesti Hírlapnál.

Leült. Lapozni kezdett.

– Hasznos, praktikus könyv. 1200 oldalon mennyi rengeteg adat! Na, itt

van, amit keresek. Előbb az *Apollóniai Diogenész, Krisztus születése előtt az V. században*, s a másik, akire maga gondolt, száz évvel később. Azt írják: „Az életszükséglet leszorítása, a teljes függetlenség volt az ideálja, hirdette a kozmopolitizmust, a tiszta morált...” Logikus volt, mert a függetlenség, az *igazi*, az nem lehet úgy, hogy valaki pénzre, jólétre vágyik, netán még tülekszik is érte...

Becsukta a könyvet, s aztán kedves mosollyal, mint aki a másiknak örömet akar szerezni, hogy „ráhagyja”...

– Szóval... így élek itt! Mint ama színópei Diogenész...

(1996)

BALÁZS JÁNOS
A JÖVŐ VILÁG URA

Theisler György

Aki elvonult a világtól, hogy megajándékozza a világot...

Mintha tegnap történt volna, pedig csaknem 24 esztendeje annak, hogy először csodálkoztam rá a „pécskódombi remete”, az akkor felfedezett, ám igazi jelentőségében korántsem felismert salgótarjáni cigány festő vásznaira. Mintha egy sosemvolt – seholsincs másik világ üzenetét tolmácsolták volna ezek a képek; egy olyan másik világét, amely azonban mindnyájunk számára mégiscsak ismerős saját tudatunk ritkán felsejlő archetipikus mélyrétegeiből. A hevenyészve összefércelt zsákdarabokra festett, tökéletlenül lekérgelt lécekre feszített képek a szénporfüstös gyárvárosból, a lélektelen munkáskolóniák peremvidékéről érkeztek, olyan tájról, melyről senki sem feltételezte, hogy művészt szüljön, piktúrát teremjen.

Élete éppoly talányos volt, mint műveinek üstökösszerű felbukkanása. Felvidéki zenész cigányok leszármazottja, de kenyerét nem muzsikálással, hanem gombák, gyógyfüvek, rözse és meddőhányóból válogatott szén gyűjtésével kereste. Iskolát alig végzett, bár írt és szenvedélyesen olvasott, egyetlen külföldi „tanulmányútja” a hároméves oroszországi fogsághoz fűződik. Gyermekkorában ugyan sokat rajzolt, de édesanyja eltiltotta e haszontalan foglalatosságtól.

Balázs munkásságát először a naiv művészet körébe próbálták utalni, holott annak csak kis része tartozik e kifejezésmód körébe. Már első próbálkozásai között is több a századelő posztszecessziós rajzstílusát idéző munka, mint a valóban közvetlen belső élményt láttató alkotás. E modort azonban hamar elsöpörte az az expresszív-vizionárius, eruptív alkotóerő, melynek hatására a formák, motívumok nála nem „átíródnak”, hanem alkotóelemeikre válnak szét és elevelednek meg, mintha egy robbanás filmjét állítanók meg egy szempillantásra.

Érett képein a sajátosan balázi motívumok új képi logika szerint rendeződnek mitikus világrenddé, ahol minden képelemnek a közvetlen jelentésen túli, szimbolikus mondandója is van. 1972-től művei egyre inkább láncszemszerűen egymásba kapcsolódó, egymást feltételező elemei egy végtelen ciklusnak, mely térben és időben egyre távolabb terjeszkedve szól az életről, a természetről, a Jó és Rossz küzdelméről, az ember sikereiről és bukásairól, sorsról, végzettről és jövőről. Verseiből, önvallomásaiból is elősejlik világlátásának lenyűgöző tágassága, a legnehezebb kérdéseket is magvas egyszerűséggel megválaszolni képes életbölcseisége. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy madáchi ívű képciklusának voltaképpen témája az emberiség útja, helye a világban; a történelem kozmogóniája, az élet céljának talánya.

Sajnos Balázs életművét sohasem láthattuk együtt, szétszóródott a nagyvilágba, mielőtt valaki felismerte volna a művek összetartozásának-együttartásának jelentőségét. Ezért volt rendkívül öröndetes, hogy a Rom Som világfesztivál alkalmából a Néprajzi Múzeum termeiben rendezett Nemzetközi Cigány Képzőművészeti Kiállításon a mester 41 művét láthattuk egy térben, melyeket 61 egybegyűjtött és dokumentált alkotás közül választott ki a kiállítás

rendezője. A tárlaton mód nyílt az egybevetésre is a legkiválóbb külföldi és magyar cigány alkotók munkáival, s elmondhatjuk: Balázs kollekciója kiemelkedett a nemzetközi hírű művészek mezőnyéből is.

Mindez igaz öröm azoknak, akik tisztelik-szeretik a „pécskódombi remete” életművét, ám arra is figyelmeztet, hogy mennyi tartozásunk is felgyűlt vele szemben, hogy milyen égetően sürgős volna még elérhető munkáinak teljes számbavétele, bemutatása és tudományos feldolgozása. Ezután töprenghetnénk el azon, hogy hova helyezzük őt századunk egyetemes művészetének csúcsteljesítményei között. Ma még csak érezzük, hogy helye a legnagyobbak közt keresendő, ám a „művészeti Európa-ház” felső emeleteit ma még sok esetben méltatlanok bitorolják, elfoglalva azok helyét, akiket ez valójában megilletne.

(1996)

*

Dr. Vajda Róbert múgyűjtő bevezetőjéből a *Képek egy magángyűjteményből* című 2001-ben a Budapest Galéria rendezésében bemutatott Balázs János emlékkiállítás katalógusában.

1971-ben, 66 évesen kezdett el igazán festeni és csupán nyolc alkotó év adott neki. Műveinek eredetisége, egyéni látásmódja lenyűgöző. Képein egy különleges világ tárul elénk: a mindennapi élet számos mozzanata, fantasztikus látomások és impressziók. Megismerhetjük belőlük egy nép, a cigányság hatalmas kulturális örökségét, misztikáját, élni vágyását és érzésvilágát. Mindez különleges módon ötvöződik a magyar kulturális hatásokkal.

*

Lakatos Klára rajztanárnő, festő és grafikus, művelődésszervező szakon készített szakdolgozatából (Pécs, 2003. *Részlet, 2–30. oldal*)

Balázs János életsorsa és képi világa a nagyapámra emlékeztet, aki saját világából, álmaiból, valóságából, őseim nyomorúságos sorsából kerekítette ki meséit nekünk. Balázs János képeit látva, fel-felvillan bennem nagyapám keserű arca. Az arc, amelyik bár mosolyog, mosolya mögött ott rejlik a világ összes bánata.

Képeivel a világ legtávolabbi tájaira utazhatunk. Mesés tájai, figurái láttán újra szárnyra keltek nagyapám sárkányai, mesebeli hősei, sohasemvolt alakjai. Szárnyra keltek, és most együtt cimborálnak Balázs János képein.

*

Dr. Kovács Anna

Részlet Balázs János emlékkiállításának katalógusbevezetőjéből
Salgótarján, 2002. (3. old.)

„Hiszem, hogy kiállításunk tanúsítja, Balázs János a képi, gondolati látomás erejével öntörvényű, művészi univerzumot teremtett. Hihetetlennek tűnhet, de műveit szemlélve, olvasva, meggyőződéssel állítható, hogy manapság divatos szóval élve »univerzálzseni« volt a XX. században, ebben a városban kortársunk.”

Balázs János versei

A megálmodott rejtély
 megfejtésre vár;
 sorsunk árnya
 s az idő szárnya
 folyton lebeg,
 mégis késve jár:
 lépteiben döng,
 bánatunk, örömünk
 s a zsisibongva csapongó
 mélység, vagy a távoli
 messzeség, magasság:
 betölti életünket,
 s életünk ellenében,
 vagy nyomoréksággal,
 vagy éppenséggel büntet.

*O suno dikhlo variso
 po averi rakhlilpe zohukarel,
 Amare trajosko shalin
 hajla vramake phaka
 sa uran,
 inke ashiles phirel:
 ande ujstyaimande bashol,
 amara bashiles phirdoj
 milope, haj o durano
 duripe, u chipe:
 andre pherel amaro trajo,
 haj amare trajoske malavelpe,
 ke bangimassa,
 ke sastyimasa pogyinaivel.*

Boldasles: Farqas István

Vagyok egy nyúzott
 emberi bőr darab,
 sivatagban élő
 feketére égett Arab,
 akinek testén
 se pihe, se szőr
 hajléka sátor:
 száraz teve bőr.
 Ágya a homok
 és a takarója?
 Testének izzadása,
 könnyeinek sója.
 Lélekben szalma,
 testben meg aszalva
 s gondolatában
 reszket a fény;
 mint az izzó homok
 olyan szegény.
 Ünnepe nincs:
 imája szokás,
 nem köti törvény,

se parancsolás.
 Olyan végtelen szabad,
 mint a sivatagi szél.
 Nem büntet: senkit
 el nem ítél.
 Nyugalma bölcsesség
 tekintete fény
 s mint a sivatag,
 annyira vén.
 Nem homok ásó,
 se nem szél toló,
 hanem az égen
 csillag igazgató.
 Nappal a napot,
 éjjel a holdat
 vezeti és együtt
 a Tejúton vándorolnak.
 Van az időben,
 él a térben
 s a napja soha
 nincsen lemenőben.

Szepesi József
Balázs János

Különös gyerek az öreg,
akár egy bogaras rokon.
Száz éve óvja egy föveg
s száz éve táncol ő azon.
Száz év magánya szőttesét
ezerszer kinőtte már,
elnyűni mégsem bírta még
eddig e furcsa alpakkát.
Egyetlen folt sincs a ruhán,
pedig nap mint nap elszakad.
Az ördög szabta-varrta tán,
azért ily tartós az anyag.
Száz hímzett, tarka inge fess,
elegáns, tiszta vászon,
száz év magánya műve ez,
száz színes szőttes-álom.

Lelkére öltve a csoda
bizony tán kényes is lehet
mindarra, amivel soha
alkotója nem kérkedett.
Ez a különös agg gyerek,
ez a bogaras, bölcs, naiv.

Kovács József Hontalan
Festékszagú öregember

Balázs János festőművész emlékének

I.

Írás, torkomból kibuggyanó gyöngyragyogású
sírás, hazát kereső ének.

Elordasulva, életemet mi veszejt el?

Kinek az Óceán dobogású szívét

késelte meg a terrorista márciusi szél?

Mint a kisfiam megvásárolatlan játéka:

anyaföldbarna remekművek hamvadnak

hamuvá, átvirrasztatlan éjszakáimon.

Hazárd koldus vagyok én is,

bolygathatatlan halottakkal játszom.

II.

Almavirághabosan a csöndben,

várlok festékszagú öregember.

Valaki Isten

hangosan beszél az életről.

Szememig ér a fény:

tenger,

keserű só,

élesre pattintott kő vagyok.

Nomád énekekkel

várlok az idő fényes kapujában.

Esély a jövőhöz

Rauh Edit szakállamtitkár előadása¹

Az elmúlt két évtizedben számtalan kormányzati és civil kezdeményezés indult el Magyarországon annak érdekében, hogy a legnagyobb kisebbség, a cigány/roma emberek életminősége változzon, hogy társadalmi integrációjuk felgyorsuljon. A társadalmi integráció elősegítése egyben azt is jelenti, hogy kultúrájuk, identitásuk értékékként fennmarad és továbbörökítődik a későbbi generációk számára. Erre a törekvésre külön felhívom a konferencián részt vevő tanulók, hallgatók figyelmét, mivel ők azok, akik a legtöbbet tehetnek a kulturális értékek megtartásáért.

Rövid összegzésként elmondható az elmúlt két évtized kormányzati és civil tevékenységről, hogy kialakult a kisebbségek érdekeit képviselő, védő

demokratikus intézményrendszer (kisebbségi törvény, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Hivatala, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, kisebbségi önkormányzati rendszer, a kisebbségek kulturális autonómiáját erősítő oktatás, civil jogvédő szervezetek, megszületett 2003-ban az egyenlő bánásmódról szóló, általános antidiszkriminációs törvény, megkezdte működését az Egyenlő Bánásmód Hatóság stb.).

A demokratikus intézményrendszer kialakulásával egyidejűleg azonban nem lehetett megoldani azokat a szociális, szegénységi problémákat, amelyekkel a cigány/roma lakosság sújtott. Ezért folyamatosan, kormányzati ciklusokon átívelve szüntelenül törekedni kell az esélyek növelésével mindazon állampolgárok érdekében, akik segítségre szorulnak, akik önmaguk nincsenek abban a helyzetben, hogy változtassanak életkörülményeiken.

2006. július 1-jén felállt az új kormány, amelyben a romák társadalmi integrációjával kapcsolatos feladatok koordinációját a Szociális és Munkaügyi Minisztérium kapta meg. Minden szaktárcának vannak feladatai, kötelezettségei a kormányzaton belül, amelyeket az elmúlt tizenhat évben kormányhatározat alapján hajtottak végre, és amelyről évente számot adnak a kormánynak. A különböző minisztériumokban roma referensek segítik az ez irányú munkát.

A Szociális és Munkaügyi Minisztériumon belül az esélyegyenlőségi szakállamtitkárság irányítása alatt működik a roma integrációs főosztály, az esélyegyenlőségi főosztály és a fogyatékosági és rehabilitációs főosztály. Az esélyegyenlőségi főosztály tovább tagolódik osztályokra, amelyek a nők és fér-

¹ A Szociális és Munkaügyi Minisztérium esélyegyenlőségi szakállamtitkárának előadása *A romák társadalmi integrációját elősegítő programok a kormányzati politikában* címmel Budapesten, a Kossuth Klubban 2006. szeptember 15-én hangzott el.

fiak egyenlőségének kérdésével, az ifjúsági ügyekkel, esélyegyenlőségi programokkal és az idősekkel foglalkoznak.

A roma integrációs főosztály feladatai kiemelkedően fontosak. Részt vesz a jogszabályalkotás előkészítésében, programokat dolgoz ki és működtet, együttműködik a Magyarországi Cigányokért Közalapítvánnyal, évente tervezi a roma diákok ösztöndíj-támogatását, működteti a cigányügyi tárcaközi bizottságot, ellátja a roma évtized programjának koordinációját, nemzetközi és európai uniós szervezetekkel tart kapcsolatot, támogatja a hazai roma civil szervezetek tevékenységét, stb.

Különös gonddal törekszik a társadalmi kirekesztettség feloldására, arra, hogy a különböző alapvető szolgáltatásokhoz a roma lakosság is egyenlő eséllyel férjen hozzá. Például az oktatási, egészségügyi, szociális, munkaügyi szolgáltatásokhoz. Ezen feladatokat részben önállóan, részben más minisztériumokkal, illetve a minisztérium más főosztályaival együttműködve látja el. Alapvető fontosságúnak tartjuk az iskolai végzettség emelését, a munkaerőpiaci helyzet javítását, a lakhatási feltételek biztosítását, a diszkrimináció megelőzését, megakadályozását, a térbeli kirekesztés felszámolását, a szegénység elleni küzdelmet. Tehát a társadalmi integrációs törekvések során prioritásként szerepel a jogegyenlőség, az oktatás, az életminőség javítása, a foglalkoztatás, a kultúra és az identitás, valamint a társadalmi tudatformálás a kommunikáció segítségével.

Az alábbiakban néhány konkrét programot mutatok be röviden.

Lakhatási és szociális integrációs program: célja, hogy a telepeken, telep-szerű lakókörnyezetben élők életminőségét javítsa, az ott élők társadalmi integrációját erősítse. 2005-ben kilenc település részesült támogatásban (Dencsháza, Galambok, Kerecsend, Kisvaszar, Hencida, Tiszabő, Táská, Szentgál, Uszka) 680 millió forint összeggel. 2006-ban további öt településen folytatódik a program (Ózd, Sátoraljaújhely, Halmajugra, Monor, Befogadó falu program) százmillió forint összegben. Még ebben az évben további 12 település lép be a programba, melyre 510 millió forintot biztosít a Szociális és Munkaügyi Minisztérium. A program során egyidejűleg kell megváltoztatni a településen élő, illetve a programban részt vevő lakosság társadalmi mutatóit a lakhatás, a foglalkoztatás, az oktatás, az egészség és közösségfejlesztés területén. Ezt a munkát szociális munkások, a helyi kisebbségi önkormányzat és civil szervezetek képviselőinek bevonásával végzi a települési önkormányzat. A program akkor tekinthető eredményesnek, ha fenntarthatóvá válik, tehát ha a központi költségvetési források felhasználását követően a települési önkormányzat folytatja a különböző területek fejlesztését, illetve fenntartja a létrehozott intézményeket, mint például a Tanodát vagy a szociális bérlakás támogatást, vagy gondoskodik foglalkoztatási lehetőségekről. A programból nemcsak az egyes emberek részesülnek, hanem maga a település is fejlődik, hiszen utak épülnek, javul a közművesítés, szépülnek a házak, és jobb közérzete lesz az ott élőknek és az oda látogatóknak is.

A roma tanulók tanulmányi ösztöndíjrendszerét az alábbi táblázat mutatja be 1999-től napjainkig.

Roma tanulók tanulmányi ösztöndíja

Cél: Közép- és felsőfokú tanulmányokat folytató roma tanulók tanulmányi sikerességének előmozdítása: lemorzsolódás megakadályozása; továbbtanulás; szakmaszerzés

tanév	1999/2000. II. félév	2000/2001. I. félév	2000/2001. II. félév	2001/2002. I. félév	2001/2002. II. félév	2002/2003. I. félév
Összesen:	1.751	7.278	4.202	11.014	7.462	19.125
tanév	2002/2003. II. félév	2003/2004. I. félév	2003/2004. II. félév	2004/2005. I. félév	2004/2005. II. félév	2005/2006. I. félév
Összesen:	12.908	21.495	14.152	21.623	11.699	18.581

Roma Integráció Évtizede Program: nyolc kelet-európai ország együttműködését jelenti 2005 és 2015 között. Szlovákia, Csehország, Magyarország, Bulgária, Macedónia, Szerbia-Montenegro, Horvátország kormányfői kötöttek együttműködési megállapodást annak érdekében, hogy a térségben élő romák élethelyzetén javítsanak. A program országaiban a kormányzati szereplők a civil szervezetek képviselőivel dolgoznak együtt. Az országok megállapodtak abban, hogy az oktatást, a foglalkoztatást, az egészségügyi ellátást és a lakhatást tekintik kijelölt fejlesztési területnek. Ezeket a célokat átfogja a diszkrimináció elleni és a szegénység elleni küzdelem. Valamennyi ország a saját költségvetésében biztosítja a program költségeit, amelyhez hozzájárul a Roma Oktatási Alap mint nemzetközi szervezet.

Új Magyarország Fejlesztési Terv 2007–2013:

A tervezés során megfogalmazódtak a fő irányok, amelyek különböző programokban valósulnak meg.

1. Diszkrimináció elleni küzdelem (toleranciakampányok, programok)
2. Roma gyerekek esélyének növelése (Beruházás a jövőnkbe: gyermek- és ifjúsági programok)
3. Munkaerőpiaci státus, iskolai végzettség alapján célzott programok
4. Speciális roma programok, a roma emberek és szervezetek szolgáltatásokhoz, pályázatokhoz való hozzáférését segítő programok és hálózatok
5. Területi alapon célzott programok (komplex térségfejlesztési programok a leghátrányosabb térségekbe, gettószerű telepeken élőket érintő fejlesztések).

A fejlesztések megvalósulásának feltétele, hogy hatékony koordinációs és monitoring rendszer kerüljön beépítésre a programokba, amely összehangolja a különböző, romákat érintő fejlesztéseket, indikátorokat dolgoz ki és vizsgálja a romák részvételét. A beruházások mellett elengedhetetlen e kapcsolódó jogszabályi, finanszírozási környezet felülvizsgálata és esetleges módosítása.

A fent megismertetett néhány program csak töredéke azon kormányzati intézkedéseknek, amelyek változást kívánnak elérni a romák társadalmi helyzetében, a látványos javuláshoz azonban évtizedekre van szükség, hiszen egy fejlődő, szüntelenül változó világban a társadalom peremén élőknek többszörös hátrányt kell ledolgoznia szüntelenül. Ehhez azonban szükségesnek látszik, hogy a roma elit (értelmiség, gazdasági szereplők) az eddiginél sokkal erőteljesebben vegyen részt ezekben a folyamatokban, öröködjön a romák érdeke fölött és a társadalom tagjait szolidaritásra hívja fel.

„A cimbalom Liszt Ference”

Az egyik legnagyobb roma muzsikusról, Rácz Aladárról

Cimbalmosok – követői szerte a világban –, s mi, zenét szerető és művelő emberek, valamennyien az idén ünnepeltük 120-ik születésnapját. Egy hangszer született általa újjá, korszakot indított el, iskolát, technikát teremtett – emiatt méltán sorolhatjuk Rácz Aladárt az európai zenetörténet nagyjai közé. Sorsa, életútja különleges, egyedi, s mégis valamennyire jellemző, szinte párhuzamba állítható más, cigány származású, nemzetközi hírnévre törő pályatársaiéval. Amit elért, tehetségén, kitartásán kívül talán a gyökerekből magába szívott ősi képességnek köszönhető, s épp e gyökerekhez való tartozását kellett ezért cserébe feláldoznia. Hisz nem cigányzenészként állapodott meg a csúcson, hanem klasszikus képzetségű, tanult és tanító akadémikus muzsikusként.

A cigányság s muzsikustársai mégis büszkék lehetnek rá, hisz az egyetemes magyar kultúra részeként Rácz Aladár a roma művészet küldötte is volt. Élete eseményeinek, munkásságának felelevenítésével az ő emléke előtt tisztelgünk ezen írással.

*„Zöld az erdő, zöld a hegy is,
a szerencse jön is, megy is.
Megátkozta, meg is vertél,
örök csavargóvá tettél.”*

Vándorlás. Szétszóratás. Kitaszítottság, küzdelem. Ha visszatekintünk a romák írott történelmére, mindebből bőven volt és van is osztályrészük. De, ahogy a csillagok feltűnnek a fekete égbolton, hogy áthatoló sugarukkal fényt varázsoljanak maguk köré, e hányattatott nép soraiból is fel-felbukkannak a soha el nem halványuló szikrájú üstökösök. A muzsikusok, igen, főleg ők azok, akik közül számos nagyság világhírűvé válhatott, s akiknek a „csavargás” a nemzetközi elismerés állomásait jelenthette.

Azok a távoli, s talán soha meg nem fejthető, régmúlt kódébe vesző gyökerek! Ott kereshető az európai ember számára szokatlan társadalmi képződmény, miként a világban szétszóródott cigány csoportok különféle, leggyakrabban úzótt foglalkozásaik szerint különülnek el egymástól. Ha az indiai kasztrendszerre gondolunk összehasonlításképp, lehet, hogy nem járunk messze az igazságtól. A családhoz, nemzetséghez való tartozás: „Ki fia vagy, mely foglalkozást üzöd?” – még ma is fontos ismerkedési kérdés két, egymást eddig nem ismerő cigány ember találkozásakor, s az indiai őshaza képe pedig több mint legenda, a cigányság többségének: valós történelem.

A cigány ember jó kézügyessége, fürgesége, kiváló ritmusérzéke, zenei adottságai s a művészetekhez való érzékeny vonzódása miatt szívesen vállalt olyan munkát, amelyben e képességeit kamatoztathatta. A választott szakma így megalapozta egy család jelenét, jövőjét, s generációkon keresztül meghatározta helyét a társadalmi ranglistán. A muzsikos cigány a régi időkben – éppúgy, mint ma – a cigányság krémjének számított.

Kiváltságos uralkodók, arisztokraták, majd gazdag polgárok mulattatója, szórakoztatója. Az életet oly könnyűnek tartó cigány – noha az néha elviselhetetlenül nehéz – jókedvű. A tánc, vidám zene véréből csorduló öröm, amely – ki tudja, tán a túlélés öntudatlan magával hurcolt eszköze.

*„Nincs országunk, sem hazánk,
csak jókedvünk, zongoránk...”*

A vigadó roma zenész általában a „romungrók” (magyar romák) – a legrégebbi Magyarországon élő roma csoport – tagjai közül kerül ki, akiknek magyar honban történő jelenlétéről már a 15. századtól tudósítanak a korabeli krónikások. Életkörülményei (a pénzes rétegek közelében magasabb életszínvonalat érhettek el), a tanulás és az utazás lehetősége számukra elérhetőbbnek tűnt, mint a többi romának. Minden bizonnyal a kis falvak kocsmáiban játszó cigány muzsikosok, akik nappal kézművesként, vásárosként vagy más munkát végzőként dolgoztak, s csak esténcént vették elő hangszerüket, ők is az átlagosnál jobb módon élhettek.

Muzsikos cigánynak lenni – rang, dicsőség. A gyermek a zenébe születik, piciny korában hangszert kap, s ha elég ügyes, tizenévesen beállhat a zenekarba, a felnőttek közé.

Rácز Aladár életének kezdeti szakasza is e szabvány szerint alakult.

Zenészcsalád gyermekeként született, harmadikként a tizennegyből. A Jászapátiban élő család feje, a brácsás apa, fiának 3 és fél éves korában kis cimbalmot készített, hiszen arra a kérdésre, hogy milyen hangszeren játszana szívesen, a kisfiú az asztalon fekvő ócska cimbalomra mutatott. Az apa ekkor kezdte a fiút taníttatni, nótákat mutogatva neki, amelyeket ő hallás után igyekezett utánozni.

A cimbalom valószínűleg a legrégebbi hangszerek egyike. Ókori, egyiptomi, mezopotámiai s görög-római krónikákban hallhatunk róla, éppúgy, mint ősi s közeli rokonáról, a citeráról. Bar-Bahul 963-as szír iratában a citera 10 húros, trapéz alakú hangszer, Perzsiában már 18 húros, s „szantár” névre hallgat; Tibetben, Kínában ugyanez az instrumentum a „kín” nevet viseli. A citeraféléket, éppúgy, mint a cimbalmot, pengették, vagy valamilyen verő alkalmatossággal verték.

Az európai pszaltérium 10-12, fanyergen húzódó húrral felszerelt 15-20 cm vastag hangszertest, amelyet faverővel szólaltattak meg. E hangszer kerülhetett Magyarországra a XIV-XV. században Cythara néven, minden bizonnyal cigány zenészek közvetítésével, s hamarosan fel is válthatta az eddig egyeduralgoló lantot és kobozt. A cimbalom nevéből és alapvető technikai sajátosságaiból egyértelmű az a következtetés is, amely szerint a későbbi legismertebb világi billentyűs hangszer, a csembaló kialakulása is szoros összefüggésbe hozható a cimbalommal.

A Rác család asztalán fekvő cimbalom akkoriban magyar nemzeti hangszernek számított. Ekkor még leggyakrabban vállon átvette, csípőn megtámasztva játszottak rajta, vagy alacsony asztalra helyezték. Igaz, Schunda V. József, magyarországi hangszerkészítő mester már lábbal és pedállal is ellátta hangszereit, de valószínűleg a gyermek cimbalmos még nem ilyen cimbalommal találkozhatott tanulása kezdetén. 8-9 éves korára már felnőttek között zenélhetett, először apja zenekarában, majd a hírneves „Rác Laci-féle” bandában. 16 évesen már valamennyi nótát ismerte, kívülről játszotta, a cigány muzsikusok szokása szerint. A fiú rendkívüli hallása, virtuozitása, remek szólista adottságai aztán sikert sikerre hoztak, s nemsokára Pesten, az Emke kávéházban játszhatott.

„Az volt akkor számomra a világ közepe. Nekem nagyon tetszettek itt a fényes lámpák. Valami szénféle égett bennük. Én petróleumlámpás kis házba születtem, így hát persze meg voltam illetődve a fénytől, a ragyogástól” – nyilatkozta egyik 50 évvel későbbi interjújában.

Bizony, a pesti Emke kávéház a 20. század elején az egyik legfényesebb álma lehetett a cigány zenészeknek. Olyan álmom ez, ahonnan nem is vágyódhatna tovább az ember. De Rác Aladár még több várt. A „szerencse jött” is, még hozzá egy jó fülű impresszárió képében, aki a szinte még gyermek virtuózt külföldre szerződtette. Így jutott el aztán Párizsba, ahonnan az ottani cigányzenekarral utazgatott szerte Franciaországban, de bejárta Spanyolországot s Egyiptomot is. Egyik ilyen turnéja során hallhatta őt muzsikálni a tekintélyes francia zeneszerző, Saint-Saens, s el is nevezte Rác Aladárt a „cimbalom Liszt Ferencének”.

*„vállald bátran, hogy ki vagy,
így lehetsz csak büszke önmagad,
a világot, ha járod...”*

Igen, Rác Aladárnak a világjárás – életforma, lételem lett. Az I. világháború idején Svájcban élt és zenélt magyar, majd francia cigányzenekarokban. Itt történt, hogy újabb neves muzsikusokkal ismerkedett meg, még hozzá olyanokkal, akik pályája további alakulásában jelentős szerepet játszottak. Egy alkalommal, amikor a genfi Maxim bárban szerepelt, Ernest Ansermet – az akkor már világszerte ismert karmester – magával vitte a fiatal Igor Sztravinszkijt, hogy meghallgattassa vele Rác Aladár játékát. Ezt a különös találkozást Rác Aladár így mesélte el: „magához intett Ansermet, és kérdezte: játszhatnék-e egy szólót cimbalomra? Mondom: ez szinte lehetetlen, olyan nagy a lárma. Ansermet az igazgató segítségével csendet teremtett. Én meg elkezdtem játszani egy szerb kólót. A cimbalom előtt ugrált egy fiatalember, Ansermet társa. Monoklit viselt, piros nyakkendőt, zöld mellényt, és igen szűk ruhában feszengett. Sztravinszkij volt. Azzal birkózott, hogy szűk kabátjából kihúzza a mandzsettát, és jegyzetét írjon rá. Én, mint afféle öntelt legény, tetőtől talpig lekicsinylően végigmértem, és azt gondoltam magamban: amit én játszom, azt ugyan nem fogod leírni! Csakugyan: rövidesen abbahagyta a jegyzetét.”

A Maxim-béli esetből életre szóló barátság és munkakapcsolat jött létre a század legmeghatározóbb, legeredetibb s Bartók mellett legjelentősebb zeneszerzőjével: Sztravinszkijjal. Együttműködésük első gyümölcse Sztravinszkij

Renard című kamaradarabja, amelyben a szerző az orosz „guzla”, vagyis egy balalajkaféle hangszer utánzására alkalmazta először a cimbalmot. A mű írása közben Sztravinszkij folyamatosan konzultált Rác Aladárral, gyakran képeslapok hátoldalán küldve neki a legújabb cimbalomra készült sorokat, várva a játékos lejátszhatóságra vonatkozó jóváhagyását. A nagy komponista még egy cimbalmot is vásárolt magának Rác Aladár segítségével, sőt, kicsit játszani is tanult rajta tőle, annyira elbűvölte a hangszer hangszíne, technikája, különleges effektusai. Ettől a korszakos jelentőségű műtől kezdve a zeneszerzők tömegesen láttak neki a cimbalom szóló-, kamarazenei és zenekari hangszerként való szerepeltetésének. Valóságos „cimbalom-reneszánsz” alakult ki, amely aztán a 70–80-as években tetőzött, főleg Magyarországon; nemigen számíthatott magyar zeneszerzőnek az, aki nem jegyzett legalább egy cimbalomművet.

Talán e híres találkozások a komolyzene nagyjaival, vagy a benne feltörni vágyó akarat – végül arra ösztönözték Rác Aladárt, hogy egyre inkább a komolyzene felé forduljon.

Tanult. Autodidaktaként – francia nyelvet, zeneelméletet, zenetörténetet, szociológiát.

Régi szerzők műveit tanulmányozta, átiratok készítésével próbálkozott. Fejlesztette, alakította hangszerét. Neki köszönhető, hogy a cimbalom a cigányzenekarok hangszeréből komolyzenei hangversenyek szólóhangszerévé vált. Szólóestjein Couperin, Bach, Scarlatti műveit játszotta saját átirataiban.

*„Isten, könyörülj meg nekünk,
ne szenvedjen tovább népünk.
Megátkoztál, meg is vertél,
örök csavargóvá tettél.”*

Rác Aladár is „örök csavargó” volt. 1927-től visszatért Franciaországba, ahol feleségével, a francia Yvonne Barblan zongoraművésszel közösen léptek fel, de honvágya erősebbnek bizonyult sikereinél is: 1935-ben hazajött Magyarországra. 1937-ben a Nemzeti Zenedében tanított, s 1938-tól haláláig a budapesti Zeneművészeti Főiskola tanáráként működött. Számítalan újításával, útkeresésével értetlenségre talált, ezért majdnem feladta tanári állását is.

Bartók Bélával és annak feleségével, Pásztory Dittával való barátsága segítette át művészi válságán, ugyanis ők támogatták elképzeléseit.

Hogy mennyire maradt hű a cigánysághoz, erre nehéz válaszolni. Biztosan többen felróják neki, hogy Cziffra Györgyhoz hasonlóan elfordult a tradicionális cigány muzsikától, s klasszikus zenész lett. Érdemei azonban vitathatatlanok.

Az élete utolsó éveit súlyos betegségben töltő művész tanítványait farkasréti házában fogadta, s hangversenyait is innen közvetítette a rádió. Rajongói is itt látogathatták meg, közöttük olyan személyiség is, mint Yehudi Menuhin. Az érdemes, kiváló művész és Kossuth-díjjal kitüntetett Rác Aladár 1958-ban hunyt el.

Elek Szilvia

Az eredeti roma dalszövegidezetekért köszönettel tartozom roma muzsikusan tanítványomnak, Baranyi Zoltánnak.

Dede Éva

Virágzik az átok?

Verbális agresszió (átkozódás, káromkodás és szidalmazás) Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regényében

(**Szubjektív bevezető.** Nagypám hagyatékát böngészem. Nézegetem nagyapám egyik könyvének megkopott, kicsit megrongyolódott papír könyvborítóját. Lakatos Menyhért: *Füstös képek*.¹ Egy kis idő múlva kinyitom a könyvet. A cím alatt egy bejegyzés: *Dede Kálmán 1975 július 6. Sanyi hozta.* Nagypám akkor már nagybeteg volt, és édesapám a frissen megjelent könyvet vitte ajándékba az egyik hazautazásakor, hogy nagypámnak felüdülést nyújtson. Ugyanis a regényben olyan emberek jönnek-mennek, beszélnek, akiket nagyapám jól ismert falusi, városi tanító korából. Egész pályája alatt voltak cigány tanítványai, akik révén a szüleikkel is kapcsolatba került. Főleg akkor, amikor az egyik alföldi város „déli külvárosában” tanított, meg amikor nyugdíjasként eleinte a városban, később a város melletti tanyasi, körzeti iskolában dolgozott, ahová naponta járt ki a kismotorján. Az alföldi települések mellett élő cigány gyerekek viselkedését, szokásait kívülről figyelte. Ha még el tudta olvasni ezt a regényt a betegágyban, a rák miatt még nem épült le teljesen, megértette-e utólag tanítványait, megrázta-e az, amit ott olvasott? Ezt már soha nem tudhatom meg, ugyanis nincs több bejegyzés a könyvben. Pedig nagypám szokott volt beleírni a könyvekbe, főleg olyankor, ha ellentmondást észlelt vagy ha nagyon nem értett egyet az olvasottakkal, vagy... vagy ha valami nagyon személyesen érintette. Néma a könyv, erre nem ad választ, hiába forgatom, olvasom a lapjait.)

Az átkozódás, káromkodás a mindennapi beszédtevékenység része, akár magánbeszélgetésben, akár nyilvánosság előtt hangzik el. Ha a valóságos megnyilatkozásokat figyeljük, és kiegészítjük az irodalmi, filmbeli szövegekkel, akkor az a benyomásunk támadhat, hogy a káromkodás olyannyira természetes, mint ahogy Csehov ír a tüsszentésről az *A csinounyik halála* című elbeszélésében: *Tüsszent a paraszt, tüsszent a rendőrkapitány, sőt, némelykor még a titkos tanácsos is. Mindenki tüsszent.* Csehov mondatait átalakítva azt mondhatnánk: *Káromkodik a paraszt, káromkodik a rendőrkapitány, sőt, némelykor még a titkos tanácsos is. Mindenki káromkodik.* Lehet ezt utálni, elfogadni, tiltakozni ellene vagy üdvözölni a jelenlétét, akkor is tapasztalható. A szidalmazás, átkozódás nincs kötve társadalmi réteghez, nemhez, életkorhoz. Tehát férfiak és nők, fiatalok és idősek, iskolázottak és alacsony végzettségűek, a társadalom alsó és felső rétegei egyaránt ragadhatják magukat durva szavakra.

¹ Lakatos Menyhért: *Füstös képek*. Magvető, Budapest, 1975.

A rokon értelmű szavak jelentését összevetve² (átok, káromkodás, szidalom, szitkozódás) a közös jelentésmozzanat a felfokozott, indulatos, haragos lelkiállapot: *vad indulatból*, bosszúból mondott rossz kívánság (átok), *indulatos*, gyakran goromba szavak, kifejezések (szidalom), *haragjában* durva, szidalmazó vagy káromló kifejezések (káromkodás, szitkozódás) – az Értelmező kéziszótár alapján (kiemelések tőlem – D. É.).

A négy rokon értelmű szó jelentése el is tér egymástól abban, hogy mi a célja a kimondásuknak. Az átok a rossz kívánság teljesülésében bíz, a káromkodás, szitkozódás formailag hasonlít az átokhoz, de elsődleges szerepét az indulat kifejezésében tölti be. A két szándék együtt is jelen lehet, keveredhet egy-egy konkrét megnyilatkozásban. Mivel ezekben a megnyilatkozásokban a rossz szándék egyértelműen benne van, direkt nyelvi agresszióként tartjuk számon őket. Az indulat hevessége miatt és a rendkívül változatos átokformák, káromkodások miatt nagyon kifejező annak az előadásnak a címe, melyet Kilyén Ilka marosvásárhelyi színésznő választott egy műsorának: *„Ando muro muj armaja luludjaren”* (*Virágzik számban az átok*), ez Gyarmati Farkas Dezső *Ballada* című versének utolsó sora. Az átok és a virágzik ellentmondása különleges. Nagyfokú nyelvi kreativitás is érződik a hosszú, cifra, soha nem azonos átkozódásokban. Nemzeti sztereotípiánk egyik eleme, hogy a magyar nyelv különösen gazdag káromkodásokban. Ezt a vélekedést kiegészíti az a cseh mondás, hogy *„kleje jako Maďar”* (káromkodik, mint egy magyar).³ Feltételezem, hogy a különböző népek rájuk jellemző módon átkozódnak, káromkodnak, a magyar a némettől, oroszról, cigánytól tartalmilag eltérően szidalmaz. Az egyén nyelvhasználatának is megvannak a sajátosságai, a szavajárása is jellemzi az embert. Az, hogy a káromkodás szófordulatai közül mely kifejezéseket ejti ki az ember, ugyanúgy felismerhetővé teszi őt, mint a hangja, mozdulatai, szeme... Van, aki a szenteket szidja, van, aki Istent, van, aki anyázik vagy éppenséggel a legdurvább szidalmazásokat enyhébb (körülírt) formákkal helyettesíti. Az egyén neveltetése is meghatározza a szokásokat azzal, hogy az ilyen nyelvhasználatot engedi vagy tiltja, bünteti. Kutatni lehetne továbbá azt is, hogy a káromkodás hossza, „cifrasága”, durvasága összefüggésben van-e a harag mértékével.

A káromkodás gyűjtése és feldolgozása igen hiányos.⁴ A gyűjtéshez jó alapot képeznek a megfigyelések, a felmérések. Bár egy-két saját felmérés tapasztalatát nem általánosíthatom, azt vettem észre, hogy a felmérésben résztvevők nem szívesen írtak le saját káromkodásokat, annak ellenére, hogy más kérdésben beszámoltak a káromkodási szokásaikról. A gyűjtés másik módja a már meglévő szövegek tanulmányozása, többek között az irodalmi alkotásoké. Az adott társadalmi réteg nyelvhasználati sajátosságait is bemutató irodalmi mű a további kutatás alapját képezheti. Ezért választottam Lakatos Menyhért regényét a vizsgálódásra, mert az érdekel, hogy a mű szereplői milyen helyzetekben, milyen okból káromkodnak, milyen céllal átkozódnak.

² Hasonló összevetést már olvashattak korábban a Napút olvasói Kürtösi Katalin *Istenkeresés a Csirkefejen* című írásában. http://www.inaplo.hu/na/2000_05/090.htm

³ Dobossy László, *Csehül áll – magyarul beszél: MNy. 1971: 76*, idézi Balázs J. i. m. 314.

⁴ Néprajzi lexikon, III. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-133.html>

Miből származik az az indulat, mely kiváltja a káromló, szidalmazó szavakat? Többféle okot is találunk. Ha valakit céljai elérésében gátolnak (frusztrációt élt át), ha (súlyos) testi, lelki fájdalmat kell elviselnie, megsértik (vagy annak értelmezi a vele történeteket), akkor a belső válasz erre a feszültség növekedése, az alapérzelmek közül a harag a lelki háttere. A szervezet „érzi” a vérnyomás emelkedését, az izmok megfeszülését, felkészül a támadó válaszra⁵: kész arra, hogy visszaadja a bántást, a támadásnak ítélt esemény miatt (vissza)támad. Nem lehet azonban ilyen helyzetekben mindig tettekkel válaszolni, sokszor megelégszik az ember a szóbeli támadással. Így válik a káromkodás, átkozódás a támadó viselkedés egyik megnyilvánulásává. A korábban idézett Csehov-mű részletét az a mondat előzi meg, hogy *tüsszenteni sehol senkinek sem tilos*. Ezt viszont a káromkodásra már nehezen alkalmazhatjuk, ugyanis erős társadalmi szabályozása van például a nyilvánosság előtti beszédben, néha a törvény előtt tesznek pontot egy-egy szidalmazást, átkozódást tartalmazó üggy végére.⁶

Időről időre viták alakulnak ki arról, hogy a művészi alkotásokban a valószínűs nyelvhasználat fordulatai hogyan jelenjenek meg. Leginkább a nyelvi durvaság, káromkodás, trágár szavak nyilvánosság előtti szerepeltetése készíti vitára az olvasókat, a filmek vagy drámák nézőit. Az egyik emlékezetes vita a Nagyvilág című folyóiratban zajlott le az 1960-as évek végén, pár évtizeddel később a *Csirkefej*⁷ című Spiró György-darabról csaptak össze az indulatok akörül, visszaadhatja-e az irodalom a hétköznapi nyelv fordulatait, a káromkodó ember szavait? Korábbi művészi alkotások sorát is figyelve látunk különböző megoldásokat, csak egyet ezek közül példának. Jókainál sok jelzés van arra, hogy a szereplő káromkodott, átkozódott, de nem minden esetben idézi a szerző a szavakat, pl.: *De Garabos uram tudott magában is káromkodni. Szidta a jelen nem levőket, a földön lakókat és föld felett levőket, sőt egész tárgy nélkül is tudott káromkodni. Olyan volt az neki, mint mikor az énekes a hanglajtorjában gyakorolja magát.*⁸ Más helyen viszont így szól ugyanez a szereplő: *De már azt a jégenkopogó fapapucsos baráttáncát a karmelitába ojtott farizeus mivoltodnak! Sohase jár le a garadja ennek az imádságörölő pitlés malomnak? Az ebenqubáját!*⁹ A káromkodás, mint látjuk, nem azonos a durva szavak használatával. Enyhébb káromkodások ugyanis még a gyermekmesékben is vannak. Nyilvánvalóan művészi megfontolások állnak a háttérben, hogy a műben az adott helyre melyik megoldás került.

⁵ A másik lehetséges válasz a menekülés...

⁶ Találunk erre példát a múltban is, a jelenben is. A középkorban az istenkáromlásért nagyon komoly büntetést kaphatott a vétkes. (I. Magyar néprajz VIII. kötet, 391. o.) Ma is büntethetnek a trágár szavakért, szidalmazásért. (I. <http://www.nyugatijelen.com/archiv/2003/2003%20januar/jan.%203%20pentek/jelen.html>)

⁷ A mű tévés közvetítésének ajánlásában olvasható: *Kérem, ne háborodjanak föl, ne zárják el a készüléküket, amikor színpadon régebben nemigen hallható, trágár kifejezéseket használnak a szereplők. Nem mindegyikük, csak azok, akik pislákoló, csökött érzéseiket szókinsz hijján így próbálják kifejezni.* http://www.port.hu/pls/fi/films.film_page?i_film_id=55241&i_city_id=3372&i_county_id=1&i_where=2

⁸ Jókai Mór: *Rab Ráby*. In: Jókai CD_ROM

⁹ ua.

Az idén nyolcvanéves Lakatos Menyhért első nagy írói sikere a *Füstös képek* című regény volt 1975-ben. Elevenen és hitelesen mutatta be az 1940-es években élő magyarországi cigányok életét. A főszereplő fiú nevelődése nemcsak a családi körben, cigánytelepen (a párizsban) zajlik, hanem a városi iskolában és a cselédek között is. A fiú története beavatás a felnőtt életbe, annak a gyötrelmeivel és örömeivel való találkozás készíti fel az életre, a túlélésre. A *Füstös képek* cím többértelműsége a befejezésben válik világossá. Addig is érthető, hogy a füstös jelző a cigányok barna bőrszínét idézi fel¹⁰, vagy hogy az emlékezetben a múltból felbukkanó homályos képek metaforája. A regény utolsó képsoraiban az, ahogyan a háborús Magyarország csendőrei válogatják szét a telep lakóit egészséges (munkaképes) és beteg emberekre, indítják őket „valahová dolgozni” a szögesdrótos vagonokban, távolabbi utalásokat is tartalmaz – a füstté váló áldozatokról.

A *Füstös képek* szereplői számtalanszor kerülnek olyan helyzetbe, amikor társukat vagy saját magukat szidalmazzák, átkozzák, vagyis rontó, ártó céllal beszélnek, haragjukat durva szavakkal vezetik le. Lakatos Menyhért az indulatos beszédet hol csak jelzi: (1) *Anyám aztán kitett magáért. Kiabálására odacsődült az egész cigánytelep. Apámat mindennek elmondta, csak apámnak nem...* (21. oldal), hol beszélteti a szereplőket, és a káromkodó-átkozódó szavakat egy az egyben olvashatjuk: (2) *Na, a tüdejét hányja el a kutyáknak. Képes volt elvenni a kis pénzeteket* (225.). A regény szóhasználatát mindkét változatban visszafogottság jellemzi, alig van egy-két szó, amely a közízlést sértené. (Ne felejtjük: alig néhány évvel vagyunk a Nagyvilág-vita után!)

Az emberi kapcsolatok sok esetben harccal kezdődnek, amikor is az újonnan jöttek a beilleszkedést megelőzően ki kell vívnia a helyét a közösségben. Ennek formája lehet tényleges verekedés, a fizikai agresszió, melyre több példa akad a regényben. Más esetben bosszúállás, büntetési szándék miatt esnek egymásnak az emberek, mint amikor az egyik férj hajánál fogva húzkodja a feleségét a közösség elé, vagy a magyar „leventék” rendeznek hajtóvadászatot az ifjú Boncza után, vagy a részeges tanító a mulatozás elrontása miatt beléő (ez a „szerencséje” Bonczának, mert jóvátételként a tanulási lehetőséget kínálja fel a tanító). Természetesen nem lehetséges mindig így intézni az ügyeket, helyette a szópárbaj, veszekedés, elátkozás és szidalmazás mindenki számára világossá teszi a küzdelmet. A tett és szó egymáshoz való viszonyát figyelve szembe tűnő, hogy a szóbeli sértés csak akkor okozhat fizikai támadást, ha az a származásra tett megjegyzés, apák, anyák meggyalázása:

(3) – *Akkor te, hé, a kutyáktól vagy.*

Ez olyan sértésnek számított, amiért joggal át lehetett volna döfni a torkát.
– *Igen.*

Mérgesen felugrottam. A zsákot szájánál fogva erősen megragadtam, ha még szól valami sértőt, úgy tarkón vágom a maradék túzokkal, hogy elnyeli a nyelvét. (181. o.)

¹⁰ „A mai magyar szlengben mintegy háromtucatnyi elnevezésük él. Közülük a *füstös képű* szó szerkezet, a *füstös* és a *kormos* jelző használatos az irodalmi nyelvben is.” Balázs József Attila: A *cigány* szó és származékai pejoratív kifejezésekben. In: Magyar Nyelv, XCVII. évf. 2001. szeptember 3. szám, 315. o.

Szavak helyett itt a fenyegető magatartás állítja le az agressziót. Más helyen viszont az átkozódással sem tudja ugyanezt a hatást elérni az egyik női szereplő:

(4) – *Ments meg, testvérem – jajgatta –, ments meg ettől a Kékhús cigánytól, hogy a kórházakból seperjék ki a csontját, lásd, meggyilkolt. Ország-világ előtt csúfot űzött belőlem, az isten ne adjon neki soha erőt, egészséget, ott vegye el a szerencsáját, ahol nem is gondolja.* (169. o.)

A káromkodás, átkozódás mindkét nem szájából hallható, ebben nincs különbség a nemek között. Életkor szerinti különbség sincs e nyelvi tevékenységben, mert a regény szereplői a legfiatalabbtól a legidősebbig egyaránt kifakadnak dühükben, támadnak így a szorongató helyzetekben.

Milyen tartalmúak ezek az átkok, szidalmazások? A regényben elhangzó rossz kívánságok, átkok, mint az utóbbi megnyilatkozásban is, a másik ember megsemmisítését fogalmazzák meg, mégpedig gyakran a halál, enyészet szávaival. A sértő, akadályt kiváltó személy szavakkal való elpusztításában a minél megalázóbb, lealacsonyítóbb mód a harag mértékével összefüggést mutat. A (5) *hogy a kórházakból seperjék ki a csontját* átokkal a bántalmazó férfi kínos halálát, holttestének szemétre dobását kívánja a feleség. Gyerekeket fegyelmez egy másik asszony szintén a testi fájdalmak kívánásában: (6) *Mért nem otthon zsinatoltok, a rák kék feketefene mancsikolja meg a belső részeteket, megszedítitek a lovat, nem hagyjátok aludni.* (121.); (7) *Elfutott a mérég. – Hogy a rák essen abba a bolond szívedbe!* (135.) Ugyancsak a testi romlásról beszél a (2) részlet is. Hogy a romlékony, esendő emberi test hogyan pusztuljon, abban a testrészek megnevezése is szerepet játszik: *csont, tüdő, belső rész*, további szidalmazásban *szív, fej*: (8) *Kiverem a szívedet – rohant nekem, és döngette mellkasomat két ököllel. – Miért mondtad, hogy iskolába járjon? Nézd – húzott közelebb Nanikához –, mit tettek veled!* (397.); (9) – *Jaaa. Hát akkor mérgembe szidtalak. Mondtam, addig szaladj, amíg el nem hagyod a fejedet. Neked sem esett volna jól, ha én ott hagylak.* (298. o.) Az egészséges test az életnek az egyik fő értéke. A szoros testi közelségben élő emberek különösen érzékenyek a testi változásokra, saját és mások testének látványa, szaga, tapintása folyamatos híradás a létezés bizonyosságáról, ezért feltűnő a testiség ezekben a káromkodásokban, szidalmazásokban.

Fokozati különbséget érzek az imént idézett szidalmazásokban, s ez a fokozatosság arra is rávilágít, hogy az eredetileg nagyon súlyos átoknak számító kifejezések a tartalmukat, jelentésüket veszve káromlássá alakulnak. *Az általánosan elterjedt, indulatos beszédhelyzetben használt szitkozódások (például „csúsz egye le az orrod hegyét”; „hogy a nyüvek kezdjenek ki”; „hogy a tályog essen beléd”; „hogy a franc rágja ki”) formailag is, tartalmilag is átoknak tekinthetők, amellet szövegükben őrizhetnek régi (például betegségelképzelésekre vonatkozó) hitmaradványokat, de funkciójukat tekintve nem átkok, hanem csak sztereotip szövegformulák. Ma is elevenen élnek, régiek mintájára spon-tán módon újak is keletkeznek.*¹¹ Az átkok tehát a gyakori ismétlés által veszít-hettek eredeti erejükből. A súlyos, félelmetes szövegekhez hozzá lehet szokni,

¹¹ Magyar néprajzi lexikon, I. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-421.html>

kevésbé lesz érzékeny rá az ember, habituálódik. A hétköznapi nyelvben is az indulat vagy a nyomatékosítás miatt hallhatjuk a *b... meg* fordulatot, róla sokan megállapították, hogy tartalmatlan kifejezésről van szó. Valójában, éppen mert az indulatmaradványokat jelzi, funkciója van a nyelvben, ugyanúgy, mint az indulatszavaknak. A testi-lelki fájdalomában kiáltozó asszony a férjére mondott szidalmakat abban a pillanatban komolyan gondolja (még szerencse, hogy nem teljesülnek ezek a kívánságok), a jövőre nézve állna bosszút szenvedéséért. A gyerekek megfenyítésében viszont a betegség emlegetése egyáltalán nincs arányban a büntetésre okot adó tettel, csak elijesztésre szolgál. (Hasonló fejlődésen ment át a *fene* szavunk is.) A valódi cél (például a gyermekek rendreutasítása) nyomatékosabbá válik a hozzátoldott átokformulával.

Freud elmélete szerint az emberi életet két nagy ösztön irányítja: egyfelől Erósz (az életösztönök összefoglalója), másfelől Thanatosz, a halálösztön uralkodik rajtuk, mint a legfélelmetesebb erő az emberi életben. Ez utóbbinak fő tétele az, hogy az élő szervezetnek egyik hajtóereje a szervetlen, anorganikus állapotba való jutás. Mint eddig láttuk, a cigány szereplők beszédében az átkozódó, káromló formulák a halállal, pusztulással kapcsolatosak. Ahhoz, hogy a cigány átkozódás, káromkodás sajátosságának vegyük, össze kellene hasonlítani mind a mai cigány, mind a mai magyar élőbeszédet. A test romlásán kívül egy-egy átok (vagy annak kilátásba helyezése) a lélek szenvedését is magával hozza. (10) *Leköptél, te rabló? – Belekapaszkodott a nadrágom szárába. – Ha nem adol ötven pengőt, gyertyát gyújtok a kereszt előtt, hogy amerre jársz, amerre kelsz, soha ne legyen szerencséd.* (302.) A regény szövegében ritkán fordul elő a másik nagy ösztön, Erósz a káromkodásokban, bár a regényvilág szereplői ezen ösztön szerint cselekszenek, szeretkeznek, de a káromló formulákba nem veszik bele az erotikus kifejezéseket. A női genitálé körülírások megnevezése, *nagy, torkos állat* (37.) nemcsak a durva szó helyettesítésére szolgál, hanem az ősi hiedelemnek, a *vagina dentata* képzetének is a jele. A regény másik helyén az Erósszal való káromkodás inceszt érintkezéssel és lealacsonyító nemzéssel sokszorozza meg a káromlást: (11) *Állj meg, bolond Bada, csinálj anyádnak kiskutyákat, megölettél a csendőrökkel.* (135.)

A regényben kb. negyven káromkodó, átkozódó formula van. Céljukat tekintve a legtöbb a közvetlen beszélőtársnak szól, második személyű, mint a (6) és a (7) részlet, de találunk olyanokat is, amelyek a jelen nem lévő személyre irányulnak: (12) *Pusztuljon el a bolond feje a nagyanyádnak, ne hallgass rá többet, a vénsége már elvette az eszét.* (178.), illetve a beszélő önmagára is mond átkot (ez voltaképpen fogadkozás – a lexikon szavaival –: *akkor fordul elő, ha egy kijelentés igazát akarják bizonyítani: ha nem mond igazat, bűnhődjék meg az önátok által*)¹², pl. (13) *Az anyám húsát egyem meg kínomban, ha nem igazat mondok.* (280.)¹³ A főszereplő a fogadkozás valóságát hangsúlyozza a tabusértéseket tartalmazó szörnyű tetteknek (emberhús evése, az anyai test inkorporációja – bekebelezése) a kimondásával.

A káromló kifejezések hatása, a rájuk adott válasz bizonyítja, hogy ezek a szavak olykor elevenbe találnak, további indulatos cselekvések forrása.

¹² Néprajzi lexikon, III.

¹³ Hasonló átok van József Attila Kései *sirató* című versében: *Ettelek volna meg!*

A (10)-es példa egy veszekedés része egy nő és a főszereplő között. A vitában a fiút még külön feldühíti a *gyertyát gyújtok* mondás, a szent cselekvés visszájára fordítása, mivel azt a halottakra való emlékezésnek teszik, vagy az imádkozás kiegészítője. A nő fenyegetőzése nyomán a fiú megijed a rontás, átok miatt, s a veszekedés folytatására ösztönzi. Emellett arra is példa ez a szólás, hogy az átkozódás, átokmondás mágikus hatását a kimondás közben végrehajtott cselekvések érvényesítik.

Példáimat a regény cigány szereplőinek szövegéből válogattam. A szidalmazások egy közösségen belül maradtak, nem voltak közöttük etnikumra utalóak. Amikor a regény cselekményében a magyarok és a cigányok többször is összetűzésbe kerülnek, akkor viszont a hovatarozás, annak szidása is része a káromlásoknak. Pl. (14) *Majd ellátom én a bajotokat, az anyátok kurva cigány istenit!* (133.) mondja egy magyar cigányoknak, illetve (15) *Megütlek, az anyád paraszt istenit!* (145.) mondja egy cigány férfi egy magyarnak¹⁴.

A káromkodás szavaiban, az átkozódásban ősi hiedelmek élednek fel, olyan nagyobb erő sejlik föl, amelyet a szavakkal irányítani lehet. Az ember a szavak mágikus erejében bízva mondja ki őket, hiszen a kimondás egyet jelent a teremtéssel, a megvalósítással. Egy részük közvetlenül fordul a transzcendens erőkhöz – l. a (2) példát –, a nagyobb rész a profán szinten marad. Kimutatható, hogy egy nagyobb közösség is jellemezhető az átkozódó, káromkodó szokásaival, Lakatos Menyhért regényében a cigány káromkodások nagy része a halállal, betegségekkel, enyészettel kapcsolatos.

Mit tehetünk e nyelvi agresszióval és az indulataink ilyen kifejezésével? A szűkebb és tágabb környezet mintát ad a nyelvi viselkedésre, ösztönöz vagy elutasít bizonyos formákat. A káromkodások, durvaságok nélküli nyelv ugyanolyan furcsa lenne, mint a csak abból álló. Indulataink megismerését, a velük való bánást kell elsajátítani a fejlődésünk során, hogy uralhassuk negatív érzelmeinket, s hogy mások és a magunk számára is értelmezhetővé tegyük az érzelmeinket a változatos, nyelvileg kreatív kifejezőmóddal, „virágzó átkainkkal”.

¹⁴ Külön tanulmányt érdemelne a regénybeli cigány–magyar viszony elemzése.

Ruva Farkas Pál

Bachiphabol tyi bunda!

Papó igazsága
avagy az isteni törvény örökösei

Az ősz 1956-ban sokkal nehezebben jött el az öreg cigány rácsos ablaka mögé a hideg cellába, mint bármikor az előző esztendőben. Nyolcéves fogva tartása alatt az öreget hosszú, fehér szakála miatt mindenki csak Papónak hívta. A szabadulás közeledte már hetek óta nem engedte aludni, szövögette álmait, hazatérését becsukott szemek nélkül is látta.

Papót reggel öt órakor engedték ki a várbörtönből. Őt is majdnem felakasztották, mert Kossuth Lajos katonája bátorkodott lenni. A kapun kilépve megcsapta az októberi hajnal páradús levegője, úgy ránehezedett, hogy szinte mellbe vágta! Megállt, felnézett az égre. „Najisz é Devieszke” – mormolta magában, majd keresztet vetett, és hátrapillantott a válla fölött, félve, látja-e valaki, majd lehajolt, letérdelt, és megcsókolta a nyirkos földet háromszor. Mindkét markával összeszorította a leveleket a földön, maga köré sodorta a földön lévő avart, megszagolta őket, de jó, de jó, Istenem, de jó, mondta, majd felnézett a szürke égre, és háta mögé szórta a leveleket.

Felugrott a földről, és gyors léptekkel, már-már szaladva, igyekezett minél messzebb kerülni a tömlöctől. Észre sem vette, hogy telnek a napok, egyre-másra hagyta maga mögött a falvakat, tornyos városokat. Már jócskán közel járt a magyar határhoz, egyre több magyar szót hallott az elhaladó emberek szájából. Az öreg cigány esténként mindig behúzódott egy-egy erdőbe, bokrok közé, nehogy meglássa valaki. Mellig érő szakállával s a régi subájában, amit a hosszú évek alatt már sallangosra nyúzott, mocskos külseje miatt bizony rondán nézett ki. A subát azelőtt is mindig magával hordta a kocsiján, ha esett, ha fújt. „Sosko mishto sas hoj mande mukle muri shuba, ke te na avilo manca shajke vi mulomas mashkar shudre barenge zidura! De mistoj, aventar!” – kelt fel hajnalonként, magára eröltetve az erős hajszát, arra vigyázva, hogy messze kikerülje a falvakat, iparkodott, szaladt bujdokolva, egyik dűlőről a másikra, haza, régen látott otthona felé. Az ágakon fonnyadt gyümölcsöket s a földön maradt káposztát, kerti növényeket majszolta. Nem baj – gondolta ilyenkor –, de szabad vagyok!

Két hete már, hogy hajszolta magát a csorró cigány, szinte alig állt már a lábán, inai gyakran kaptak görcsöt, egyre sűrűbben kellett pihenőt tartania. Így ment ez hétről hétre, mikor a 14. napon hajnalban a magyar határhoz ért. Gondosan előkészítette az átjutását, ezt sem bízta a véletlenre. Meghúzódott egy mély, bokros árokban, s amikor már jó öreg este volt, fogta magát, és átkúszott az osztrák–magyar határon úgy, hogy a határőrök észre sem vették. Tudta ő minden fortélyát a rejtőzködésnek. Szinte az anyja hasából hozta ezt a tudományt is magával. Már a szülei is örökölték őseiktől a vándorlást, így szállt

ez fiúról fiúra. A határon túl, a magyar oldalon lefelé lejtett a lankás dombvidék, így nem kellett erőlködnie, elengedhette magát, szinte vitte testének és betyártól vásárolt subájának a súlya.

Huszonegy éves volt, amikor találkozott az alacsony, zömök bakonyi betyárral a csárdában. A győri vásárról ment át három kocsival, kilenc lóval a kompániájuk. Akkor adták össze a kis Netivel, akit a fehérszeműek törzséből már két éves korától neki szántak. Istenem, de jó volt – játszódtak le az öreg előtt a jelenet. De jó volt a Netivel fiatal koromban kana chordom lake le drakha anda gazhenge réza! Devlale de shukar sas muri chorri bare Devla kana shej dikhavla, aba pale la chorra chumidav lake vastora.

Így ábrándozott, amikor egyszerre mennyei sült hús-illatot érzett a levegőben. Megállt, és minden jó íz, étel és meleg érzés, barátságos, múltbéli emlékek egyszerre öntötték el elfáradt testét, szívét, lelkét. Arra gondolt, hátha ismerős roma kompánia sátorozik a közelben... Megkordult a gyomra, meggyorsultak a léptei. Bevette magát az erdőbe két kézzel utat csinálva magának a sűrű gallyak között, így haladt kicsit előregörnyedve már vagy kétszáz métert a fáradtságtól zihálva, amikor a tisztáson megpillantotta a kis kompániát. Valóban romák voltak! Sütöttek, főztek, a férfiak körbeülték a tüzet, vastag pokrócokkal tekerték körbe magukat, hátukat, derekukat. Gyerekeket nem látott, gondolta, biztos alszanak már. A sátrak között gyors léptű asszonyok sűrögtek-forogtak, a lovak ki voltak kötve a szekerek mellé, a fákhoz. Az öreg állt, gondolkodott, töprengett: „So te kerav, kothe te zhav vāj nichī? Chi pinzharav le!? Sa jeki, so del o del, me kothe zhav! Chi dikhlom haj na vorbisardom aba romenca feri o Del zhanel kana? Ande robija vi pekodi sáma lenas tena shonma kethane romenca haj tena rakhadyuvav chi jekhesa.”

„Lashi ratyi” – köszönt az öreg cigány a romáknak, de azt úgy tette, nehogy megjijessze őket. „Devlesa rakhav tumen romale!” – állt meg a legöregebb cigány férfi előtt. A befont hajú öreget kilenc fia ülte körül, s mintha meg sem hallották volna a jövevény szavát, hagyták, hogy az idegen egy jó ideig álljon. Az pedig csak állt, állt, kitartóan állt, majd a befont hajú öreg, akinek egy pörge csendőrkalap volt a fején, hosszú szárú pipájához nyúlt; ez a mozdulat akár egy intéssel is felért, de az is lehet, hogy csak megvakarta az állát, ki tudja? Az öreg, mivel nem engedték be a körbe, s látta és érezte, hogy kikkel van dolga, egy kissé hátrább tudott csak leülni, szinte a hátuk mögé. „Naj bajo de mukle hoj tele te beshav. O Del te zhutij len ande lengo lasho jilo.” A kutya se szólt hozzá; nem baj, gondolta, megtömte pipáját, két ujjával benyúlt a tűzbe, hogy kivegyen egy pici égő gallyacskát, és meggyújtotta a pipáját. Amikor beleszívott a pipába, hasító, éles fájdalmat érzett a tüdejében. Már napok óta nem tudott rágyújtani, mert elfogyott a gyufája. Kérni meg senkitől sem mert, nehogy ráfogják: ki akart valakit rabolni – hogy visszavigyék a börtönbe. Szinte megragadta pipáját, megszívta még erősebben, és ki se fújta a füstöt. Még háromszor megszívta a pipát, majd lassan, nagyon lassan engedte ki a füstöt az orrán és a száján egyszerre, hogy minél jobban élvezze a mámoros, bódító, tompa szédülést! De gyorsan kinyitotta a szemét, mert meghallotta, hogy a tűz feletti bográcsból valaki, egy asszony kezdi szedni a férfiaknak az ennivalót. Majd a bográcsot letette az asszony a földre, nem akasztotta vissza a vásra. A férfiak elkezdtek zabálni. Boldogság költözött az arcukra, marcangolták, tépték a húst,

közben morogtak egymásnak, egy farka vad kutyára hasonlítottak. Vicsorgó fogait látta meg-megvillanni a tűz fényénél. Fejüket rázták, cuppogott a szájuk, nyáluk kicsorgott kétoldalt a pofájukból. Habzsolva zabáltak a vadak. Az öreg megrémült a soha nem látott jeleneten. Azt nem kínálta meg egyik kutya sem. „Devlale szuntonale kaj pelom me? Kadal vadni manushaj! Sár dikhav pe lende, kadala na andaj páchakej, de chi na andaj chórij. Kon shaj si kadala Devlale?” Ahogy így elmélkedett magában a fáradt, éhes cigány, tekintete a befont hajú vezér pillantásával találkozott. „De bendyálo san phrala – mondta, de csak magában gondolva – ashundom aba me pa kasave manushende, katar muro dad, ahh... bake na maj dav me tumári papara!”

Fogta magát az öreg, és közelebb ült a tűzhöz, pipáját a szájába tette, két kezét maga előtt tartotta, mintha a tűz melegét „éhezné”, pedig ő csak a bográcsban maradt cupákos, hagymás, erős paprikás étel után áhítozott, de úgy, hogy szinte fájdalmat érzett egyszerre a szívében és görcsöt a gyomrában. A szívében azért, hogy ilyen cigányok is élnek a földön, és pont ezekhez vezérelte az Isten, és hogy cselhez kell folyamodni egypár falatért. A gyomra pedig lázadt az évek óta nélkülözött cigány ételek miatt. A ropogó tűz egykettőre elhervadt, mert senki nem tett rá száraz fát. A kilenc fiú és az apjuk már a borosflaskát adták körbe, de az idegenek ebből sem jutott, nem kínálták oda. Az meg egy adott pillanatra várt. Várt, várt, kitartóan várt, és figyelt, mint a vad! Várta a kellő pillanatot. Amikor végre úgy érezte az idegen, hogy senki sem nézi, mert azt hiszik róla, hogy csak melegedni akar, és semmi egyebet az égvilágon, akkor szánta el magát a betervezett mozdulatra. Mint a róka, mikor halat akar fogni, minden hozott és tanult rafinációját egy gyors mozdulatra összpontosította. Ezt a mozdulatot röviden és olyan villámgyorsan kellett megcselekednie, mint amikor a ló nyakán eret vág az öreg cigány a kis kontyos szikéjével. Ez a mozdulat is villámgyorsaságot követelt mindig, gyerekkora óta, mert így tanította erre a nagyapja, apja egyaránt, mert bizony a legtöbbször kötőfék és segítség nélkül kellett ezt megtenni, amikor a sors arra kényszerítette. Az idegen a subája szélét áldozta fel, amit bedobott a parázsba, mint a róka a farkát a vízbe. De úgy tette ezt, mintha erről nem is tudna. Tovább dörzsölgette a kezét, arcára mosolyt erőltetett, hogy a körben ülők elhiggyék róla, nem is tudja, hogy a subája a parázsba ér, és ég, bűdösödik. Megmozdult az egyik vadevő fiú, és szinte a fogai közt mormogta oda az öregnek: „Bachi! Phabol ty bunda!” Az idegen úgy tett, mintha nem is hallaná a hozzá intézett szót. A fiú megint megszólította, de most erősebben: „Bachi! phabol tyi bunda!” Az öreg nem nézett rá, de válaszolt gyorsan: „Chi som bokhaló, najis tumenge!” És tovább bűdösödött a suba a parázsban. Amikor harmadszorra is megszólították az éhes romát, az úgy tett, mintha gondolatban nagyon messze járna, és csak távolról, nagyon távolról jutna el hozzá a szó. De olyan távolról, hogy az a rövidke mondat, hogy „Bachi, phabol tyi bunda”, mire az agyához ért, valami által átalakult valamilyen módon, isten tudja, miért, és más értelmet nyerve jutott el hozzá úgy, mint például: „Bachi, av kasavo lásho, patyivisar amen kodalasa hoj xas anda amaro xaben, na azba amen chorre romen, kodalasa, hoj chi xas anda amaro xaben, so o Del das amen!”

Az idegen egy finom mozdulattal kifordította öreg „társát”, subáját a parászból, de mindezt úgy, mintha az égvilágon semmit sem tudna erről, hiszen

Ő nagyon messze járt gondolatban, valahol, isten tudja, hol!? De a mozdulat patikapontosságú volt, hiszen maga alá rántotta parázsló subájának a szélét, s azt egy ügyes mozdulattal, fogással el is fojtotta tenyerében, mint mamija tette azt annak idején a kerimátával, amit a tojásból kivett a magyar asszonyokat megtévesztve, hiszen a keresztutakhoz kellett elvinni a batyuni sonkát, kolbászt, élelmet, ruhát, pénzt, aranyat, s ha nem lett volna hiteles a hókuszpókusz, akkor kihaltak volna már a romák, ki tudja, mikor? A vadevőkre rá sem nézve mondta szinte maga elé: „Misthoj de, na xolylyven, jek cerra gindisardom ma, zhanen, dural avav butáig andek robija somas phandado kémi me le Kossutheski ketana somas! Patyiv mangam tumendar, misthoj de xav aanda tumaro xaben.” Előkapta a csizma szárából a kanalát, amit még bent faragott a börtönben keményfából, és villámgyorsan tett a szájába egy jó nagy falat húst. De arra nem volt idő, hogy megrágja, hiszen tudta, hogy miként fognak reagálni tetteire. A vadevők először úgy meglepődtek az idegen tettén és mozdulatán, hogy meg se tudtak mukkanni. Papó gyorsan nyelte a húst, de nem merte megrágni, mert tudta, hogy a „boldogsága” csak pár másodpercig tarthat. Nagyot nyelt, mert megakadt a hús a mellkasában, de nem törődött vele. Lendült a karja, már a harmadik merítést akarta végrehajtani, de akkorra már felugrott az a vadevő, aki szemmel tartotta és figyelmeztette, hogy ég a subája: „So tromajlan te keres, tu kerno! Másho xas anda amaro baló?!” A többiek is szinte egyszerre ordították torkuk szakadtából: „Koni kado koni kodo dári zhambarij? Aven das lesko mánro, ke chi xal kajo o mas mano!” Felugrottak, nekiestek az idegennek, ütötték, vágták, rúgták, harapták, ütlegelték, ahol érték, s közben szitkokat hánytak rá, anyjával, lányával, őseivel műveltették. Adtak neki, ami belefér. Az idegen összeszorított fogakkal túrta a megaláztatást, s közben azal vigasztalta magát, hogy pontosan tudta, kik közé került és tetteire mi lesz a reagálás.

Valahogy kiszabadult az ütlegelők karmai közül, futott, futott az éjszakában, ahogy csak bírták a lábai. Érezte fülében szívének dohogását, futott, futott, míg ereje bírta, majd összerogyott egy sűrű bokorba esve. Álmában lassan, igen lassan járt, hang nélküli mozdulatokkal, könnyen szökdelt, szinte a levegőben, asszonya közeledett feléje. Hét fia közül csak a legkisebbet ismerte meg, és nagy, fehér, bundás kutyáját, aki most is a kocsi alá volt kötve vastag láncsal, hogy ne harapja meg a szomszédokat, az arra járókat, mert amióta gazdáját elvitték a börtönbe, azóta már két perzekutort, három kakastollas csendőrt és egy jegyzőt is megharapott. Éppen az öreg mamiját akarta megölelni, a kicsire töpörödött Milkát, aki fogatlan száját készült megtörölni keze fejével, a bagótól, hogy megcsókolja börtönből szabadult „kincsét”, amikor álmát lópaták dobogása szakította félbe. Kinézett a suba alól, hál' istennek, hálálkodott megint az öreg, jó helyen esett össze, mert pár lépésre tőle két lovas csendőr haladt el. „Nais Devleske! Chi line man sama!” Amikor már nem hallotta a lovak patái alatt az avar ropogását, jól eltávolodtak a csendőrök tőle, lassan feltápáskodott, átvizsgálta, megtapogatta magát, nincs semmi súlyos baj, állapította meg, és lassan elindult a csendőrökkel ellentétes irányba...

(Papó akkor nem gondolta volna, hogy öt esztendő múlva, amikor már módos-tekintélyes, nagy családú ember lett, a sors újra összehozza az erdei vademberekkel, s ő tanítja meg őket a cigányság törvényeire...)

Öt év telt el azóta, hogy szabadult az osztrák várbörtönből Papó. A falu, ahol élt, befogadta családjával együtt Kossuth volt katonáját, meg is becsülték őket a maguk módján. Nagyra nőtt fiaival lovakat szállítottak a tiszteknek, akceptálták a remondákat, értettek hozzájuk nagyon, hiszen ha a lovak fogára pillantottak, nagyon pontosan megmondták, hány éves a ló, és még azt is, hogy mi a hibája, s ha beteg volt az állat, meg is tudták azt gyógyítani. Szóval a Papó családjának nemcsak a megyében, de a megyén kívül is nagy híre volt. Becsületességük szájról szájra járt. A jegyző is jóba lett velük, mert meggazdagodott rajtuk. Így hát meg is engedték nekik, hogy a falu végén cserepes házat vegyenek. Egy régi, kétudvaros parasztházzal cserélték fel az ekhós szekereket és a sátrat. De mivel az öreg Milka nagymama nem tudta megszokni a szobákat, így megmaradt a sátor hátul, az udvar végén felállítva. Milka kint aludt a sátorban télen is, nyáron is, amíg élt. „Chi birij muro shavo – mondta a fiának Milka –, mashakar e zidura te traji, haj te sóvav ke mashkar shudre zidhura pherdem telemuro terno trajo ande robiji muro shavo!” Az öregasszony nem aludt a parasztház egyik szobájában sem, a sátorban érte a halál is, de sohasem bontották le a sátrat, mert az unokák is ott érezték jól magukat.

Aratás után, egyik kora őszi nap szombatján a vásáron volt Papó fiaival együtt. Dél felé járhatott, amikor a lóvásártéren, a felhajtókarám mellett, az öreg cigány legkisebb fia észrevett egy befont hajú, csendőrkalapos cigányt és fiait. Lóhalálában szaladt az apjáért, aki éppen alkudott egy almásderes lóért, a fiú odasúgta az apja fülébe: „Dadoró! Av sigo ke dikhlom zhanes le dikhlom kodden pa kaste tu but but vorbisardan amenge. – Kaj le muro princo? Kothej le” – mutatott a fiú a felhajtókarám felé. Az öreg a fiával lassan közeledve szemügyre vette őket abból a távolságból, hogy őket észre ne vegyék, és megállapította százszázalékosan, hogy akiket lát, azonosak azokkal, akik őt megverték évekkkel ezelőtt. „Kadalaj te merav te na kadalaj muro princo! De na de duma khanchi! Ahaj Devla tuke najisarav, nézett fel az égre, ke andan len ando muro drom! Haj trushul. Shutas pe peste o phuro rom. De muro cino pulyo”, mondta a két méternél nagyobbba nőtt, legkisebb fiának, „na de duma feri ker so aba dulmut trubuj te zanes! Zha khere szigo!” Az öreg hazaküldte a fiát, hogy vigye a hírt az anyjának és a többi otthonlevőknek, szóljon nekik, hogy régen várt vendégeket visz apjuk a házhoz, azokat, akik őt „nagyon megvendégelték” öt évvel ezelőtt. Mindenki tudott mindent, hiszen évek óta visszatérő beszédtema volt köztük apjuk régi története. Az öreg odalépett megint, mint évekkkel ezelőtt az idegenekhez. „O Del andas tumen Romale!”, szólta a „vadevőkhöz” az öreg. A befont hajú, csendőrkalapos vezér elé állt, mint azon az emlékezetes estén, de nem nyújtotta neki a kezét, ostorát két kézzel megmarkolta maga előtt, és úgy tett, mintha mindkét keze el lenne nagyon foglalva. A vadevő család most is együtt volt falkában. De nem ismerték meg az öreg cigányt, hiszen a szakálla le lett vágva, csak bajuszt hagyott, s az úgy ki volt pödörve, mint a falu kisbírójának. A subája sem volt az öregben. Az otthon volt az istállóban a szegre akasztva, várva a megfelelő pillanatot. Összenéztek a jövevények, látszott a meglepetés az arcukon, és bártortalanul vigyorogva, visszaköszöntek a zsinóros, Bocskai-ruhás, egyenes tartású Papónak. „Te aves baxtalo vitu”, mondták röviden, kurtán. Az öreg bemutatkozó köszönése után nem kérdezte tőlük, amit máskülönben egy találkozásnál a roma patyiv szerint szokás szerint meg

kell kérdezni, az évszázados hagyományok alapján. Máris invitálta őket: „De aven pas kaj kodi cerha lashi zuralyi retyija den!” Először az ivósátorhoz vitte őket, mindenkit leültetett helyel kínálva egy hosszú faasztalnál, amit meg-rakatott az öreg ötven üveg borral, tíz üveg pálinkával és száz korsó sörrel. „De phralale Taven baxtalehaj saste o del andas tumen ki ame phralasam vaj nichisa jeki kaj trajisaras andej luma, aj kon kathar avel?” „Kadej-kadej!”, hangzott kórusban az igenlés, és bökdösték egymást a vadak, gondolván, hogy egy palimadarat fogtak maguknak, aki fizet nekik szarásig. Majd vadon ittak a vadak. Folyt le kétoldalt szájukon, nem számít, csak minél gyorsabban fogyjon el az ital, mohón itták a bort, sört, pálinkát vegyesen, mint a bélpoklosok. Közben az öreg köszöntötte őket, „Pe sastyimaste te perel tumenge.” A vadak köhögve, prűszkölve, fuldokolva köszöntötték vissza az öreget, de hang nem jött ki a torkukon, de hiszen nem is jöhetett, mert fuldoklás közben nem tudtak beszélni, de nem számított, ha belehaltak volna, akkor sem hagytak volna az asztalon egykörtynyi italt sem. Pár perc alatt megitták a tetemes mennyiségű alkoholt, majd kezükkel támasztották az asztalt, s lihegve néztek az öregre, mint a kutyák. „Dikhav mishto pelas vi e sudri bere! Pe sastyimaste te del tumenge o del.” „Taveh baxtalo haj sasto prala! Ke na san nosul manuch, tu san jek lacho xrom! Ke tu san jek pakivalo prala” – nyögte vissza válaszként a csendőrkalapos falkavezér. Az öreg még egyszer kérte tele a hosszú faasztalt itallal. Mellette csak a legkisebb fia ült, a többi fia tette, amit tennie kellett otthon, a vendégeket várva. Késő délutánig ittak a vadak, majd az öreg az otthonába invitálta őket. „De beshen opre pe vurdona haj aventar amende mure gugle kuch phralora!” A vadevők mit sem sejtve ültek fel az odavezényelt hintókra, majd énekelve hazahajtatott az öreg a házába, be a második udvarra. Papó felesége szépen felöltözve, a fiúk mögötte felsorakozva várva köszöntötték a „kedves vendégeket”. Késő délután volt, de még nem ment le a nap, a fák koronái közt nevetett az huncutul, mert ő már tudta, hogy mi fog történni, mint ahogy tudta azt is, hogy a szomszédok szeplős lánya, a Bözsi, aki már tízéves korában érezte szívében a szerelmet, nem azért bújócskázott Papó legkisebb fiával a temető bokrai között, hogy elsőnek szaladjanak a ház falához ipi-apacsolni. Mindig a legutolsók voltak, vagy elő sem jöttek a temető kriptái közül. Csak a hold és a nap tudta az ő titkukat, ami megpecsételte a legkisebb fiú életét, mert a Bözsike iránt érzett belső vágy és az éjszakák nyomán hallott, apja által elmondott csodálatos mesék és történetek tudásigénye sodorta őt a lovaktól külföldi egyetemek padjaiba, hogy megtanulja a szavakat és azok értelmét felfűzni a Nap aranyfonálára. A huncut nap lebukott a fák mögött, vörös palástját a temetői fák lombjaira dobta, és sorsukra hagyta a cigányokat. Az égre korai csillagok szöktek, a hold magához ölelte az eget, s valahol messze a fák között a temető bokraiban elővették a tücskök hegedűiket. Vihar lesz, mondta halkan a fiúk anyja, az ég aljára nézve, keresztet téve magára, majd besietett a házba, hogy dolga után nézzen.

A vadevők leszálltak a kocsikról, egész nap itták az erős borokat, pálinkákat, söröket, így hát kiéhezve várta őket a hatalmas, százliteres bográcsban rotyogó birkapaprikás. A szomszédok be-bekiabáltak az utcáról. Szomszéd, lakodalom lesz? Melyik fiú nősül? A másik bográcsban az ötven tyúkból főzött tyúkhúsleves volt látható, a százötven darab, félkilós töltelékes három nagy fa-

zék töltött káposzta kicsit odébb. A vadevők nem vették észre mámorukban, hogy csak az öreg cigány családja és ők ezt a nagy mennyiségű ételt nem tudják elfogyasztani. De ez legyen nekik mondvá.

„Muré phral!”, szólalt meg a vendéglátó cigány. „Aven beshas pashal jag, ke rom sam ame na zhukela! Mishto, mishto phenav phure?”, szólott a vadevők apjához. „Mishto, mishto, te merav glondostar phrala! Tu but lacho rom san”, mondta a befont hajú, kalapos cigány, majd tenyerét dörzsölgetve leültek a bogrács köré, az odakészített sámlikra. Az öreg felesége nagy merőkanállal háromliteres vaslábasokba rakott birkapörköltet, és minden vendég elé letett egyet-egyet. Majd amikor a pörköltet megették, az asszony a tyúkhúslevest tállalta fel ugyanabba a lábasba. A vadevők észre sem vették a tudatos gesztust. Ezután nagy szelet sült ökörhúsok következtek, paradicsommal, erős paprikával. Amikor az is elfogyott, jött a fő étel, a töltött káposzta, bokolyival. A káposzta mellé pálinkát szolgáltak fel korsókban az öreg fiai, mind a heten, katonás rendben. A fiúk a nadráguk elé a derekukba hófehér abroszt gyűrtek, fehér ingük ujját feltúrták, fekete nadrágban és fekete, kemény szárú csizmában voltak, és fekete kalap volt a fejükön. Kiköpött úgy néztek ki, mint a vásárban, a sátorban a pincérlegények. Amikor a pálinka után már elég jó volt a hangulat, elkezdett énekelni a befont hajú, csendőrkalapos, hogy: „Kas naj romnyi te del les o Del...”, és fiaival összeborulva daloltak. Papó intett a fiainak, akik észrevétlenül a vendégek háta mögé léptek és vártak. Az öreg cigány bement az istállóba, és magára terítette a subáját, majd a vendégek közé állt. A tábortűz magas lángjai megvilágították a subás alakot, mint egy szobrot, de a dalolók nem vették őt észre. Az öreg még közelebb ment a vendégekhez, és leült közéjük. Azok észre sem vették, hogy rajta van a suba, tovább énekelték a nótájukat. Az öreg ugyanúgy, mint évekkel ezelőtt, ismét cselhez folyamodott. Bette subájának ugyanazt a szélét a tűzbe, amely pillanatokon belül erős búzzel árasztotta el a boldogságban úszó társaságot. Egyikük, ugyanaz, aki évekkel ezelőtt odaszólt az öregnek, most is ő szólalt meg: „Bachi phabol tyi suba!” Az öreg szemei a tűzbe bámultak, mint évekkel ezelőtt, és nem szólt egy szót sem. A vadevő még egyszer megszólította, de addigra már testvérei és apja is abbahagyták az éneklést, és bámulták az öreg subás alakot. S mint ha egyszeriben kijózanodtak volna, a régi történet elevenedett meg előttük. Harmadszorra az öreg komótosan elhúzta a subáját a tűzből, eloltotta megperzselt szélét, majd szívélyesen megköszönte a figyelmes vadevőnek a kedvességét. „Najisarav tuke mo! Tyo lashimo ke seroj pe Tute kana kaj tumári jag beshos panzhe bershi aba kadalake, vi atkaj tumári jag beshos panzhe bershi aba kadalake, vi atunchi Tu phendan mange kodi vorba. Me seroj pe kadi vrámá, haj vorba de tu haj tume majbut zhene tume patyviale roma”, folytatta az öreg, s akkorra már dörgött a hangja, mint a vihar. A jövevények némán figyelték, majd így folytatta: „Haj tume seron pe kodo bersh, pe kodo shon, pe kodo kurko, pe kodo chásó, pe kodo minkodo shon, pe kodo kurko, pe kodo chásó, pe kodo minuto kana jekh chorre romes kaj tumári vátra shudas o Del vaj o beng? Vi khino somas, vi bokhálo, ke atunchi avilom avri pa oxto bersh anda phari robija, so vi phendom tumenge! Sostar chi pushle mandar kon san Tu muro phuro phral? Chi pehnden mange av besh tele passha amari jag, haj xa anda amaro xaben!”

A vadevők meredten ültek, bénán, megbabonázták őket az öreg szavai, s egyben ki is józanították őket. A lobogó tűz mellett az öreg már úgy állt, mint egy sámán, aki áldozatot készül adni az éjszaka közepén a cigányok Istenének, hogy megváltsa a lelküket az egymással szemben elkövetett bűneikért. „Ashunen”, folytatta az öreg, „dikhen pe mande tume vadni manusha”, szólt dörgő hangon hozzájuk Papó. „Akanak sityarav tumen pe romani PATYIV haj KRIS! Ke trubuj te del e patyiv o ROM e ROMESKE!!! Ke kade shinadas amenge o Del. Chi trubuj te des inke jokkhar phenav chi trubuj te des barvalimo te des khanyikas pej luma, chi trubuj tyo trajo te des kahnyikaske. Numa jek zurales trubuj te den kodi pale e patyivi sakuneske pej luma na feri rom romeske phral phraleske dad shaveske shavo dadeske de vi le strajinenge taj vi le shavorenge le cinorenge trubuj te den e patyiv, hoj kana barona vi von saj te patyivin le patyivale romen daden phralen sakones andej luma kon andre inkrl e romani kris haj romani patyiv. De tume kadi patyiv chi dine jek strajineske, haj kana e boks, las o mas na muro vast, tumáro mas vi lazhavo kerdine me haj vi mardema!”

„Mure shave!”, szólt a már furkósbotokkal felszerelkezett fiainak, „sityaren kadale zhuklen pej PATYIV sar e ROMANI KRIS phenel, haj inkrel feri katy sityaren le haj na majbut de chi na majd cerra!”

A cigány törvény és etika oktatása és megismertetése után az idegen cigányokat az öreg fiai kifüvarozták hintóikkal a falu szélére, és sorsukra hagyták őket.

Az ősz elmúlt, az évek szépen múltak, a fiúk mind megnősültek, gyerekeik lettek. Soha életükben nem felejtették el azt az estét. Az öreg még tizenhárom őszt élt meg köztük, majd eltávozott az övéi után. Míg élt, minden idejét fiaira s unokáira szentelte, s megtanította még a legkisebekkel is, hogy kell viselkedni az életben, hogy senkit meg ne bántunk, ha az nem érdemli meg, és mindenkit szeretettel fogadjunk, ha soha életünkben nem is láttuk. Mert először az éhes vándort etessük, itassuk meg, és csak utána engedjük az útjára. Megtanította velük a ROMANI KRIS-t és PATYIV-ot, ahogy övele megtanították szülei, nagyszülei. Tette mindezt azért, hogy nehogy hasonlóan járjanak életük során, mint ő, valamint a kalapos befont hajú és fiai.

Azóta közel 140 év telt el, ugyanannyi ősz hullatta le leveleit. Az öreg dédunokái és ükunokái is ismerik az igaz történetet, amit kötelezőszerűen tovább kell adnunk gyermekeinknek, hogy örökké fennmaradjon, míg világ a világ. Így lettem én is örököse ennek a históriának, ami kötelező számomra is, és amit testamentumként tovább kell adnom gyermekeimnek, a jövő generációjának, ahogy a levélhullás után rügy fakad, és a rügy után levelet hajt az örök körforgás titka, az isteni törvény.

A menthetetlenség vizualizátora

Lóránt Attila fotográfus utazó jegyében gondolkodik
Sebeők János

Volt egyszer egy kislíú. Ez egy könyvnek a címe. A könyv 1962-ben jelent meg és édesanyám írta. Jánoskáról szól. Ő a kislíú, aki volt egyszer – hol nem volt. Ez a kislíú amúgy nem én vagyok. A vele megesett történetek nem az én történeteim. De voltam egyszer Jánoska én is, és volt saját történetem. Az, hogy az ökolokausztot át kell élnem, ha akarom, ha nem. Ez az én saját történetem.

Molnár Gábor és más Amazónia-kutatók könyveit olvasgatva, de üzenetük-től függetlenül fokozatosan döbbsentem rá, a nagy kaland, amely engem vár: nem természetbeni kaland, hanem a természetvesztés kalandja. Nem az lesz a nagy kaland, hogy megcsíp a pók. Nem az lesz a nagy kaland, hogy megharap a piranha. Nem az lesz a nagy kaland, hogy elejt a leopárd. Vagy körém tekeredik az anaconda. Esetleg mélybe ránt egy kajmán. A nagy kaland az lesz, hogy eltűnik az egész. Jóraláló caboclok nem fognak semmi pénzért még beljebb vezetni a rengetegbe, s indiánok sem fognak megfélemlíteni – nem, nem és nem. Amíg a színinövendékek még ott tartottak, hogy milyen Rómeó vagy Júlia válik belőlük, én látnokként felismertem: aláaknázták a nagy Nemzeti Őserdő Színházat. Charles Darwin *Evolúció* című színműve még az én életem során meglehet, ház nélkül marad.

Szent Ágoston írta: Isten a világot nem az időben, hanem az idővel együtt teremtette meg. Jánoska ráérezett arra, hogy a trópusi őserdők irtása magát a biológiai téridőt iktatja ki. Ez egy módon gátolható meg – vélte –: ha ő lesz a brazil elnök.

Egész késő kamaszkoromig úgy véltem, hogy brazil elnökként meggátolhatom az ökolokauszt, a gén-genocídium, a természetvesztés esztelen folyamatát. Ma már nyilvánvaló, hogy ez illúzió, nem lehetek brazil elnök, mert Brazíliába születni kell, de az, amit szerettem volna elérni, változatlanul időszzerű. A természetvédelemben klímakonferenciák és környezetvédelmi blabla helyett adminisztratív jellegű és autokratisztikus döntések szükségeltetnek. Elnöki álmaim jogosságára vall, hogy Omar Bongo gaboni elnök egy National Geographic expedíció nyomán elnöki dekrétummal egy nap alatt nemzeti parkok sokaságát hozta létre, a buthani király pedig rezervátummá nyilvánította az ország erdeinek többségét. Ugyanazzal a kitartó erővel, amivel rémállamok infrastruktúráját sikerült megvalósítani, a természetvédelem infrastruktúrája is megvalósítható volna, csak épp a politikai akarat hiányzik hozzá, mert akiknek hatalmuk van, azok ökológiai értelemben analfabéták.

Borzalmas dolog alapvető és egyszerű tényeket tudni, s ugyanakkor tudomásul venni, hogy ezek az alapvető és egyszerű tények a tisztük szerint legtájékozottabb hatalmasokkal közölhetetlenek.

Ahogy a szerelmi bánat verset alkot, úgy alkotta meg bennem a természetvesztési bánat 1988-ra a *Médium* című regényt. A regényt, amelynek témája a természetvesztés, az erdőhiány mint betegség – *selvae nihilum* –, és amelynek hősei amazóniai folyónevek: Maranhao, Napo, Jaú, Marié.

Hátha mondanak ezek a nevek valamit Lóránt Attilának, aki járt ott, ahol a madár se jár, és ott, ahol a part szakad. Én Amazóniát a létben szerettem volna megtartani, nem menni oda. Ezért hát igencsak érdekel az, aki járt ott. És visszatért onnét. Lóránt Attila hazánkfia minderről a National Geographic hasábjain adhatott számot. Ez nagy nemzetközi siker. Nekem a rovarok fognak hiányozni, ő emberek közé ment. Egy fehér a nem európaiak közé.

– Maranhao, Napo, Jaú, Marié. Mondanak neked valamit az általam imént felsorolt nevek? – fogom tegezőre. Lóránt Attila meglepődik, nem ilyen lovat, azaz kérdést akart, mindazonáltal készséges:

– A Napo folyón, azon hajóztam.

Lóránt Attila rokonszenves Jolly Joker-fiatalember. Bármi lehetne. Szolid, laza lófarokfrizurájával, jó kötésű, de mégsem sportszerű testalkatával számítógépes szakember, képzőművész, újságíró, bármi. Nem üvölt belőle a nagy kaland és nincs ráírva az átélt vész, mint egynémely hegymászókra. Egyébiránt persze nem olvasta a *Médiomot*, fogalma sem volt idáig arról, hogy létezik egy magyar regény, amely az amazóniai őserdőkért kiált, amiképp én se tudtam, hogy ő is könyves ember, nemrég jelent meg a Sanománál *Indiánok az Amazonas mentén és az Andokban* című munkája. Egy-egy. Olvasatlanul kell hát bízunk egymásban.

Jánoska hazugságnak érezte a kalandot, Sebeők János sem érdeklődik Lóránt Attila kalandjai iránt. Maga Lóránt Attila is jól tudja, hogy a kaland csak melléktermék. Lóránt Attila nem a magasabb adrenalinszint végett utazott Latin-Amerikába, nem élményekért, hanem menteni, ami még menthető, húzd, ki tudja meddig húzhatod alapon.

– A globalizáció feltartóztathatatlan folyamat. A tradicionális életformák, legalábbis őseredeti valóságukban, előbb-utóbb, de valószínűleg inkább előbb, semmint utóbb, el fognak tűnni. Az én feladatom ezeket az életformákat, közösségeket még az utolsó pillanatban megörökíteni. A National Geographic archívuma egy olyan hely, ahol ezek a vizuális emlékek hosszú időre fennmaradhatnak.

– Bartók és Lévi-Strauss nyomdokain haladsz?

– Amit ők csináltak, az hasonló az én munkámhoz, tudományos igényű krónikásnak lenni, de nem ők inspiráltak, ez nálam belső igény.

– Lecsapsz, mielőtt még fölvennék az Adidas pólót, a Puma cipőt, lecsapsz, mielőtt a kormány bádogtetős házakba zsuppolná őket a hancstetős kunyhóból, vagy mielőtt nyilaikat lőfegyverre cserélnék?

– Az indián népek tárgyi világa rendkívül sérülékeny, mulandó, merthogy ezek a tárgyak szerves anyagból készültek és így hamar elbomlanak. Ha nem kerül múzeumba mind, akkor egy idő múlva csak a hozzám hasonló blendés vadászok felvételein maradhatnak fenn.

– Egyértelmű. Éljenek a gyűjtők, mert övük a mennyek országa, ők megtartanak, nem szeretnék viszont egyedül maradni egy kérdéssel, illetve hadd avas-salak be némiképp eretnek filozófiámba. A zöldek, jelzem, nemigen kedvelnek ezért. Szerintem ugyanis két kvantumállapot létezik: az ember és a természet.

Szerintem önbecsapás természet közeli életformákkal áltatni magunkat. A leopárdhoz képest, aki a saját fogával vadászik, ugyanakkora bűn fúvócsővel, mint lőfegyverrel vadászni. Az indiánok is kiszakítják, kihalásztatják az őserdőből a maguk kis világát, felégetik a földet, maniókát ültetnek az irtásra, majd odébbállnak. Az emberiség a bioszféra rosszindulatú daganata, s az indián állapot a kezdeti stádium, de nem az egészség. Gondolj csak bele, valamikor az egész emberiség törzsi szinten élt, mondhatnók természet közeli állapotban volt, ám ez a természet közeli állapot nem bizonyult stabilnak, az emberiség mint egész nem tudott megállapodni ösközösség gyanánt.

– Ez tény, mégse hiszem, hogy a mostani civilizáció és az állati lét közt semmi elgondolkodtató ne volna. Ha már a daganat metaforánál maradunk, akkor ne felejtjük el, hogy létezik jóindulatú daganat is. Az indián falvak, ha fogalmazhatok így, jóindulatú daganatok az őserdő testén belül. Nem gátolják meg annak működését, belesimulnak az egészbe, míg a nagyvárosok, autóutak, erőművek és gátak valóban rosszindulatú daganat módjára immár az egészséget károsítják. Egy amazóniai törzs nagyságrendileg nem gyakorol nagyobb hatást a környezetére, mint egy népesebb hódkolónia. Eszközhasználat nélkül bár, saját fogaikkal, de a hódok is jelentős mértékben képesek manipulálni környezetüket. Kanadában, amikor milliószámra éltek hódok, az sok-sok millió fa kivágását jelentette és folyók átfogó szabályozását.

– Egy helyütt azt írtam: a hód, ha tehetné, felépítené Bős–Nagyymarost.

– Igen, a természeti lények, illetve közösségek is hajlamosak a kedvük, igényük szerint alakítani közvetlen környezetüket. Addig, amíg ez a kedv és igény valamiképp szervül a természet rendjébe, még nincs nagy baj. Az általam fotográfált törzsek mind bírtak valamiféle spirituális önrendelkezéssel. Isteneik közvetve a természetről szóltak nekik. Elmondták, miképpen kerek a világ, és abban hol az ember helye. Nálunk, itt Európában és Amerikában viszont a technológia lett az isten. Az industrializált ember világgépének epicentruma immár se nem a természet, se nem a szellem, hanem a technológia. Persze nem a gépekben magukban hiszünk, senki se gondolja, hogy egy autó az él vagy a Barbie baba gondolkodik, de civilizációnk arra a szilárd hitre épül, hogy a technika majd mindent megold. Hogy elvileg a technika képes mindent megoldani. A technológia ebben az értelemben, folyamati jellegében már istenpótlék, már személy, hisz egyébíránt megoldásokat embertől szokás várni. Vagy Istentől. Vagy a természettől.

– Értem. A legtöbb indián törzs „embernek” deklarálja magát, vajon ez nem arra utal-e, hogy épp annyira intoleránsak, mint mi, fehérek? A pacifista humanizmus mit kezdjen az indiánok háborúival?

– A pacifizmus és a humanizmus a tömegpusztító fegyverek és tömeggyilkos háborúk árnyékában jött létre. A törzsi kultúrák nem ismerik a totális háború fogalmát, így a pacifizmusét és a humanizmusét sem. Először is, sokféle indián kultúra van, köztük némelyik vérszomjas és vad, más kultúrák pedig békésebbek. Ahogy fehér ember se létezik, úgy indián ember se létezik. A háborúikról szólva pedig, azok olykor emberségesebbek a mi háborúinknál, hisz első halálig mennek. Szerelem első vérig. Ahogy a mi életünk része a sport, az ő életük része a harc. Mi televíziós csatornába szorítjuk, ők ritualizált csatákba szervezték az erőszakot, ám nemcsak ellenséges, hanem szövetséges viszonyok is léteznek. Manapság, amikor immár a fennmaradás a tét, inkább ez a jellemző.

Mire számíthatunk Nap mint nap?

„Semmi kedvem elmagyarázni, hogy miért beszélek éppúgy, mint ők. Ez a legbiztosabb módszer, hogy megórizzem idegen voltomat, márpedig ehhez mindenekfelett ragaszkodom. Ha akcentusom volna, percenként és mindenütt kiderülne, hogy idegen vagyok. Hétköznapivá válna, nyilvánvalóvá.”¹ Jose Semprun Nobel-díjas regényének főhőse a nyelv általi tökéletes aszsimilálódás látszatával őrzi meg saját identitását, amely a valahová tartozás vágya felett áll.

Abel Nema, Terézia Mora első regényének főszereplője tíz nyelvet is elsajátít steril, laboratóriumi körülmények között, olyan tökéletesen, ahogyan ezeket a nyelveket sehol sem beszélik – bármiféle akcentus, nyelvjárási hatás, hiba nélkül –, miközben egyre inkább kommunikációképtelen, otthontalan, identitás nélküli lesz: egyszóval idegen (néma) marad: „*úgy beszél, mint aki sehonnan se jött*”. Idegensége azonban nem egyedülálló. Az életét keresztező alakok mind magányosan, idegenként mozognak a világban, amely „*csupa szívettépő, ésvagy komikus*” történetből áll, továbbá „*telis-tele van szörnyű véletlenekkel és megszámlálhatatlan eseményekkel*” (így előlegezi a regény önmagát egy ismeretlen szerkesztő megfogalmazásában), és amelynek koordinátái az „itt” és „most” általános határozók (a korántsem egységes hangú, beazonosíthatatlan narrátor alapján). A szereplők idegensége ennek következtében már nem elhatározás kérdése, mint az idézett Semprunnál, nem az identitás erősítését szolgálja, hanem a meghatározhatatlan „itt és most”-ban való sodródásból adódik.

A regény a szerző Ingeborg Bachmann-díjjal kitüntetett novelláskötetéhez hasonlóan „különös anyag”²: olvasható például metaregényként, amely játszik az elbeszélés elbeszélhetőségének lehetőségeivel, ironizálja az elbeszélő szerepét, miközben ellenáll minden egyértelmű műfaji besorolásnak. Mivel az időrendben jól rekonstruálható cselekmény Abel Nema bolyongását meséli el egy kamasz, vágyakozó létből, egy háború és felkelések sújtotta (feltehetően jugoszláv) hazából a normális családi életbe valamelyik (Berlin multikulturális jegyeit is magán viselő) nyugati nagyvárosba; a regény felfogható Abel fejlődés-regényeként, felnőtté válásának történeteként is. Az utolsó, *Kijárat* című fejezet végkifejletének normalitását, békéjét azonban maga a regény kérdőjelezi meg: Abel Nema végül elégedett a világgal, hálásan él azok között, akik szeretik. Élete bizonyos tekintetben korlátozott, kevésbé összetett és reflektált, de vegetatív vonásai ellenére boldog letté alakul: „*a legszívesebben még mindig ezt mondja: Ez jó.*” Ennek ára azonban múltjának feledése, különleges képességeinek, sőt, egy átlagos ember beszédkészségének elvesztése.

¹ Jose Semprun: *A nagy utazás*. Európa, 2001. 99.

² Terézia Mora: *Különös anyag*. Magvető, 2001.

A számos bibliai utalás és a regény kerete hordozzák magukkal a bulgakovi megváltás-regény elemeit is. A nullával jelölt, *Most* című nyitó fejezetben Abel, a roma gyerekcsapat által félholtra vert, bukott, fekete angyalként, fejjel lefelé lóg egy játszótéri mászókán. A szintén nullával jelölt, időrendben közvetlenül ez után következő, ám a regényben utolsóként szereplő *Kijárat* című fejezetben mintegy megváltásra lel Mercedes ('jóindulat, fogolykiváltó') – akivel korábban látszatházasságban élt – és annak fia, a kis Omar ('kiút, megoldás') oldalán. Az olvasó a *Most* fejezete után következő, de tulajdonképpen időrendben és logikailag hozzá vezető fejezeteket nyomozóként is olvashatja, mintegy arra keresve a választ: ki és miért verte, kötözte meg Abel Nemát, és lógatta fel őt a játszótér mászókájára. A regény eközben alvilági helyekre kalauzolja olvasóját, nem mellőzi a nagyvárosi gettók, másvilágok leírását, és kifejezetten izgalmas, akciófilmekre emlékeztető üldözési jeleneteket, homályban hagyott bűneseteket tartalmaz.

A cselekményvezetés korántsem lineáris; a helyszínek nehezen beazonosíthatóak, folyton változók, akár egy pikareszk regényben, ahol a furcsa, változatos, csodás kalandok, katasztrófák egymásutánján, valamint a helyváltoztatáson van a hangsúly. Eközben a legkülönbélebb emberek keresztezik a főszereplő útját hosszabb-rövidebb ideig, akiktől ő maga a picaro-hősökhöz hasonlóan független marad. Ez a függetlenség viszont már nem a kópék könnyed szabadságában gyökeredzik, hanem Abel titokzatos magányában, melynek alapja a gyerekkori apahiány és visszautasított kamaszszerelme az egykori barát, Ilja iránt. A regény Abel gyerek- és ifjúkorával kapcsolatos szálai és több női szereplő sorsának részletei utat engednek egy pszichoanalitikus megközelítésnek is.

Terézia Mora mindezekén túl magabiztosan vezet különféle réteglétekbe és peremvidékekbe (mint egy multikulti, antropológiában és gender studiesban jártas Dante, amint pokolra száll): bevezet a pedofilok, homoszexuálisok éjszakai világába, vissza-visszatérnek az otthontalan cigánygyerekek, a hajléktalanok, bevándorlók, gettólakók, piti bűnözők, vándorzenészek és egy kurva kisközössége. Road movie-ként (amely műfaji megjelölés egy fejezet címe is) eljuttat a nagyvárosból vidékre, a Balkánra, Abel származási helyére; szürreális tudatfolyam technikával pedig lehetővé tesz egy tér- és időbeli utazást is, ahol a kábítószer hatása alá került Abel kafei bíróság előtt találja magát.

A *Nap mint nap* ugyanígy bepillantást enged az értelmiség világába is: az egyetem, az Abelt támogató professzor, az agyát kutató tudósok, a szomszédokban lakó örült káoszkutató és vendégdiákok által egy egész társadalmi tablót kínál, és részben Abel anti-karriertörténetét tartalmazza. A politikai, társadalmi mérték azonban nem kapnak hangsúlyos szerepet; a történelmi események, így a háború(k) épp csak tényként említett háttér marad(nak). Annál nagyobb tér jut a média torzító hatásának. A legkülönbélebb hírek az izmusok versépitésére jellemző montázsok formájában idézetként vagy a regény valóságának eseményeivel groteszk módon keveredve szóródnak szét a szövegek között.

A kisközösségek mellett Abel valós bolyongásai során – aki valóban képtelen tájékozódni, akár a hazafelé vezető úton is eltéved – pedig egy-egy vilanásnyira fény vetül egyes férfiak, nők, gyerekek, idős emberek magányára, elhagyatottságára, amely rövid ideig feloldódik Abel közelségében, aki né-

mán (meg)hallgatja mások történeteit. A kötetben szereplők általában csak rövid időre érzékelik egymást, mint ahogy az olvasó is csak rövid ideig nyerek közvetlen rálátást az adott figura gondolataira, belső világára; ez a fókuszok és az elbeszélői hangok akár egy mondaton belüli rövid váltásaival válsul meg. Mora mesterségbeli tudása nemcsak az írói technikák biztos használatában válik nyilvánvalóvá: nyelvhasználata minden nyelvi szinten, minden stílusrétegében átgondolt, a legapróbb részletekig megkomponált. Az események sorrendje, valamint a szereplők mátrixa a bonyolult időkezelés, az elliptikus szerkesztés, a gyakori perspektívaváltás és a különös tipológia ellenére is felfejthető.

Hogy a gazdag intertextuális, akár filmes, zenei utalások (pl. Biblia, I. Bachmann, Beatles, A. Döblin, R. M. Rilke, Tamási Á., W. Wenders), a beszélő nevek – melyek etimonját a legtöbb szereplő ismeri és mintha identitása részeként, helyett igyekezne használni – (Abel, Ilja Bor, Kinga 'harcos nő', Mira 'csoda', Nema 'néma' 'barbár', Mercedes 'jóindulat, fogolykiváltó', Omar Alegre 'megoldás, ellenszer, kiút', Thanos 'Thanatosz ellentéte'), a nyelvekkel való játék (latin, cigány, szláv szavak, mondatok, etimonok, magyaros káromkodások) a német és magyar olvasókban milyen asszociációs mezőket nyit fel, külön dolgozat témája lehetne. Ugyanígy érdekes kérdés Terézia Morával kapcsolatban, hogy a tíz éve Berlinben élő műfordító-író bilingvális volta hogyan érvényesül német nyelven írt műveiben.

Annak ellenére, hogy a szerző könyve nagyon tudatosan rendkívül sokat markol, a történet miatt is (ld. bűnügyi szál) izgalmas olvasmány, és sokféle olvasói elvárásnak képes megfelelni.

A regény, mely címében is idézi Ingeborg Bachmannt, nem csupán oldalszámát tekintve polifonikus nagyregény: Balzac, Bulgakov, Kafka, Joyce, Semprun felől érkezik, nagyon is európai 'Kulturgut'. Kellően konkrét, hogy felismerjük benne Európa mostját, és kellően művészi és rögzíthetetlen ahhoz, hogy ezen az „itt és most”-on túlmutasson egy lehetséges *Kijárat* felé.

És mire számíthatunk biztosan nap mint nap, ami elnyomja az emberi faj saját 'bábeli' hangzűrzavarát? „*Nap mint nap dél körül, valamint vasár- és ünnepnapokon szinte folyamatosan [...] A park melletti templomban harangoznak.*” Akármilyen bosszantó, monoton, kiüresedett, nem korunkhoz illő, de legalább biztos.

Terézia Mora: *Nap mint nap*. Magvető, Budapest, 2006 (Fordította: Nádori Lília)

Marion Wagner

Jelenségek a Nap körül

Aki kezébe veszi Aleš Šteger szlovén költő *Protuberancia* című verseskötetét (fordította Orcsik Roland), annak már aligha lesz szüksége teoretikus és líra-fogyasztói érvek tömkelegére, hogy azok a legagyafúrta módon igyekezzenek bebizonyítani számára, hogy nem afféle hétköznapi instant irodalomhoz van szerencséje. Ezért is van nehéz dolgom, mikor írni szeretnék erről az esszenciális műről, hiszen régóta tudjuk: „Jó bornak nem kell cégér.” S még inkább tudhatjuk azt is, ha valahol, akkor a hazai irodalmon belül kétszeresen igaz az állítás ellenkezője is, hiszen sok jó címkével találkozhatunk, melyekről hamar kiderülhet a mögöttes tartalom hiánya, és akadnak remek alkotások szép számban, amik megmaradnak az ismeretlenség homályában, mert nincs aki foglalkozna velük, de ez már az irodalomkritika asztala. Mégis mindenképpen érdemes és szükségszerű megállni egy pár gondolat erejéig, hogy napjaink jó és rossz borokat egyaránt hirdető kulturális piacgazdaságában megpróbáljuk megtalálni a valódi érték mibenlétét, lefejtve, megtisztítva a kulturális sajátosságok, kánonok, okoskodások, érdekek figyelemelterelő fecsegésétől.

E hangzatos, de nyilvánvalóan egyelőre javarészt a levegőben lógó kinyilatkoztatás után kellene jönnie annak a tematikailag idevágó, melankolikus résznek, hogy mennyire nem ismerjük a körülöttünk élő nemzetek irodalmát, milyen hiányosságaink vannak ezen a területen annak ellenére is, hogy sokan fektetnek energiát ennek az állapotnak az orvoslásába. Hadd tekintsek most el mégis a formaságoktól, melyeknek természetesen máshol megvan a maguk cseppet sem lebecsülendő helye, de Štegernek nincs szüksége efféle korteskedésre, illedelmes félmosolyokra, magyarázatokra ahhoz, hogy érvényesülni tudjanak versei (az ütni talán megfelelőbb szó lehet). Összetettséjük, gondolatviláguk kendőzetlen szakrális naturalizmusa nem bújik meg a nemzeti keretek, nemzeti gyökerek kollektív emlékezetéből építkező irodalmi patriotizmus mögött, ezért nincs is szükség ezek különösebb hangsúlyozására. De messze túlnő a versdivat, költészeti trendek tágasabb dimenzióin is, így felesleges az ezeken a szinteken felmutatott erényeivel foglalkoznunk.

A fiatal költő nem ragad le a bizalmas toposzok, lokális eszmeiség, európaiság határain, azoknál sokkal többet céloz meg.

Aleš Šteger költészete atmoszférikus. Lírája hihetetlenül nagy szuggesztív erővel hat, s mintha csak saját gondolataink csapongó, minden tudatos irányítástól mentes áramlataiból szondázna, rajtakapva érezzük magunkat sorait olvasva. A belső ráközelítés, az őszinteség melankóliája, a vágyakozás valamire, ami több a gyökerek lassú sorvadásának profetikus valóságánál, a pusztulásnál, a tél csendjénél, talán valami olyasfélén, ahogyan a „...Csillagok morajlását hallgatom a csőben / És az elnémulás ritka pillanatait várom / Hogy az isteni sár kegyelemként szakadjon könyörgésünkre, / A csatornában sínylődőkre. Örökre”. Nyelvi professzionalizmusában a nyelvi funkcionizmus tömörsége és képeinek kimunkáltsága bámulatos összhangban van egymással.

Šteger versei nyers, őszinte érzések, gondolattöredékek vagy hétköznapi történések, benyomások szavakká lényegülése, amiket nem szűrnek meg az illedelmesség, a szigorúan vett tudatosság állította gátak, hanem megmaradnak valami ősi tisztaságban messze az emberi gondolkodás önvédelmi, önáltató, öngazoló védvonalaitól. Nem gondolatokat szeretne tolmácsolni, nem érzelmeket akar átélhetővé tenni szövegein keresztül, egyszerűen nem AKAR, csak végzi a dolgát. S ezáltal önkéntelenül tesz részesévé azoknak a dolgoknak, amik soraiban rejtőznek, hihetetlen pontossággal rögzíti a körülötte lévő világból érkező impulzusokat, mégsem analizál, megáll a merengésben, a két gondolat között tatóngó hallgatásban. Nem AKAR, mert nincs is szüksége akarásra, hiszen minden rezdülése sajátunk is egyszerre. Nem idegen és újszerű, amiről beszél, hanem valami, aminek – akarjuk vagy sem – mi is tanúi, résztvevői, áldozatai, sőt elkövetői vagyunk. Ahogy egy nyomtatott papírlap néhány kurta szavából, a vérben mért anyagmennyiségre vonatkozó néhány jelentéktelennek tűnő számjegyből gyógyíthatatlan betegség diagnózisa áll össze, ahogy a kivágot, mozdulatlan, néma fatörzsekben megtestesül a mába rejtett lehetőség, felelősség, a mulandóság elháríthatatlan valósága. De a nyomtatott lapon lévő tinta, a csontokon, törzseken megpihenő fűrész kívülálló marad, nem osztozik a magányban. Nem ad választ a kérdéseinkre. Azokat nekünk kell megtalálni. Egy világ kérdései, kételyei ivódnak bele a legkisebb anyagrészecskébe, a leg-
elemibb történésekbe is, éppen ez az, amitől a *Protubenciára*, Šteger lírájára igaz az a szó, hogy egyetemes.

„...Fagyos csendben amputálnak. / A kölyök a tortába vág. A benzinszag enyhül / Majd a levegő megremeg a nagy fa halk huppanásától / Amikor ébrednek a gyökerek, / Csupán a traktorgumi fakó nyomai / És a törzs aljnövényzetének fekete maradványai emlékeztetnek, / Kit is tápláltak, hogy segítségükkel megérintsék az eget. / Ptuj – Pragersko – Ljubljana. / Csupán az tudja, mi a számúzetés, aki a fatörzsek közé megy. / Mindenütt váratlan lehűlések. / Lán-cok nyomai a felpakolt tuskókon. Csupa ragyogás.”

Darvasi László a kötethez írt utószavában hitelesen fogalmazza meg: „Šteger verseiben rendre jóvátehetetlen történik. Tragédia tanúi vagyunk, ám a lírai események nem az élet értelmét és célját negligálják, mint inkább a megnevezés felelősségének hangsúlyozásával különbnél különb súlyokat raknak az eljövendőre.”

Ezek a versek rólunk, emberekről szólnak, rólunk, az emberiségről szólnak. Mikroszkópon keresztül láttatva a valóságot, s mikroszkóp alá helyezve önmagunkat.

A *Protuberanciát* magyar nyelven megjelentető BabelPress Kiadó és Orcsik Roland, Šteger kötetének magyarítója egyaránt megérdemlik az elismerő szavakat, hiszen nem akármilyen élményben lehet része azoknak, akik a költő Szlovéniában először 2002-ben megjelent könyvét most itthon is megismerhetik.

Aleš Šteger: *Protuberancia*. BabelPress Kiadó, Veszprém, 2006 (fordította Orcsik Roland)

Csepregi János

Könyvleletek

A test költészete

Szabó T. Anna kötetét illetően megfordíthatjuk a címben szereplő szóösszetételt, s akár beszélhetünk a költészet testéről is. A test költészete avagy a költészet teste. A szerző legújabb, *Elhagy* című verseskötete a test problémáját járja körül. A testét, mely hol a fájdalom, hol a gyönyör forrása, s a költő hol gyermekként, hol anyaként, hol nőként reflektál rá. A nézőpontok meglehetősen különbözőek: mást sugall az anyához ragaszkodó csecsemő teste, s mást a gyermekbe kapaszkodó anya teste. Mást az odaadó szeretőé, mást a férfié, s megint mást a haldoklóé. Szabó T. Anna verseiben azonban nemcsak az anyagi valósághoz köthető emberi korpusz jelenti a középpontot: a szövegek önmagukra is figyelnek, s egyszerre szólnak a már említett embertestről és az elvontabb verestestről. Egyes szövegeket a versformára, a vers létezési módjára történő önreflexióként is olvashatunk, s ezzel ezek a költemények önmagukkal hoznak létre érdekfeszítő dialógust.

Mindezek fényében érdemes közeleltetni az *Elhagy* című vershez. A megszólaló lírai hang egy csecsemő nézőpontjából szemléli a kicsit sem feszültségmentes gyermek-anya viszonyt. „*Elárul és elhagy. / Kilök magából és elhagy. / Önmagát adja en-nem és elhagy.*” A gyermeki ragaszkodás vívódásokkal és csalódásokkal teli hangja szólal meg, a születés pedig nem örömteli pillanatként tárul elénk: a megszülető csecsemő az anya testének elhagyását traumaként, az anya áruulásaként éli meg. A továbbiakban

egyszerre jelenik meg az anya szerep-tete, odaadása és minden esetben ellenpontként az elhagyás aktusa, mely minduntalan figyelmeztet bennünket az anya-gyermek viszony feszültségeire, problematikusságára: „*Este lefekszik az ágyra velem, / aztán kioson és elhagy.*” Alapvetően természetes reakció a gyermeki sértődöttség, miután megtörténik annak a felismerése, hogy az anya egy teljesen különálló, tőle különböző lény, aki – hiába test a testből – nincs mindig mellette. Sértődöttség és frusztráció. S végül a beismerés: „*Egy csak a lecke: nem ő vagyok én, / idegen, idegen, elhagy.*” A fentebbi sorok egyszerre jelzik a gyermek keserű rádöbbenését az anya különálló létezésére, másfelől pedig határvonalat is jelölnek: a következő sorokban már egy másik lírai hang szólal meg. Egy másik nézőpont, mely vigasztalólag lép fel, s az eddig megszólaló megszólítottá válik: „*Ott a világ, lesz más, aki vár! / Lesz majd benne, kit elhagyj.*” Mintha az anya hangja szólalna meg, mintha ő vigasztalna, azonban ez a vigasz sem teljesen felhőtlen: nemcsak a jövőbeli társ megtalálása jelenti a vigaszt, hanem egyúttal a kölcsönös elhagyás lehetőségé is. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk a szöveg önreflexiójáról sem: az anya-gyermek viszony analógiája nem más, mint a szerző-szöveg viszonya. Ebben az olvasatban pedig maga a szöveg beszél, mely szintén „egy test” volt valaha a szerzővel, s a kiszakadás, a különválás pillanatában válik önálló létezővé. És itt a

megtalált társ szerepébe magát az olvasót, a befogadót képzelhetjük, akiknek köszönhetően a szöveg létezése újabb dimenziókat nyerhet. Az *Elhagy* című versben megszólaló hangok jól tematizálják a viszonyok (anya-gyermek, szerző-szöveg) feszültségét, s a hangpárok egymásba illesztése pedig áttételessé teszi az értelmezést.

Az anya gyermekhez való viszonyát pedig nemcsak a fentebb bemutatott vers emeli ki, hanem az első két kötetbeli ciklus (*Elhagy*, *A tanulság*) szövegei szintén ezt a témát járják körül. Az anya teste eleinte védelmet adó otthonként jelenik meg („*Alszanak. Hogy legyen éber? / Fordul a kisbaba bennem. / Tartani, védeni őket. / Véremeleg fészek a testem.*”), majd ez fokozatosan átalakul, s a megszólaló lírai hangok (Mária, Magdolna) révén szinte szentéllyé válik a test.

S ha már a kötet ciklusairól szövegek, nem szabad figyelmen kívül hagyni a kilences számot sem. Kilenc versciklus szerepel a könyvben, és az anya-gyermek viszony felől olvasva ezt a számot, egyértelművé válik az utalás arra a kilenc hónapra, mely alatt az anya kihordja magzatát. A ciklusok általában hat-hét versből állnak, kivéve a kötet középpontjában elhelyezkedő ötödik ciklust (*Lenni a mindent*), melyben összesen tizenhárom szöveg kapott helyett: kétszer annyi, mint a többiben. Egyrészt a kötet közepén való elhelyezés, másrészt az itt szereplő versek mennyisége kiemeli a ciklust a többi közül, s ráirányítja az olvasó figyelmét. Sokkal erőteljesebb itt a természet megjelenítése, látványos természeti képek lendítik tovább a gondolatmenetet, s egyes szövegek szinte imába, deista ráolvasásba for-

dulnak: „*esőszag testszag föld szaga füvek / kis lángjai / szirmok a földön szerte illatok / szilánkjai // tűzborzoló esőhözó hideg / szél őszi szag / az ég alatt a száraz lomb zizeg / add meg / magad*”. A természet képei fonódnak össze a test képeivel, egymásba mosódnak a határvonalak, hogy egy olyan mindenség keletkezzen, melyben nincsenek jól elkülönülő létezők, hanem csak összefolyt és elkent átmenetek: „*Úgy bomlani ki minden mozdulatból, / mint szárnyacsapásból lebegő madár, / ahogy a tágas, áramló magasból / a célra tart, a zuhanásra vár. / Telítődöm a tűzzel: lebegek. / Magamban hordom saját egemet.*”

Annak ellenére, hogy Szabó T. Anna verseskötete az anyaságot, a családi kapcsolatokat, a természet csodálatosságát tematizálja, valami vészjósló hangulat lepi el néha szövegeit. Úgy tűnik, mintha a természet csodái felett folyamatosan ott lebegne a halál és az elmúlás gondolata és lehetőség, mely gyakran a legszebb és legcsodálatosabb pillanatok is megmérgezi. Mégsem lehet peszsimizmusról beszélni, inkább reális számvetésről, előretekintésről: a csodák mögött mindig felismerhető a hétköznapiak monoton hömpölygése, mely vissza-visszarántja az olvasót a valóságba. Elgondolkodtató és érdekfeszítő Szabó T. Anna könyve, hiszen szövegei több síkon mozognak; egyszerre szólnak testről, anyáról, gyerekről, természetről és szólnak magukról: a versformáról, a vers létezéséről. A költészet testéről.

Szabó T. Anna: *Elhagy*. Magvető, Budapest, 2006.

Vincze Ferenc

Pécsvárad

Kisváros a Zengő alján

A város, ahol élek, nagyon régi. A Zengő lábánál fekszik. Klasszikus panorámája a várral, a templomokkal csodás harmóniában áll a Mecsek lankáitól induló délies tájjal.

Őskori leleteket talált itt a régész, erre haladt a római út Aquincumból Mursa és Sopianae, azaz Eszék és Pécs felé. Az utak innen mindig dél, Róma vagy Bizánc felé vittek a dunai, drávai révhelyeken át az ország központjából. Ezért is alapította Pécsváradon első királyunk még trónra lépése előtt, 998-ban, Pannonhalma után hazánk második bencés monostorát. A vár s annak ezeréves kápolnája beszél erről a korról. A monostor első apátja Asztrik volt, aki a korona megszerzéséért, István király diplomatájaként járta meg többször az utat hazánk és Itália között. Asztrik állomáshelye lehetett a

pécsváradai monostor, melyet István király alapításának köszönhetően a későbbi századokban is tisztelet övezett. A pécsváradai bencések Szent István korában kivették részüket a déli országrészek térítéséből, az állam- és egyházszerkezet kiépítéséből. Működési területükön a pécsváradai alapítás után jó tíz évvel, 1009-ben alakul meg a pécsi püspökség.

A török előretörés porig rombolja a monostort, melyről Mátyás király úgy írt, mint a leggazdagabbról e hazában. A hódoltság idején a pécsváradai magyarság a kálvini vallásra tért. 1689-től németek telepedtek ide a Duna mentéről – a több nemzetiség, több kultúra együttélése kezdettől jellemző volt itt, és ebből született meg a mai kisváros is.

Pécsvárad képét ma is uralja a vár, a középkori eredetű templomok. Utcáinak szerkezete a középkori alaprajzot őrzi. Helynevek is fennmaradtak az alapítás korából. A várfalról letekintve ma is láthatóak a magyarság szórt településszerkezetét őrző legősibb városrészek. Fennmaradtak a XVIII–XIX. századi népi építészet jellegzetes emlékei. Zárt nagykapus házaival a fűtca a magyar kisvárosok hangulatát idézi.

A vár, a templomok történelmi panorámájához illesztették eleink az 1857-ben emelt „új városházát”. Gianone Ágoston, svájci olasz származású pécsi építész alkotása csúcsíves ablakaival, bástyaszerű elemeivel azt a kort idézi, amikor első királyaink jártak ezen a helyen.

A várost szinte körülöleli a Keleti-Mecsek Tájvédelmi körzet, a Zengő csúcsával, egyedi állat- és növényvilágával, a tavasszal pompázó bánáti bazsarózsával. Szőlők és gyümölcsösök veszik körül a várost, mint mindig a századokban. Az itt termő borok kitűnőek.

Pécsváradon mindig otthonra találtak a szellem emberei, s otthonra leltek a műzsák. Talán az első irodalmi találkozási ad hírt Szent Gellért legendája, miszerint az első magyar íróként tisztelt Szent Mór pécsi püspök itt marasztalta a szentföldi zarándokúton lévő Gellértet, majd a pécsváradai monostorba kísérte. A legenda elmondja, hogy a jámbor férfiak milyen prédikációkat tartottak a hívők okulására és egymás öröme, felváltva Pécssett és Pécsváradon, s így mintegy pillanatképet nyújt az első térítő napi munkájáról, egymással és a néppel való érintkezéséről. A pécsváradai monostor XIII. századi összeírása 32 kódexről ad számot – ezekben a műhelyekben folyt akkor az ország szellemi élete.

A XX. század nagy írója, Kodolányi János gyermekként kapott életre szóló ihletet Pécsváradon. Ennek a kisvárosnak a társadalmát írta vele a nagy magyar realista regényt, a *Boldog békeidőket*, de ráismerünk e helyre a *Julianus barát* első fejezeteiben is.

A 17 kilométerre fekvő Pécs a továbbtanulás, sokaknak a kenyérkereset lehetőségét jelenti, meg a színházakat, a művészetek műhelyeit. Pécsvárad a nagyváros közelében is megőrizte vidékies jellegét, és nyugalmas, egészséges lakhelyet kínál a ma emberének. Büszke ősi múltjára éppúgy, mint iskoláira, nemrég átadott tanuszodájára, sportcsarnokára, szép szőleire és finom boraira.

Gállos Orsolya

Baumann Mihály felvételei

Cigánykép

„A Kalyi Jagnál és másoknál is időnként egyfajta verseny jön létre az ének és a hangszer között a ritmusszekcióban. Mindkét »fél« emeli a tétet, a dal egyre hangosabb és gyorsabb, aminek az is lehet az oka, hogy a színpadon a virtuozitásnak nagyobb a szerepe.” (Kovalcsik Katalin)

„Egy hangszer született általa újjá, korszakot indított el, iskolát, technikát teremtett – emiatt méltán sorolhatjuk Rácz Aladárt az európai zenetörténet nagyjai közé. Sorsa, életútja különleges, egyedi, s mégis valamennyire jellemző, szinte párhuzamba állítható más, cigány származású, nemzetközi hírnévre törekvő pályatársaiéval.” (Elek Szilvia)

„József főherceg élen járt a cigány nyelvjárások tanulmányozásában azzal is, hogy azokat morfológiai, mondattani és lexikai szempontból a lehető legrészletesebben és mélyrehatóan elemezte. Ennek megvalósítása érdekében igyekezett minél több időt tölteni a már megtelepedett cigányok között, a vándorcigányokat pedig a fenti céltól is vezetve telepítette le birtokain.” (Soós István)

„A cigányság egész Európában jelen van, sokszíniűen, de szétszórtan. Nemzeti »megszületésének« ma a kisebbségi jogok egyre terebélyesebb, nemzetközileg is védett rendszere ad keretet; Magyarországon pedig az alkotmány, amely szerint a cigány népcsoport is államalkotó tényező. Nagy baj van ott, ahol a nemzetiségi lét a népi táncscsoportokra korlátozódik.” (Sólyom László)

„A családi élet sajátos vonását említi Wlislócki az erdélyi vándorcigányok köréből. A cigány fiúgyermeket tizedik életévében önálló útra indítják. Magára maradva kell dolgoznia, élnie. Ezért nem ritka az az eset, hogy alig serdül fel, feleséget keres. A nősülendő legény gyakorlatilag nincstelen, csak a nősülés révén kerülhet jobb helyzetbe.” (Újváry Zoltán)

Ára: 650 Ft. Előfizetés: 5000 Ft.

Előfizethető személyesen valamennyi postán és a kézbesítőknél,
a Magyar Posta Rt. (1) 303-3440-es faxszámán,
a hirlapelofizetes@posta.hu e-mail-címen,

valamint a szerkesztőségben:
1014 Budapest, Szentháromság tér 6. III. em. 14.

Folyóiratunk a hírlapboltokon kívül kapható Budapesten
az Osiris, a Pont és a Kálvin téri Cartaphilus könyvesboltban,
valamint az Írók Boltjában.

A Napút elérhető az interneten: <http://www.napkut.hu>

Számlaszám: OTP 11713005-20381185